

Povratak kući:

Procjena Sidinih programa integralnog pristupa regiji u Bosni i Hercegovini

Melita Čukur
Kjell Magnusson
Joakim Molander
Hans Skotte

Povratak kući:

Procjena Sidinih programa integralnog pristupa
regiji u Bosni i Hercegovini

Melita Čukur
Kjell Magnusson
Joakim Molander
Hans Skotte

This report is part of *Sida Evaluations*, a series comprising evaluations of Swedish development assistance. Sida's other series concerned with evaluations, Sida Studies in Evaluation, concerns methodologically oriented studies commissioned by Sida. Both series are administered by the Department for Evaluation and Internal Audit, an independent department reporting directly to Sida's Board of Directors.

This publication can be downloaded/ordered from:
<http://www.sida.se/publications>

Authors: Melita Čukur, Kjell Magnusson, Joakim Molander, Hans Skotte.

The views and interpretations expressed in this report are the authors' and do not necessarily reflect those of the Swedish International Development Cooperation Agency, Sida.

Sida Evaluation 05/19
Commissioned by Sida, Department for Evaluation and Internal Audit

Copyright: Sida and the authors

Registration No.: 2001-2390
Date of Final Report: July 2005
Printed by Edita Communication AB, 2005
Art. no. Sida4841ba
ISBN 91-586-8682-7
ISSN 1401—0402

SWEDISH INTERNATIONAL DEVELOPMENT COOPERATION AGENCY
Address: SE-105 25 Stockholm, Sweden. Office: Sveavägen 20, Stockholm
Telephone: +46 (0)8-698 50 00. Telefax: +46 (0)8-20 88 64
E-mail: sida@sida.se. Homepage: <http://www.sida.se>

Predgovor

Od 1995. godine Bosna i Hercegovina je bila jedan od najvažnijih korisnika švedske razvojne kooperacije. U periodu od 1996. do 2005. godine Švedska je ukupno uložila 2 milijarde kruna. Najveći dio ovih sredstava, otprilike 1.2 milijarda kruna, uložen je u takozvane Programe integralnog pristupa regiji, koji su, u skladu sa aneksom 7. Dejtonskog Sporazuma, bili namijenjeni pomoći koja bi dovela do održivog povratka raseljenog stanovništva.

2003. godine Odjel za Procjenu i Unutrašnju Reviziju pri Sidi (UTV) je započeo nezavisnu procjenu IAP-a. Jedan od razloga je bila i uložena suma. Osim toga, programi su smatrani uspješnim kad je riječ o održivom povratku. UTV je želio provjeriti vjerodostojnost ove tvrdnje i zabilježiti moguću pouku. Interesovalo nas je i da saznamo nešto više o socijalnim i ekonomskim posljedicama procesa povratka. Švedska je, konačno, bila jedan od glavnih financijera ovog procesa, koji spada u najveće ove vrste u modernoj historiji.

Proces evaluacije se u velikoj mjeri oslanjao na učešće relevantnih faktora. Predstavnici Sidinog odjela za Balkan pri evropskom dijelu u Sidi Štokholmu, švedska ambasada u Sarajevu, kao i nevladine organizacije koje su bile implementatori programa bili su uključeni u svim fazama evaluacije. Jedna svrha ovakvog pristupa bila je uključivanje svih učesnika programa i stvaranje prostora za razmišljanje o iskustvima, kao i mogućnost da se iz svega toga, eventualno, izvuče pouka. Tri naučne metode korištene u ovoj evaluaciji nadopunjavaju jedna drugu, u cilju boljeg prikazivanja perspektive povratnika. Ova evaluacija je dovela i do nezavisnih zaključaka i pouke, koji su, također, ovdje predstavljeni.

Eva Lihtman

Direktor

Odjel za Procjenu i Unutrašnju Reviziju

Sadržaj

Popis skraćenica	vii

Rezime	ixi

Uvod	1

Joakim Molander

Teorija programa integralnog pristupa regiji	3

Rezultati programa integralnog pristupa regiji	9

Evaluacija	10

Ponovna izgradnja Grapske	13

Dr. Hans Skotte

Prezentacija sela, izazov i važnost programa integralnog pristupa regiji	13

Obnova sela – ostvarena od strane švedske Državne Agencije Spasa (SRSA)	15

Zaključci	32

Antropološka studija dvije sredine	46

Melita Čukur

Selo	46

Uvod	46

Cilj i metod studije	46

Povratak	47

Obnova sela	49

Ekonomska situacija	52

Socijalna situacija	55

Politička situacija	59

Međunarodna zajednica	60

Budućnost	61

Prijedlozi	63

Rezime	67

Sarajevo	68

Uvod	68

Cilj i metod studije	69

Povratak	69

Ekonomska situacija	74

Socijalna situacija	77
Politička situacija.....	83
Međunarodna zajednica	84
Budućnost	85
Prijedlozi	87
Rezime	90
Podaci relevantni za studiju	92
Zaključci	94

Donacije i obnova u Bosni i Hercegovini 99

Kjell Magnusson

Sociološka studija o životnim uslovima i stavovima.....	99
Uvod	99
Pregled rezultata	100
Ekonomski uslovi	104
Društvene aktivnosti	106
Etničke relacije.....	107
Budućnost Bosne i Hercegovine	109
Rezime	111
Diskusija.....	111

Zaključci i pouka 117

Joakim Molander

Efikasnost.....	118
Uspješnost	121
Relevantnost	121
Značaj	122
Održivost	127
Pouka	128

Dodatak 1 Terms of Reference..... 130

Dodatak 1a Background..... 142

Dodatak 2 Hans Skotte: Metodologija 146

Dodatak 3 Anketno istraživanje: Tabele..... 147

Literatura 172

Popis skraćenica

ARC	American Refugee Committee
BCS	Bosnian/Croatian/Serbian
BiH	Bosnia and Herzegovina
CHF	Cooperative Housing Foundation
CMR	Centar za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali
CRI	Cross Roads International
DEM	Deutsche Mark
DFID	UK Department for International Development Cooperation
DPA	Dayton Peace Agreement
EKI	Economic Credit Institution
FOI	Totalförsvarets forskningsinstitut (The Swedish Defence Research Agency)
HDZ	Hrvatska Demokratska Zajednica (Croatian Democratic Party)
ILO	International Labour Organisation
HVM	Housing Verification and Monitoring Mission
IAP	Integrated Area Programme
IDP	Internally Displaced Persons
IDS	Institute of Development Studies
IMF	The International Monetary Fund
IMG	International Management Group
INCOR	Information and Counselling on Repatriation
INGO	International Non-Governmental Organisation
IO	Implementing Organisation
KM	Konvertibilna Marka (BiH currency)
LWF	Lutheran World Federation
NRC	Norwegian Refugee Council

NTNU	Norges teknisk-naturvetenskaplige universitet (The Norwegian University of Science and Technology)
OHR	Office of the High Representative
PLIP	Property Legislation Implementation Plan
PMU	Pentekostalna misija: Ured za razvoj i suradnju
SDA	Stranka Demokratske Akcije (Party for Democratic Action)
SDP	Socijal Demokratska Partija (Social Democratic Party)
SDS	Srpska Demokratska Stranka (Serbian Democratic Party)
SEK	Švedske Krune
SFOR	Stabilisation Force in Bosnia and Herzegovina
Sida	Švedska Međunarodna agencija za Razvoj i Suradnju
SNDS	Stranka Nezavisnih Socijaldemokrata
SRSA	Švedska državna agencija spasa
UGOR	Udruženje građana otpuštenih radnika iz Republike Hrvatske
UN-HABITAT	United Nations Human Settlements Programme
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
UNMIK	United Nations Interim Administration Mission in Kosovo
USAID	United States Agency for International Development
UTV	Sida's Department for Evaluation and Internal Audit

Rezime

Rat u Bosni i Hercegovini je počeo aprila 1992. godine. Do novembra 1995. godine, kad je Mirovni Sporazum u Daytonu potpisan, gotovo pola od 4.2 miliona stanovnika je moralo napustiti svoje domove. Otprilike 400 000 kuća je uništeno i gotovo 200 000 ljudi ubijeno. Humanitarna kriza je bila urgentna, a situacija za raseljene osobe posebno teška.

U Dejtonskom Sporazumu se raseljeni Bosanci spominju u aneksu 7. Da bi se ublažili efekti etničkog čišćenja koje se odigralo za vrijeme rata, u prvom paragrafu aneksa piše da 'se sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo slobodno vratiti kući'. Osim toga piše da je 'rani povratak izbjeglica i raseljenih osoba je važan za smirivanje konflikta u Bosni i Hercegovini'. Povratak je time bio stavljen na sam vrh prioriteta i mnoge zemlje i međunarodne organizacije su došle u zemlju kako bi pomogle raseljenim Bosancima. Tako je počeo jedan od najvećih i najkomplikovanijih socijalnih eksperimenata svih vremena. Nekadašnji ratni neprijatelji su opet trebali živjeti kao komšije.

Švedska je kroz Sidu bila jedan od najvažnijih aktera u doprinošenju pomoći pri procesu povratka. Od 1995. do 2005. godine je isplaćeno 1.2 milijarde švedskih kruna za takozvane Programe integralnog pristupa regiji (IAP), koji su kreirani da omoguće održiv povratak raseljenih lica. Kroz metod asistiranе samopomoći – što znači da se povratnicima dostavljao građevinski materijal i tehnička pomoć pri izgradnji kuće – je Sida sa svojim implementatorima omogućila obnovu 14 806 privatnih kuća/stanova, kao i povratak gotovo 50 000 ljudi. Projekti su podrazumijevali obnovu škola, lokalne infrastrukture, dovod električne energije i vode. Povratnicima su također, generalno rečeno, bile obezbjeđene poljoprivredne komponente kao što su sjeme, fertilizatori, alat, stočni fond i ponekad mašine.

2003. godine je Odjel za Procjenu i Unutrašnju Reviziju (UTV) pri Sidi odlučio izvesti opsežnu procjenu IAP-a. Osnovna namjera evaluacije je bila istražiti šta se zaista desilo, socijalno i ekonomski, otkako su se ljudi vratili. Da li je, npr. povratak bio polazna tačka za socijalnu integraciju ili pomirenje, ili je socijalna napetost porasla? Da li se povratnici osjećaju kao kod kuće, sad kad su se vratili? Da li su bili u stanju da ekonomski prežive? Da li namjeravaju ostati u svojim novoizgrađenim kućama? Da li su se, uopšte, željeli vratiti kući?

UTV je angažovao evaluacijski tim, koji je pokušao odgovoriti na ova pitanja, koja mogu biti kategorisana uz pomoć evaluacijskih kriterija značaja, održivosti i relevantnosti, kroz triangulaciju naučnih metoda.

1. Analiza slučaja obnove sela Grapska, koju je napravio Hans Skotte, arhitekt i istraživač sa Instituta za izgradnju i planiranje pri Norveškom Univerzitetu nauke i tehnologije (NTNU) u Trondheimu.
2. Antropološka studija, koju je napravila Melita Čukur, socijalni antropolog sa Centra za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali. Ova studija se sastoji od dvije analize slučaja – jedne u ruralnoj sredini, kojoj je dato fiktivno ime Selo, i druge u urbanoj sredini, u predgrađu Sarajeva.
3. Anketa koja je obuhvaćala 2 000 porodica koje su primile pomoć da obnove svoje kuće i 1 000 porodica u kontrolnoj grupi. Anketu je kreirao i analizirao sociolog i balkanolog Kjell Magnusson sa Centra za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali, a anketiranje je izveo Hrvatski institut za istraživanje javnog mnijenja PULS. Puls je napravio prvu analizu, koja se objavi u posebnom izvještaju.

Osim toga je materijal sakupljen iz dokumenata, i kroz održane workshopove i seminare sa odgovornim za izvođenje programa. U toku procesa evaluacije je tim bio u stanju da skupi važne informacije o efikasnosti i uspješnosti programa. Time u zaključke ulazi svih pet kriterija evaluacije.

Kad je riječ o efikasnosti se može zaključiti da su IAP bili uspješni. Glavni razlog ovog uspjeha je način na koji su programi implementirani: asistirana samopomoć u kombinaciji sa predavanjem uloge glavnog aktera mjesnim zajednicama – posebno njihove uloge pri izboru korisnika pomoći. Strategija implementacije je ojačala socijalno povjerenje, kolektivno samopouzdanje, kao i samouvažavanje. To je od povratnika napravilo aktore, a ne pasivne primaocce pomoći, i rezultiralo je u dobrim relacijama koje je obilježilo povjerenje između implementatora i povratnika. Osim toga je ovaj pristup smanjio troškove financijera, što je značilo da je za isti iznos novca veći broj ljudi mogao biti pomognut. Posmatrano sa ove strane su programi veoma isplativi.

Drugi faktor bitan za uspjeh programa je bio i njihova fleksibilnost. Sida je formulirala generalnu strategiju i ciljeve, mada su nevladine organizacije koje su bile implementatori programa imali pravo donositi fleksibilne odluke, na najbolji način prilagođene određenoj sredini. Desilo se to da su različiti učesnici izvođenja programa imali različita poimanja i strategije u različitim fazama programa. Ovakav razvoj događaja je očigledno relevantno i prirodno prilagođavanje jednom kontekstu koji se neprestano mijenjao, ali je problem bio da se to nije adekvatno odvijalo: t.j. generalna strategija i ciljevi programa nisu bili ponovno formulisani, ponovno određeni i dokumentovani. Jedan efekat ovoga jeste fragmentacija ili 'projektfikacija' donacija: slovo 'I' u IAP-u je time postalo nejasno. Osim toga, teško je procijeniti efikasnost intervencija kad su se ciljevi vremenom mijenjali u pravcu napretka.

Prilično je jasno da su Sida i njeni partneri posao napravili na pravi način. Ali, jesu li, kao i ostali donatori u procesima povratka, uradili pravu stvar? Zaključak evaluacije je da su programi bili veoma relevantni, ne samo s obzirom na potrebe zemlje, globalne prioritete i osnovne smjernice za rad donatora, nego i s obzirom na potrebe povratnika. Povratnici smatraju da je pružanje pomoći raseljenim osobama da se vrate kući ispravan postupak. Općenito govoreći, oni su se htjeli vratiti kući, a poslije povratka se osjećaju sigurno i kao kod kuće. Većina njih želi ostati tu gdje su. Povratak je imao važne etičke dimenzije: za mnoge je povratak bio simboličan čin, nedvojbena uzvik *'Vratili smo se!'*.

Što ovo znači za socijalne relacije, za reintegraciju zajednica i eventualno pomirenje? Evaluacija ukazuje na to da ni povratnici, ni ljudi koji su ostali na tom području za vrijeme rata ne dolaze u interakciju sa pripadnicima drugih etničkih grupa. Ovo važi i za sela i za gradove. Pošto do interakcije dolazi tako rijetko, teško da bi moglo biti riječi o socijalnoj reintegraciji ili pomirenju. Ljudi ne žive zajedno, nego jedni pored drugih. Tako se rezultati ove evaluacije, zajedno sa ostalim studijama napravljenim u drugim dijelovima svijeta, suprotstavlja popularnoj pretpostavci da prostorna blizina vodi ka interakciji a kasnije i integraciji. Drugim riječima, ponovno naseljenje izbjeglica ne implicira pomirenje. Ovo je značajan zaključak ove evaluacije, premda mora biti zapaženo i to da povratak izbjeglica bar postavlja temelj interakcije, a možda i pomirenja, na lokalnom nivou. Ovo bi se moglo shvatiti kao prvi i odlučujući korak na jednom dugom i komplikovanom putu.

Kad pređemo na ekonomski značaj programa je očigledno da je financiranje obnove kuća i infrastrukture nadopunilo znatan dio fiksnog kapitala. To je, također, pomoglo ekonomiju Bosne i Hercegovine, jer se većinom koristio lokalno proizveden građevinski materijal. Iako su programi evidentno imali važan ekonomski značaj u ovom pogledu, nisu imali dugoročne efekte što se tiče ekonomije na lokalnom nivou u odabranim područjima. Jasno je da mnogi povratnici, posebno oni u izolovanim ruralnim područjima, jedva preživljavaju u svojim bivšim domovima.

Programi integralnog pristupa regiji su pomogli da se 50 000 ljudi vrati svoj dom i imovinu, i strategija implementacije je doprinijela građenju socijalnog i ljudskog kapitala u obnovljenim zajednicama. U svakom slučaju, još uvijek postoje prepreke koje treba prevazići da bi povratnici, a posebno djeca, tu ostali i prosperirali u svojim domovima. Nedostatak posla i mogućnosti zaposlenja, nedostatak povjerenja u ljude, u političare i međunarodnu zajednicu, je doveo do beznađa, a time i nedostatka aktivnosti koje bi nešto mogle promijeniti. Samim tim se mora priznati da Programi Integralnog pristupa regiji ne mogu sami osigurati održivost ovih zajednica.

Uvod

Joakim Molander

Otkako je potpisivanjem Dejtonskog Sporazuma 1995. godine rat u bivšoj Jugoslaviji završen, je Bosna i Hercegovina (BiH) jedan od glavnih korisnika pomoći Sida. Totalno je, u periodu od 1996–2005. godine, Švedska investirala 2 milijarde švedskih kruna sa glavnim ciljem da održi mir i stabilnost na Balkanu i da promovira tranziciju ka tržišnoj ekonomiji. Velik dio tih sredstava, otprilike 1,2 milijarde je u julu 2005. godine bio isplaćen za takozvane Programe integralnog pristupa regiji (IAP), koji su, u skladu sa aneksom 7 u Dejtonskom Sporazumu, bili usmjereni ka uspostavljanju održivog povratka za raseljene izbjeglice. Ostatak sredstava je većinom isplaćen za projekte u okviru ljudskih prava i demokratije. Sida trenutno jača podršku ekonomskom i socijalnom razvoju i izgradnji institucija u zemlji (posebno u okviru sudstva).¹

2003. godine je Odjel za Procjenu i Unutrašnju Reviziju (UTV) pri Sidi odlučio napraviti nezavisnu procjenu IAP-a. Tri najvažnija razloga za nastanak ove procjene su bila:

1. BiH je bila jedan od najvećih korisnika Sidine pomoći u protekloj dekadi, a IAP-i su najveća švedska intervencija u ekonomskom pogledu.
2. međunarodna podrška povratku izbjeglica u BiH je bila dosad nezapamćen etički, socijalni i finansijski pothvat, u kojem je Švedska kroz IAP-e pridonijela mnogo. Posmatrano na ovaj način bi se procjena i pouka koja bi se mogla izvući iz ove velike intervencije mogla shvatiti kao etička obaveza.
3. Sida je promovirala asistiranu samopomoć u programu obnove kuća. Ovaj pristup smanjuje troškove, a smatra se da ima i važne socijalne i simboličke dimenzije. Osim toga švedski IAP koncept je uključio i infrastrukturne komponente kao što su: obnavljanje škola, zdravstvenih ustanova, popravljjanje lokalne infrastrukture, provođenje struje i vode, deminiranje; kao i poljoprivredne komponente čija je svrha je bila obezbjediti neku sigurnost da će se hrana naći na stolu. Ovaj prilično opsežan pristup obnovi se smatrao doprinosom za održiv povratak, a Švedska je program procijenila kao veoma uspješan.² S obzirom da nijedna opsežna evaluacija programa dosad nije napravljena, preostaje da se ova procjena provjeri, a ako je tačna – IAP-i mogu pružiti važnu pouku.

¹ Za više detalja o švedskoj podršci BiH, pogledati *Swedish Country strategy for development cooperation. Bosnia and Herzegovina. January 2003–December 2005.* (Regeringskansliet/UD 2002).

Ovo je izvještaj o procjeni. Izvještaj počinje sa uvodom o teoriji IAP-a, onako kako je to formulisano od strane odgovornih pri Sidi. Rekonstrukcija teorije programa je napravljena uz pomoć dokumenata i intervjuja sa odgovornim pri Sidi, a oni su Bo Elding, Per Iwansson i Björn Mossberg. Ovo uvodno poglavlje se završava kratkim opisom svrhe, metodologije i dispozicije evaluacije.

² Prema *Swedish country strategy for BiH (2003–2005)* "(I)AP je odigrao veoma važnu ulogu u naporima da osigura održiv povratak izbjeglica, u podržavanju ekonomije na lokalnom nivou i u specifičnim projektima pomirenja." (str. 6). Tu se, također, donosi zaključak da je "(v)ажnost programa integralnog pristupa regiji u Bosni i Hercegovini, od prestanka rata, ogromna. Ne samo da su pomogli ublažiti nanесenu fizičku štetu, omogućavajući dostupnost resursa za obnovu kuća i infrastructure, ovi veoma specifični programi su, također, znatno doprinijeli u procesu pomirenja na lokalnom nivou." (str. 16).

Teorija programa integralnog pristupa regiji

Rat u Bosni i Hercegovini je započeo u aprilu 1992. godine. Do novembra 1995. godine, kad je mirovni sporazum u Daytonu potpisan je uništeno 400 000 kuća/stanovna i poginulo je gotovo 200 000 ljudi. Od prijeratnih 4,2 miliona stanovnika je gotovo polovina bila u bijegu.³ Izvan zemlje je pobjeglo više od milion ljudi; najveći dio njih u Srbiju i Hrvatsku, ali su mnogi pobjegli u Zapadnu Evropu. Gotovo milion ljudi su bili interno raseljene osobe unutar granica BiH. Najveći dio njih je pokušalo naći smještaj kod rodbine i prijatelja, ili u praznim kućama. Neke od ovih kuća su druge izbjeglice napustile, neke su bile vikendice, štale ili nešto slično. Za otprilike stotinu hiljada ljudi je situacija bila još više akutna. Oni su se skupljali u školama i drugim javnim zgradama koje su bile donekle restaurirane uz pomoć raznih organizacija. Organizacije za pomoć, koje je koordinirao UN-ov komesarijat za izbjeglice UNCHR su, također, pomogle u izgradnji druge vrste alternativnih smještaja.

Za vrijeme rata je 1 milijarda švedskih kruna otišla za pomoć namijenjenu za katastrofalne prilike. Više od polovine te pomoći je dosegla korisnike kroz razne UN organe, najviše kroz UNCHR. Ostatak je, najvećim dijelom, otišao u pomoć organizovanu od strane Crvenog Križa i Caritasa. Pomoć se sastojala u obezbjeđivanju hrane, lijekova, madracu, pokrivača, odjeće itd., ali i u obezbjeđivanju smještaja za izbjeglice. Osim programa za smještaj izbjeglica, koje je Švedska podržavala indirektno, kroz UNCHR, ili Švedska Državna Agencija Spasa (SRSA) je, na inicijativu ministarstva vanjskih poslova, još za vrijeme rata izgradila montažne kuće u Srebrenici i Sokolcu. Sida je finansirala popravke zgrada koje su mogle služiti kao prostorije za kolektivni smještaj, i pomogla izgradnju novih kuća u Živinicama i Srebreniku. Ovaj posao je napravila konsultna tvrtka Hifab.⁴

Za vrijeme 1994 je Sida počela planirati opsežniju i bolje organizovanu pomoć. Grupa koju je vodio Bo Elding je u ovu svrhu organizovana u Štokholmu. Rad grupe se bazirao na ranijem iskustvu, odnosno saradnji sa Hifabom, ali je, također, u planiranje uključen Per Iwansson⁵ i John Woods⁶. Krajem novembra 1994. su planovi bili dovoljno razvijeni da se od njih mogla napraviti promemorija, koju su napisali Per Iwansson i Bo Elding⁷. Tu Elding i Iwansson daju argumente za produženje pružanja pomoći, dok traje rat. Istodobno je zamisao bila da bi trebala razviti i jedna dugoročna pomoć u mirnijim, centralnim dijelovima Bosne.

³ Cifre su iz "Betydelsen av Sidas bistånd för återvändande av flyktingar och internflyktingar på Balkan", Per Iwansson (Sida 2004). Cifra broja izbjeglica varira. Iwansson u svom izvještaju govori o više od 2 miliona izbjeglica.

⁴ Pogledati Per Iwansson, "Sveriges bistånd till ex-Jugoslavien" (Sida 1995-03-07).

⁵ Od 1992. godine bio *shelter officer* za UNHCR u BiH.

⁶ Radio za izbjeglički program Luteranskog Svjetskog Saveza (LWF) u BiH.

⁷ Bo Elding i Per Iwansson, "Planering av det svenska biståndet till Bosnien/Herzegovina (Sida 1994-11-24).

Cilj, kao i pomoć pri katastrofalnim uslovima, bi trebao biti *poboljšanje osnovnih uslova života narušenih ratom*. Jedan specifičan cilj u okviru dugoročne pomoći bi bio i *stimulisanje ponovnog združivanje i mirnog suživota*. Ovo može zvučati ambiciozno, ali bi ipak trebalo biti osnovna logika koja vodi intervencije. Sigurnost, smještaj i ekonomski unosan posao su tri osnovna preduvjeta za to. Mjere koje podržavaju procese povratka i reorganizacije lokalnih zajednica su bitne, čak i kad se to dešava na etnički definisanim područjima.⁸

Tvrdilo se, osim toga, da bi intervencije trebalo, koliko je moguće više, graditi na "lokalnim resursima i znanju, kako ljudskim, tako i fizičkim"⁹, a glavna obilježja pomoći bi bila:

Osnovna komponenta u dugoročnoj pomoći, dakle, treba biti *pomaganje vlasniku pri obnovi kuće*, što ujedno znači i povratak ili ponovno aktiviranje lokalne zajednice. Potrebne su *nove kuće*, a najbolje bi bilo kad bi se uz to mogao obezbjediti komad zemlje kojim bi stanari mogli raspolagati. Ovo bi bio smještaj koji bi ljudima dozvoljavao puno više nego kolektivni centri, i mogao bi biti budući stalni smještaj. Pošto zemlju posjeduju sela ili općine, one imaju mogućnost da obezbjede bar manji dio zemlje za obrađivanje za privatnu upotrebu. *Popravke zgrada za socijalni lokalni servis* (primarno obrazovanje, zdravstvene usluge itd), bi trebale ulaziti u projekte obnove kuća. Isto važi i za *elementarnu infrastrukturu koja je dio naselja, naročito vodu i kanalizaciju*. Projekti obnove kuća se, pak, prvenstveno biraju tako da se skupe mjere popravke infrastrukture minimiziraju. *Gradevinski sektor i proizvodnja gradevinskog materijala se također, trebaju podržavati* tako da ova ulaganja u obnovu kuća stvore nova radna mjesta i dodatno pomognu lokalnoj zajednici.¹⁰

Osnovne komponente onog što će se kasnije zvati Sidin IAP-i (termin nastaje krajem 1995. godine) su time usaglašene već pri kraju 1994. godine. Dugoročno je bila ključna riječ – nije se trebalo djelovati brzo, nego temeljno. Cilj je bio, kao što je Bo Elding rekao "ne velik broj obnovljenih kuća, nego velik broj povratnika koji su vlasnici kuća".

Prema "Smjernicama za projekte izgradnje kuća koje Sida podržava u bivšoj Jugoslaviji"¹¹, koji je Per Iwansson napisao u maju 1995. godine bi Sida trebala prioritariti "obnavljanje oštećenih kuća gdje vlasnik kuće, ili općina, u prvoj fazi povratka primaju pomoć usmjerenu ka normalnom stanovanju i normalnom životu u lokalnoj zajednici.". Ovdje se takođe kaže da "najveći prioritet imaju projekti koji mogu obuhvatiti više etničkih grupa i biti jedan

⁸ Ibid. str. 2-3.

⁹ Ibid. str. 3.

¹⁰ Ibid. str. 5.

¹¹ Per Iwansson, 1995-05-03.

korak ka pomirenju”.¹² Posao obnove bi se izveo kroz samopomoć, metod koji se već primjenjivao i u drugim dijelovima svijeta. Iwansson ga opisuje na sljedeći način:

Popravke pojedinih kuća će se izvoditi kroz metod samopomoći, gdje korisnik također doprinosi izgradnji radeći na kući ili kroz općinski organizovane radne grupe. Organizacije za pružanje pomoći kupuju i distribuiraju materijal, daju tehničke savjete, i financiraju neke radne momente koji zahtijevaju specijalizaciju.¹³

Da bi se koncept razvio su bile potrebne organizacije koje bi ovo sprovele u djelo. Odlučeno je, djelomično i zbog administrativnih razloga, da će ove organizacije biti one sa kojima Sida već ima ugovor. Po riječima Bo Eldinga, na taj način su se izbjegli dugotrajni javni procesi dogovaranja, i istovremeno se mogao planirati dugoročniji posao. Radni tim pri Sidi je u toku 1995. godine našao nekoliko organizacija koje su bile zainteresovane za ovaj dugoročni posao. To su bili Luteranski Svjetski Savez (LWF), Caritas i Pentekostalna misija (koja se u Bosni zvala Cross Roads International).

Krajem 1995. godine se moglo ozbiljno početi sa radom. Sida je 1. novembra otvorila kancelariju u Tuzli i arhitekt Björn Mossberg je bio izabran za šefa na terenu. Istovremeno je u Ohaju potpisan Dejtonski Sporazum. Sa završnim potpisivanjem ugovora u Parizu 14. decembra su promijenjeni i uvjeti rada u Bosni i Hercegovini. Po §1 u aneksu 7 Dejtonskog sporazuma ”sve izbjegle i raseljene osobe imaju pravo slobodno se vratiti svojim kućama” i ”će imati pravo na vraćanje imovine oduzete od 1991. godine i za vrijeme rata, kao i pravo na kompenzaciju za svu imovinu koja im se ne može vratiti”. Dalje se konstatiralo da je ”rani povratak izbjeglica i raseljenih osoba važna komponenta smirivanja konflikta u Bosni i Hercegovini”. Povratak je tako postao jedan od najvećih prioriteta međunarodne zajednice, i veliki broj zemalja i organizacija se angažovao da pomogne izbjeglicama.

Uprkos novoj situaciji nastaloj zbog Dejtonskog Sporazuma se Sida uglavnom držala onih principa koji su dotad bili planirani. Kao što je bilo predviđeno, posao je počeo u regijama centralne BiH. LWF i SRSA su se etablirale u Tuzli. LWF je tad također imao jednu kancelariju u Čapljini, ali je 1999. godine preselio u Sanski Most u sjeverozapadnoj BiH. Osim toga je Caritas otvorio kancelariju u Sarajevu, koja se najvećim dijelom specijalizirala u restauraciji stanova u gradu, dok se Cross Roads International (CRI) etablirao u Zenici. Sida je sa ovim implementatorima ostvarila dugoročnu saradnju, koja se bazirala na tome da su implementatori bili vlasnici projekta, dok je Sida učestvovala u planiranju, izboru regija i praćenju napravljenog. Sida je takode organizovala zajedničke sastanke za koordinaciju i učenje, i bila je odgovorna za političke procjene i koordinaciju sa drugim donatorima.

---

¹² Ibid. str. 3.

¹³ Ibid. str. 4.

Prilično jasne smjernice programa su bile naznačene, iako Sida nije sklopila ugovor sa implementatorima na osnovu javnog konkursa. Dobar opis okvira programa je tekst koji su Per Iwansson i Björn Mossberg napisali 1998. godine. U njemu piše:

Pojam IAP sadrži nekoliko fundamentalnih komponenti. Dozvoljeni su prilično veliki budžeti pojedinih projekata, što olakšava popunjavanje potreba koje pokrivaju više sektora. Očekuje se da će i pojedinci i lokalne zajednice učestvovati. Pomoć je bazirana na principu podrške samopomoći čime bi se pomogao socijalni proces ponovne izgradnje društva. Učestvovanje pojedina također do neke mjere garantira obavezivanje u procesu povratka.

Projekti koriste pristup koji podrazumijeva izgradnju privatnih kuća po principu asistiranje samopomoći. Vlasnici će, ako su se voljni vratiti i sami obnoviti svoje kuće, dobiti dovoljno materijala da obnove kuće tako da bi zadovoljile osnovne funkcionalne standarde. Projekti su također usmjereni ka izgradnji škola i zdravstvenih objekata, popravku infrastrukture, obezbjeđivanju električne energije i vode, kao i deminiranju – sve u zavisnosti od lokalnih potreba i pomoći koja je već primljena.¹⁴

Općenito, u ovo spadaju i poljoprivredne komponente. Sela i vlasnici kuća će dobiti sjeme, fertilizatore, alat, a nekad i stočni fond i mašine.¹⁵

Projekti također mogu obuhvatiti nastanak novih radnih mjesta kroz šeme mikro-kredita, ili neke druge pomoći manjeg razmjera (na primjer popravak oštećene fabrike). Neki projekti obuhvaćaju i određenu pomoć organizacijama koje formiraju dio lokalnog građanskog društva.¹⁶

Izbor regija za projekte je od posebne važnosti. Sida i implementatori zajedno prave ovaj izbor, na osnovu nekoliko strateških kriterija, koje su sročili Iwansson i Mossberg. Oni su:

¹⁴ Na str. 7 Iwansson i Mossberg kompletiraju ovaj opis: "Ovo najčešće obuhvata i popravku lokalnog električnog distribucionog sistema i sistema distribucije vode uključujući i bunare. Prave se i manje popravke puteva i mostova. Nešto od ovog se pravi uz pomoć radne snage na nivou sela ili općine, a nešto uz pomoć kontraktora. Projekti planirani za 1998. godinu su u nekim područjima koordinirani sa radom drugih donatora (USAID, ECHO). [Ova vrsta saradnje se poslije razvila.] Škole i zdravstvene i ponekad druge zgrade (sportske sale, zajedničke prostorije itd.) se popravljaju uz pomoć lokalnih kontraktora."

¹⁵ Iwansson i Mossberg pišu dalje na str. 7: "Pomoć se, u svom najjednostavnijem obliku sastoji od distribucije sjemena za jednu ili dvije poljoprivredne sezone ili pomoći pri pripremi zemlje, pomoći u alatu i mašinama. Umnoške projekte ulazi i distribucija stočnog fonda (t.j. jedna steona krava po porodici). Internacionalne organizacije [najčešće LWF, koji je kompletirao CRI-ov i SRSA-in program obnove kuća sa poljoprivrednom komponentom] analizira lokalne potrebe i kapaciteta i identifikuje korisnike (često iz veće grupe nego oni koji su dobili pomoć pri popravci kuće) u kooperaciji sa lokalnim poljoprivrednim ekspertima. Organizacija kupuje potrebne životinje i stvari i, zajedno sa lokalnim osobama nadležnim za poljoprivredu organizuje distribuciju. Dogovori o pomoći su potpisani sa pojedinim korisnicima i sa mjesnom zajednicom kojoj je data odgovornost implementacije."

¹⁶ Per Iwansson i Björn Mossberg, "From house repair to integrated area programs. Experiences of Sida support to return and reconstruction in Bosnia-Herzegovina", str 1-2.

1. *Potreba i mogućnost povratka. Identifikacija vlasništva.* "Područja koja su izabrana su ona koja je stanovništvo za vrijeme rata bilo prisiljeno napustiti, gdje su kuće i infrastruktura oštećeni i uništeni, gdje se pravi vlasnici mogu identificirati i vratiti kući."¹⁷, pišu Iwansson i Mossberg, i konstatiraju da će se interno raseljene osobe (IDP) prioritariti.
2. *Politička otvorenost. Povratak manjina.* Kako je vrijeme prolazilo povratak manjina je postao sve više moguć, a i prioritaran sa strane Side. Da bi se to ostvarilo su, međutim, lokalne vlasti trebale pokazati volju za saradnjom. Implementatori su imali za zadatak da vode dijalog sa ovim vlastima, i nijedan projekat povratka nije počeo dok oni nisu bili informirani.
3. *Lokalna inicijativa: "pomoć za samopomoć"*. Jedan za Sidu centralan kriterij za izbor je bio i taj da je postojala lokalna inicijativa za povratak – na općinskom nivou, na nivou sela a i pojedinaca. Samo u izuzetnim slučajevima je bilo zamislivo podržavanje obnove bez aktivnog učestvovanja lokalne mjesne zajednice i pojedinaca.
4. *Ekonomska održivost lokacije.* Faktor koji se uzimao u obzir je bio i potencijal regije kad je riječ o poljoprivredi ili nekom drugom načinu ubiranja prihoda. Björn Mossberg je ipak kasnije pojasnio da je najvažniji faktor taj da se ljudi žele vratiti.
5. *Isplativost.* Isplativost projekta se nije bazirala samo na faktičkim ekonomskim troškovima, nego i na kriterijima koje koristi International Management Group (IMG). Ovi kriteriji uzimaju u obzir broj članova porodice koji žive u kući.

Čak i kad selo ispunjava sve navedene kriterije i ulazi u program, Sida ne financira izgradnju svih kuća u selu. Međunarodna zajednica jednostavno nije imala dovoljno resursa da financira svu obnovu u BiH. Umjesto toga su se povratnici prioritarili na osnovu posebnih kriterija. Sidini implementatori su koristili različite metode i kriterije. U nekim slučajevima je lokalna mjesna zajednica u potpunosti bila odgovorna za izbor korisnika, a u nekim slučajevima je implementator administrirao proces izbora korisnika. U nekim slučajevima su organizacije definisale kriterije za izbor, a mjesna zajednica je birala korisnike.

S obzirom na tešku situaciju u poslijeratnoj BiH su Sidini principi bili kontroverzni. Umjesto prioritaranja internih izbjeglica, je postojao politički pritisak da se pomogne povratak izbjeglica iz Švedske. Sida je, sa svoje strane, tvrdila da ovo nije u skladu sa prioritaranjem siromašnih. Interne izbjeglice su bile najviše ekonomski ugrožene i trebale hitnu pomoć. I Bosanci su bili veoma svjesni ovoga, tako da bi pomoć izbjeglicama u Švedskoj bilo politički teško motivirati. U svakom slučaju, 300 bosanskih izbjeglica iz Švedske je ušlo u program. Oni su se vratili pod istim uvjetima kao i ostale izbjeglice, a ovu pomoć su dobili samo oni koji su dolazili iz sela koja su spadala u neki od

¹⁷ Ibid. str. 3.

Sidinih projekata pomoći interno raseljenim osobama. Osim toga su se porodice morale odreći stalne boravišne dozvole u Švedskoj.

Dalje su neki smatrali da je metod samopomoći spor i zahtjevan. Sida je, međutim, tvrdila da je ovaj metod imao više prednosti od predavanja posla građevinskim preduzećima.

1. Kao prvo, smatralo se da se metoda samopomoći više isplati. Kuće su jeftinije i, samim tim, veći broj ljudi može dobiti pomoć. Kuća izgrađena na ovaj način koštala je 7 000–8 000 eura. Prema podacima koje Hans Skotte izlaže u svom dijelu evaluacije je to otprilike 60 posto cijene kuće koju pravi kontraktor.
2. Kao drugo, smatralo se da sama činjenica da vlasnici sami grade svoje kuće pomaže stalni povratak. Za vrijeme izgradnje se ljudi navikavaju na svoju staru sredinu. Osim toga, lako je prihvatiti kuću koju je čovjek sam izgradio.
3. Kao treće se privatne kuće u BiH tradicionalno tako i grade – vlasnici ih prave. Građevinske konstrukcije su zato jednostavne i većina vlasnika kuća ima iskustvo u građevinskom radu. Kad čovjek sam gradi kuću može je izgraditi po vlastitoj želji.
4. Kao četvrto, sam proces izgradnje ima psihosocijalne dimenzije. Ljudi koji su živjeli kao izbjeglice su u prilici da rade nešto konstruktivno. Istovremeno, veoma često, sarađuju sa rodbinom i ostalim ljudima u lokalnoj zajednici. Naravno da postoji i jaka simbolička vrijednost u tome da je kuća napravljena vlastitim rukama.

Zahtjev za lokalno učestvovanje i inicijativu se može kritikovati jer je produžavao proces povratka. Razlog zbog kojeg je taj princip ipak je bio naglašan je težnja za ostvarivanjem održivog povratka. Istovremeno se gradilo i učestvovanje u programima pomoći kao i transparentnost pri izboru korisnika pomoći.

Iwansson i Mossberg su svoj tekst napisali 1998. godine i trebalo bi dodati da je Sida otada financirala intervencije koje su kompletirale programe regije. To posebno važi za stvaranje radnih mjesta i mikro-kredite. LWF u Tuzli je postepeno razvio program za obrazovanje u modernoj zemljoradnji, kompletiran sa pomoći i mikro-kreditima za staklenike, mašine za navodnjavanje, sjeme, rasad, đubrivo i mašine koje su omogućile povratnicima ali i drugim Bosancima da se bave komercijalnom zemljoradnjom.¹⁸ Osim toga, LWF je etablirao kontakte između kupaca i prodavača poljoprivrednih proizvoda. Oni su, također, administrirali kolektivni transport za poljoprivredne proizvode. Sida je financirala i projekat Cow how, usmjeren ka pomoći u sklopu komercijalnog stočarstva, kao i intervencije koje se tiču ekološke zemljoradnje. U okviru ove ekološke zemljoradnje je Economic Cooperation Network

¹⁸ Računa se da je, zaključno sa 2004-om, totalno 24 600 porodica primilo poljoprivrednu pomoć LWF koju je financirala Sida.

(ECON) najveći implementator. Osim toga su ekonomski podržane i dvije organizacije koje se bave mikro-kreditima: World Vision i njihovu organizaciju EKI kao i CHF. Ove organizacije su, po proračunima Pera Iwanssona uspjele sklopiti 1 300 stambenih kredita. Svi ovi projekti su potpadali pod pojam programa integralnog pristupa regiji, ali je, u suštini, veza između njih i ostalih komponenata u programu bila slaba. Ponekad su ove navedene organizacije kompletirale jedna drugu u istoj regiji, ponekad nisu.

Rezultati programa integralnog pristupa regiji

Od 1995. godine je međunarodna zajednica financirala izgradnju 130 000–140 000 od otprilike 400 000 uništenih kuća u BiH. Od dva miliona izbjeglica se jedan milion vratio kući. U okviru IAP-a zaključno sa junom 2005. godine Sida je financirala ponovnu izgradnju 14 806 kuća, što predstavlja više nego 10 posto totalnog broja kuća koji je međunarodna zajednica financirala. Pošto je Sida usmjerila svoju intervenciju ka određenim regijama, u ovim područjima je bila veoma značajan akter.

Najveći Sidin partner je bio LWF, koji je imao kancelariju u Sanskom Mostu i Tuzli. Odjel u Sanskom Mostu je bio odgovoran i za izgradnju kuća i za poljoprivrednu pomoć, prvenstveno u sjeverozapadnoj BiH. Zaključno s junom 2005. godine izgradili su 3 357 kuća i 12 škola. LWF iz Tuzle je kompletirao programe izgradnje kuća koje su izvodili SRSA i CRI. Ova poljoprivredna pomoć je bila namijenjena povratnicima. Osim toga su razvili jedan oblik komercijalne poljoprivrede koja je već spomenuta.

SRSA je još za vrijeme rata djelovala u Srebrenici. Pred kraj rata su otvorili kancelariju u Tuzli, koja je izvela obnovu kuća za Sidu u sjevernoj BiH, na području između Doboja na zapadu do Bratunca na istoku. Za razliku od ostalih implementatora koji su pomagali jednom izabranom dijelu stanovnika u različitim selima, SRSA je često obnavljala čitava sela. Do avgusta 2003. godine su izgradili 3 620 kuća, 11 škola i 5 zgrada mjesnih zajednica. SRSA je 2003. godine završila svoj posao u BiH. Jedan dio njihove terenske organizacije je inkorporiran u kancelarije LWF u Tuzli, koji je time proširio svoju djelatnost i na izgradnju kuća. LWF iz Tuzle je otada izgradio 760 kuća.

Švedski Caritas je počeo saradnju sa Švicarskim Caritasom koji je već radio u BiH i bio baziran u Sarajevu. Oni su radili sa izgradnjom stanova u Sarajevu, kao i sa izgradnjom kuća jugoistočno od Sarajeva, između ostalog u Foči i Goraždu. Do 2004. je izgrađeno 2 571 stanova/kuća. Pošto je Caritas većinom radio izgradnju stanova, njihov program nije obuhvaćao neke veće infrastrukturne ili poljoprivredne komponente. U roku od 2004. do 2005. se, međutim, više ulagalo u izgradnju kuća, i u vezi s tim je razvijena i poljoprivredna pomoć.

Pentekostalna misija je poslije kontakta sa Sidom etablirala organizaciju CRI, sa bazom u Zenici. Oni su djelovali u centralnoj Bosni, između ostalog

u područjima u blizini Jajca, Travnika i Maglaja. CRI se fokusirao na izgradnju kuća, dok je LWF bio zadužen za poljoprivrednu pomoć. Zaključno sa 2002-om je izgrađeno 3 514 kuća, deset škola i jedan zdravstveni centar. U 2003-oj ih je preuzela organizacija PEP International, koja je izgradila još 517 kuća koje je Sida financirala.

Osim toga, Britanska Armija Spasa je u periodu od 1997. do 1998. godine izgradila 467 kuća u okolini Šipova i u Republici Srpskoj.

Evaluacija

2003. godine je UTV, nezavisni odjel za procjenu pri Sidi donio odluku da napravi jednu opsežnu procjenu Programa integralnog pristupa regiji. Opis zadatka procjene je razradio UTV, u dijalogu sa predstavnicima Sidine jedinice za Balkan pri odjelu za Evropu u Štokholmu. UTV je poslije ovih razgovora odlučio napraviti evaluaciju programa polazeći od tri kriterija: relevantnosti¹⁹, održivosti²⁰ i značaja²¹. Relevantnost programa se ocjenjuje iz perspektive korisnika pomoći. Osnovno pitanje, u ovom kontekstu, je to da li su se oni zaista željeli vratiti u svoje porušene domove. Održivost se tiče pitanja da li povratnici i njihove porodice mogu ostati na mjestu u koje su se vratili. Preciznije rečeno, pitanje je da li povratnici imaju mogućnost da se izdržavaju, i da li su, kao povratnici koji predstavljaju etničku manjinu, socijalno prihvaćeni od etničke većine na tom području.

Oba ova kriterija za evaluaciju su vezana za pitanje koje se tiče posljedica, predviđenih i nepredviđenih, koje je program imao. Važno pitanje u ovom kontekstu je da li povratak predstavlja polaznu tačku za socijalnu integraciju ili pomirenje, ili je pak dovelo do povećanja napetosti.²²

U fokusu evaluacije je predstavljanje mišljenje koje o IAP-u imaju povratnici, ali je, inkorporirano i mišljenje drugih aktera – uz pomoć dva workshopa sa implementatorima i odgovornim uposlenicima Side u Sarajevu, kao sastancima na kojem su učestvovali zaposleni pri Sidinom odjelu za Balkan i Per Iwansson. Dva napravljenih workshopa su bili prilika za diskusiju i učenje, kao i prilika da se sakupe podaci. Prvi workshop, održan u oktobru 2003. je bio uvodna faza procesa evaluacije i dokumentovan je u UTV Working paper 2004:1. Drugi workshop, održan u maju 2005. je završio proces evaluacije i dokumentovan je u aide memoire. On je, također, bio podloga za jedan dio napisan u zadnjem poglavlju evaluacije, zaključcima i pouci.

¹⁹ "Mjera do koje se svrha intervencije usmjerene ka razvoju podudara sa potrebama korisnika, potrebama zemlje, globalnim prioritetima, kao i osnovnim smjernicama partnera i donatora." (DAC, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, str. 24.)

²⁰ "Nastavljanje korisnih efekata intervencije nakon toga što je glavni dio pomoći usmjerene ka razvoju završen. Izvjesnost nastavka dugoročne koristi." (DAC, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, str. 36.)

²¹ "Pozitivni i negativni, primarni i sekundarni dugoročni efekti izazvani intervencijom usmjerenoj ka razvoju, direktno ili indirektno, namjerno ili nenamjerno." (DAC, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, str. 24.)

²² Za detaljniji opis, pogledati ToR, dodatak 1.

Osim ovoga se evaluacija sastoji od tri studije: antropološke studije koja se sastoji od dvije analize slučaja (selo i grad), anketnog istraživanja u koje je ušlo 2000 porodica koje su primile pomoć da ponovo izgrade svoje domove i 1000 porodica koje su spadale u kontrolnu grupu, kao i analize slučaja obnove sela Grapska. Socijalni antropolog Melita Čukur, sa Centra za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali je napravila antropološku studiju. Terenski dio istraživanja je izveden u periodu od aprila do juna 2004. godine i u periodu od novembra do januara 2005. godine. Anketno istraživanje je kreirao Kjell Magnusson, a u djelo sproveo Hrvatski institut za istraživanje javnog mnijenja PULS. Studija je u potpunosti objavljena kao UTV Working paper 2005:1, ali se nalazi i u ovom izdanju u obliku sinteze koju je napisao Kjell Magnusson, sociolog i balkanolog sa Centra za multietnička istraživanja. Intervjui za anketu su napravljeni u ljeto 2004. godine. Analizu slučaja u Grapskoj je napravio Hans Skotte, arhitekt i istraživač sa Instituta za izgradnju i planiranje pri Norveškom Univerzitetu nauke i tehnologije (NTNU) u Trondheimu. Skotte svoj rad bazira na terenskom dijelu istraživanja koje je napravio u Grapskoj za vrijeme pisanja svoje doktorske disertacije u periodu 2001–2002 godine²³, kao i na popratnoj posjeti koju je napravio u okviru ove evaluacije 2004. godine. Rezime, ovaj uvod, kao i zaključke i pouku je, sa komentarima ostalih iz tima za evaluaciju, napisao Joakim Molander, nadležni za evaluaciju pri UTV-u.

Namjera je da ove tri studije sadržajem i metodom kompletiraju jedna drugu. Članak koji je napisao Hans Skotte se bazira na intervjuima sa povratnicima u Grapsku, koji su analizirani uz pomoć teoretskog okvira koji je razradio u svojoj doktorskoj disertaciji. Uz pomoć tog okvira, i uz pomoć svog iskustva kao arhitekt, Skotte doprinosi sa perspektivom koja se tiče postavljanja planova. On, između ostalog, konstatuje da su Sida i njen implementator u Grapskoj radili veoma profesionalno. Uz koncept samopomoći i uz visoku stupanj lokalnog djelovanja na nivou sela, kao i uz vlastito financiranje velikog broja kuća, stanovnici Grapske su doprinijeli ponovnoj izgradnji *fiksne i kapitala sredine*, t.j. kuća, infrastrukture i fizičke sredine. Program je, također, doveo do jačanja *ljudskog kapitala*, t.j. kapaciteta, umješnosti, znanja kao i mogućnosti njihovog korištenja, kao i jačanja *socijalnog kapitala*, t.j. povjerenja, zajedničkih vrijednosti, kolektivnog djelovanja itd. Tako su se u Grapskoj izgradili domovi, a ne kuće. Treba istaći da se zaključci ovog istraživanja baziraju na analizi slučaja, gdje je specifičnost konteksta svakako imala uticaj na rezultat. Uprkos tome, ova studija daje veoma važne podatke o nečemu što se može posmatrati kao najbolji način rada.

Nekoliko zaključaka koje je Skotte donio, je podržano antropološkim analizama slučaja, koje je napravila Melita Čukur. Osim toga da studija koju je napravila Čukur potvrđuje da povratnici imaju dobro mišljenje o metodu

²³ Pogledati Hans Skotte, *Tents in Concrete. What Internationally Funded Housing Does to Support Recovery in Areas Affected by War: The Case of Bosnia-Herzegovina*, Doktoravhandling ved NTNU 2004:61 (Trondheim 2004).

samopomoći, kao i o osobama koje su im pružile pomoć, studija ukazuje na probleme komunikacije između implementatora i korisnika pomoći. Očito je da se ponekad ove dvije strane ne razumiju, što može imati ozbiljne posljedice na efikasnost i održivost programa. Studija dalje pokazuje da je povratak danas akceptiran, ali teško da je doveo do nečeg što bi se moglo nazvati proces pomirenja. Čukur dalje konstatuje da su povratnici u ekonomskim nedaćama koje mogu rizikovati održivost programa. Čukur, koja govori jezik regije, je napravila intervjuje na bosanskom-hrvatskom-srpskom jeziku, a intervjui su naknadno i transkribirani. Studije imaju visok metodološki kvalitet, mada se istovremeno na umu mora imati ograničenja metoda kad je riječ o generalizacijama, je karakterizira kvalitativna naučna istraživanja.

Anketno ispitivanje je napravljeno da bi se antropološke studije kompletirale, i da bi se, u jednom pogledu, testirala njihova validnost i pouzdanost. Iako je vrijeme bilo razlog zbog kojeg ono nije napravljeno poslije analize antropološkog materijala, ova sociološka studija čini veoma važan metodološki momenat. Generalno rečeno su potvrđeni zaključci do kojih se došlo u kvalitativnim studijama. Ova studija, iako jasno pokazuje da postoji sumnjičavost i nepovjerenje među etničkim grupama, daje prilično optimističnu sliku o stavovima prema ljudima druge etničke grupe. Veoma je očito, također, da se većina ljudi zaista željela vratiti kući, i da su programi time bili veoma relevantni za ciljnu grupu. Konačno, studija potvrđuje da ljudi u BiH žive u veoma teškim ekonomskim uvjetima.

Validnost i pouzdanost se, što je već navedeno, testirala i na sastancima u Štokholmu i seminaru i workshopu u Sarajevu. Zaposleni pri Sidi u Štokholmu, kao i u Sarajevu, kao i odgovorni iz organizacija koje su bili implementatori programa, su imali mogućnost da pročitaju prvu verziju tekstova koji čine ovu knjigu i imali su mogućnost da ih komentarišu, i usmeno i pismeno. Materijal se veoma temeljno razmatrao posebno za vrijeme workshopa u Sarajevu 24–25 maja. Mnoga razmišljanja koja su se pojavila u ovom procesu su uzeta u razmatranje u ovom izvještaju, iako je evaluacijski tim taj koji je donio konačne zaključke.

Ponovna izgradnja Grapske

Dr. Hans Skotte

Prezentacija sela, izazov i važnost programa integralnog pristupa regiji

U ovom evaluacijskim istraživanju je riječ o obnovi Grapske. Grapska je prilično veliko selo²⁴, koje se nalazi u onome što se danas naziva Republika Srpska i locirano je u blizini ravnica uz rijeku Bosnu, 12 km sjeverno od Doboja. Broj stanovnika prije rata je bio otprilike 2.800 ljudi, od kojih, okvirno, 4/5 bili Bošnjaci²⁵ i 1/5 Srbi. Selo se nalazi na samom središtu stratezijske veze između Beograda, Banjaluke i Knina, takozvanog "Posavinskog koridora". Sela i gradovi koji su ulazili u ovaj koridor su, u ratnom periodu od 1992.–1995. godine, bili veoma teško oštećeni. U toku srpskog ratnog pohoda kojim bi se uspostavila i osigurala ova veza, bošnjačko stanovništvo Grapske je bilo protjerano i većina njihovih kuća i ostale imovine je bila uništena ili pokradena, najvećim dijelom u maju 1992. godine. Obnova bošnjačkog dijela sela u pravom smislu riječi nije počela sve do 1999. godine. Tokom sedmogodišnjeg prognanstva većina Bošnjaka iz Grapske je ostala u obližnjim općinama u Federaciji, gdje je iznova organizovana mjesna zajednica neprestano radila na obezbjeđenju pomoći za povratak u Grapsku. Prema podacima mjesne zajednice, do ljeta 2004. je gotovo 400 kuća obnovljeno, i 1 300 Bošnjaka se vratilo u selo. Sida je financirala materijal za obnovu otprilike 2/3 građevinskih objekata; ostatak je izgrađen zahvaljujući novcu dijaspori. Veoma mali broj kuća je napravljen uz pomoć drugih organizacija. Pored kuća, Sida je financirala obnovu škole i zdravstvenog centra, a omogućila je i postojanje fondova za poljoprivrednu pomoć. US Aid je financirao obnovu sve neophodne infrastrukture.

Ono što Grapsku čini vrijednom prezentacije nije obnova kao takva, već *način* obnove. Slučaj Grapske je dragocjen jer je, kao takav, prikaz toga kako je obnova zavisna od lokalnog angažmana, čime je potpomognuta obnova čitave zajednice. Ovdje se, također, ističe ključna, na taktičan način odigrana, uloga Sidinog implementatora, u ovom slučaju Švedske Državne Agencije Spasa (SRSA).

²⁴ S obzirom da se radilo o više o 2000 stanovnika, i da se manje od 10% od radnosposobnog stanovništva bavilo poljoprivredom, selo je bilo definisano kao urbano područje – ali samo imenom.

²⁵ 'Bošnjak' je termin koji se koristi u ovom članku. Iako je riječ o starom terminu, on se nije koristio sve do druge polovine devedesetih godina. 'Musliman' (sa velikim M) je bio termin koji se prije i u toku rata koristio za narod ili 'naciju'.

Poslijeratna karta Grapske i okolnih sela, sjeverno od Doboja, regionalnog centra. Grapska je prikazana kao podijeljena: Grapska Gornja, dio naseljen većinom Bošnjacima, je uništen u toku i poslije rata, i Grapska Donja sa pretežno srpskom populacijom, gdje nijedna (srpska) kuća nije uništena. Vide se i velike poljoprivredne površine između sela i rijeke Bosne.

Ovo će biti glavna tema ovog članka.

Neophodno je, međutim, naglasiti da studija Grapske nije "tipična" u tom pogledu da bi mogla "reprezentirati" Programe integralnog pristupa regiji (Integrated Area Program, IAP). Ovo je analiza slučaja, na osnovu koje nikakve generalizacije ne bi mogle biti pravljene; analitičke ili teoretske generalizacije da, ali ne i "reprezentativne". Slučaj Grapske je, u svakom slučaju, slučaj sela koje je ušlo u IAP. Pomoć koju je selo primilo je bila implementirana u okviru ovog programa i studija bi trebala prikazati potencijal programa u okviru okolnosti i konteksta Grapske.

Ono što slijedi bi trebalo dati uvid u proces shvaćanja IAP strategije. U biti, u tekstu bi trebala biti razmotrena unutarnja logika izrečenih i prešutnih programa koji ulaze u 'IAP pristup' onakav kakav je bio zamišljen od strane političara u Štokholmu, sve do rezultata – kakav je i obnovljeno selo Grapska. Cilj je bolje razumijevanje interakcije između programa, kontekstualno zavisnih odluka donesenih na terenu, i rezultirajućeg doprinosa ka obnovi/razvoju, viđenog iz perspektive korisnika.

Da bi tekst bio pregledniji, definicije i metod se nalaze u dodatku. Ovdje bi trebalo reći da su podaci na kojima se bazira ovaj tekst, sakupljeni putem intervjua sa više od 50 ljudi, ali su i rezultat proučavanja relevantnih dokumenata i crteža, prvo u toku 2000.–2002. godine a potom za vrijeme praćenja situacije u ljeto 2004. godine. Velik dio ovog materijala je prethodno bio korišten kao sastavni dio moje doktorske disertacije o poslijeratnim programima obnove u Bosni i Hercegovini financiranim od strane međunarodnih organizacija.²⁶

Obnova sela – ostvarena od strane švedske Državne Agencije Spasa (SRSA)

Sedam godina nakon protjerivanja, odnosno četiri godine nakon formalnog završetka rata se velik dio prijašnjih stanovnika Grapske vratio da bi započeo obnovu sela. Dobili su potporu u materijalu od SRSA- e, bili su pod zaštitom SFOR-a, a njihova dijaspora ih je financijski podupirala. Grapsku i proces obnove sam istraživao gotovo 10 godina poslije početka destrukcije, t.j. u toku zime i proljeća 2002 godine. Posjeta koja je omogućila praćenje situacije je napravljena ljeta 2004 godine.

Kao što će biti prikazano, puno toga što se desilo je ukorijenjeno u prošlosti. Da bi neupućeni shvatili sve izazove obnove sela, bilo bi neophodno shvatiti neke osnovne pojmove o izgradnji sela. U vremenu nesreća i gubitaka, upravo prošlost pokazuje put refleksivnim aktivnostima koje upravljaju obnovom, t.j.

²⁶ *Tents in Concrete; What Internationally Funded Housing Does to Support Recovery in Areas Affected by War; The Case of Bosnia Herzegovina* (2004), Doktoravhandling ved NTNU 2004:61, NTNU, Trondheim, Norway

koje čine djelovanje, preduvjet za održiv lokalni oporavak. Sa svoje strane, ovo čini kontekst – i samim tim odlučuje strategiju – vanjskih elemenata koji pomažu u obnovi.

Industrijalizacija, urbanizacija i de-ruralizacija Bosne

Industrijalizacija koja je uslijedila poslije Drugog svjetskog rata je dovela do koncentracije nacionalnog ulaganja u regionalne centre širom Jugoslavije. Doboј je, zahvaljujući svom strateški važnom položaju u novonastaloj mreži komunikacija, postao jedan takav investicioni čvor. Za Grapsku, koja je od Doboја udaljena 12 kilometara, je ovo značilo i pristup većem broju radnih mjesta, odnosno, više mogućnosti. Očita posljedica ovoga je smanjenje broja ljudi koji se bave poljoprivredom. Iako se u Bosni nešto slično desilo, napuštanje poljoprivrede u ovom slučaju ne znači nužno i urbanizaciju. Zemlja je, umjesto toga, prošla proces 'de-ruralizacije', gdje je glava porodice napuštala selo da bi radila u fabrici u gradovima, u blizini sela, kao u slučaju Grapske, ili na području čitave Jugoslavije ili u inostranstvu.²⁷ Formalno zaposlenje je donosilo novac kojim se pomagala (šira) familija, i kojim su se financirale nove investicije u selu, najčešće nove kuće.

Industrijalizacija u Bosni je tako potaknula reprodukciju seoskog stila življenja i tradicionalnih, etnoreligijskih vrijednosti. Ovo se dešavalo neovisno da li je selo bilo monoetničko, kao što mnoga i jesu bila, ili je bilo podijeljeno, kao što je to bio slučaj sa Grapskom. Život na selu je postojao i obnavljao u skladu sa habitusom²⁸ svake od ovih etnoreligijskih grupa u jednom, skoro pre-moderanom 'multinacionalizmu' (Andrić 1995, Bringa 1993).

1991. godine je 37,2 posto stanovništva Bosne živjelo u 'deruralizovanim' selima, dok je 49,5 posto živjelo u urbanim područjima. Prijeratni stanovnici Grapske, 2785 ljudi, je statistički spadalo u deruralizovane.

Ponovna izgradnja deruralizovanih sela je problematična zato što je sama njihova egzistencija zavisila, ne od njihovih obično oskudnih poljoprivrednih kapaciteta, nego od vanjskih veza i prihoda. Oni su uništeni i ono što vuče raseljene ljude da se vrate nazad djelomično je i egzistencijalna potreba da se ponovno uspostavi vlastita ontološka sigurnost, ili da život ponovo dobije smisao. Postavljena u okviru Burdijeove teoretske perspektive obnova predstavlja i ponovno stvaranje objektivnih struktura vlastitog *habitusa*. Ovaj temeljno ljudski zahtjev se, između ostalog, manifestira kroz pravo na povratak imovine, ili, jednostavno, kroz ponovno postojanje istinskog prava na

²⁷ 1990. godine, su 8 posto radne snage Bosne i Hercegovine bili 'gastarbajteri' (Mønnesland 1995). U periodu kasnih 60-tih i ranih 70-tih je Jugoslavija bila najveći izvoznik radne snage u Evropi. U 80- tim je 611,000 jugoslovenskih gastarbajtera živjelo u Njemačkoj (Williams 1996).

²⁸ 'Habitus' je sociološki pojam Pjera Burdjea. 'Habitus' je sistem dugotrajnih (ali ne stalnih) transponiranih dispozicija koje funkcionišu kao šema koja gradi zapažanje, poimanje i praksu određene grupe u društvu. Habitus se sastoji od mreže historijskih relacija 'pohranjenih' u svakom od nas. Ovi depoziti, nevidljivi za druge kao i za nas same, omogućavaju da djelujemo i dolazimo u interakciju sa drugima na način koji je logičan u okviru određenog 'socijalnog prostora', recimo u okviru muslimanskog stanovništva Grapske. Srpski stanovnici tako imaju nešto različit habitus. Time habitus gradi kulturnu praksu (Bourdieu 1977, 1990, 2002).

izbor da li se vratiti ili ne. Ipak, ako se pažnja ne posveti čitavom sklopu koji čini nečiju 'kućnu sredinu' ovo bi mogao postati privremeni povratak, nešto što je bogato ilustrirano obnovom više nego 250 totalno uništenih ribarskih sela u sjevernoj Norveškoj poslije Drugog svjetskog rata. Tu se desilo da su ljudi insistirali na povratku kući, na mjesta koja su gradile prethodne generacije. Velik dio ovih naselja je neposredno nakon izgradnje napušten, jer su ljudi preferirali centralno locirana mjesta, iz jednostavnog razloga da 'naselja gdje se kuća nalazi' više nisu odgovarali tehnološkim ili društvenim aspiracijama i/ili nacionalno političkim stremljenjima stanovnika. Velik dio programa obnove kuća u Bosni je iste vrste kao i norveška obnova poslije Drugog svjetskog rata. Ovo bi mogao biti i glavni razlog toga da je jedna petina kuća obnovljenih uz pomoć međunarodnih sredstava napuštena²⁹.

Grapska je, doduše, deruralizovana tako da je postala gotovo suburbano područje, zbog toga što je bila veoma blizu industrijskim centrima, i time, mogućnostima formalnog zaposlenja. 80 posto radne snage sela su bili ljudi koji putuju na posao. Oni su, istovremeno, posjedovali velike i plodne površine za obrađivanje, koje su, doduše, podijeljene u male porodične posjede. Selo je ušlo u Sidin program obnove, dijelom zbog izbora, dijelom slučajno, kao što je slučaj u većini programa obnove.

Unutrašnje veze; prijeratna Grapska

Grapska se nalazi u prostranom kraju, amfiteatarnog oblika, koji je podijeljen malom uzbrdicom. Na jugu su živjeli 'Muslimani'³⁰, na sjeveru Srbi, kao što se vidi na slici 1. Podjela nije bila definitivna. Otprilike 80 miješanih brakova, i uticaj formalnih 'urbanih planova' je doveo do miješanja kao i do stvarne teritorijalne integracije. U svakom slučaju, opća podjela između etnoreligijskih grupa se odrazila na topografiju, tako da je postojala Gornja (južno) i Donja (sjeverno) Grapska. Između sela i rijeke Bosne su velike površine plodne zemlje, koja je prije Drugog svjetskog rata bila glavni resurs sela, i koja je razlog prvobitnog naseljenija ovog područja. S povratkom Bošnjaka, ovaj resurs se opet pokazao kao odlučujući za održanje života.

Iako je selo staro, 584 kuća koje su u selu prije rata postojale nisu bile stare. Način gradnje se, u osnovi, sastojao od tipične bosanske moderne gradnje tradicionalnog karaktera, odnosno od dvospratnih betonskih struktura sa omalterisanim zidovima ispunjenim glinenom ciglom. Sve ove kuće su gradili njihovi vlasnici, najčešće uz pomoć rodbine ili unajmljene radne snage. Relativno velik prostor, mjereno po glavi stanovnika u odnosu na stambeni prostor (četiri osobe u kući) je zavisio od priliva kapitala i smanjenja broja ukućana. Kuće su, tradicionalno, građene da bi zadovoljile i potrebe novonastalih porodica koje će sinovi osnovati. U svakom slučaju, do rata je

²⁹ Totalno finansijsko ulaganje bi moglo dostići milijardu švedskih kruna.

³⁰ Prije rata je 'Musliman' bio formalni naziv naroda. Današnji termin 'Bošnjak' je termin koji je ponovno uveden. U tekstu koristim drugi pojam.

velik dio ljudi koji je pripadao ovim 'novim generacijama' izgradio vlastite kuće³¹, ili se preselio u stanove u gradu. Pored toga, mogla se nazrijeti tendencija da se urbanizirana omladina više nije automatski vraćala u selo da bi vodila brigu o roditeljima.

Pošto su se zbog rata novonastale porodice iz Grapske sad rasule po svijetu, ovo više nije slučaj. To je sama suština sadašnje situacije. Starije stanovnike Grapske će, očito, loše posljedice ovakve situacije uskoro pogoditi, ali će vjerovatno imati još veći uticaj na neka druga, udaljenija sela.³²

Nemoguće je prikazati 'tačnu' sliku socijalnog života prijeratne Grapske. Svaki stanovnik bi vjerovatno dao vlastiti prikaz. Postojala je interakcija među ljudima, neovisno od njihove etničke pripadnosti, kao što je postojala i u čitavoj Bosni sve do kasnih osamdesetih. Mala kvalifikacija je nužna: Interakcija je bila uvjetovana tradicionalnim kodeksom ponašanja. Pripisani identitet "mi – oni – nas" je prevladavao u Grapskoj, posebno među starijim stanovnicima Grapske. Čini se da sekularizovana omladina nije pridavala posebnu pažnju takvim podjelama.

Na osnovu ove socijalne prakse se nameću dvije teme: 1) Svetost doma, kuće, privatnog prostora, koji je ujedno bio i prostor za etnoreligijsku pripadnost 2) Zajednički prostor gdje su se odigravale kolektivne aktivnosti. Ovo je bila arena 'nas' gdje su stanovnici sela kroz kolektivne aktivnosti organizovali javne službe i poboljšavali infrastrukturu. Ovo je bila neutralna arena za zajedničko poboljšanje života, za institucionalni razvoj, za onu vrstu modernizacije koja je, u urbanim centrima, dovela do povećanja 'miješanih brakova'. Grapska je važila za mjesto sa veoma visokim stupnjem javnih službi što je ukazivalo na rasprostranjen angažman stanovnika – i relativno visok stupanj 'miješanih brakova'. Sve ovo se promijenilo kasnih osamdesetih, kad su u Bosni počele rasti etnoreligijske tenzije.

Pokidane veze; rat i bezvlađe izbjeglištva

Stvarno uništenje Grapske je počelo 10. maja 1992. godine u 12 sati popodne kada je Jugoslovenska (Srpska) armija otvorila vatru sa pozicija na poljima na pročelju sela. To je trajalo satima. To što se dešavalo tog i idućih dana je bilo tako okrutno da je ušlo u optužnicu ratnog tribunala podignutu protiv Miloševića i Biljane Plavšić. Zapovjednik Nikola Jorgić je već dobio pet uzastopnih doživotnih kazni za zločine u Grapskoj, uključujući i masovno ubistvo 26 Bošnjaka. Činjenica da informacija o mjestu ukopa još uvijek nije otkrivena je još uvijek najvažniji dio konflikta između Bošnjaka koji su se vratili i srpskih stanovnika sela.

³¹ Koje su također bile "izgrađene da budu dovoljno velike da se novoformirane porodice mogu nastaniti".

³² Mnoga od sela koja su napravljena uz pomoć međunarodnih donatora će, u ne tako dalekoj budućnosti, biti veoma teško pogođena, zbog visoke starosti povratnika, kombinovano sa nedostatkom institucionalnih sredstava i političke volje. U projektu povratka i obnove ostvarenom u 2002. godini, u koji je ulazilo 2900 povratnika, prosjek starosti u selima u kojima je SRSA radila je bio 54.25 godine.

Za preživjele, kao i za autora ovog teksta, nasilno protjerivanje iz Grapske je iskustvo koje se ne može opisati. U svakom slučaju, iz intervjua, kao i na osnovu analize postupaka i rezultata aktivnosti poslije povratka, je prilično jasno da za sve koji su bili raseljeni na ovaj način, ova iskustva čine fundamentalnu referencu za sve naknadne 'sklopove značenja' (Porteous & Smith 2001). Na mnoge ljude su ova iskustva ostavila dramatične posljedice i uticale na zdravlje i na mogućnost hvatanja u koštac sa poteškoćama koje su tek dolazile. Stoga, da bi se bilo koja aktivnost shvatila, potrebno je ne izgubiti iz vida ovaj, teško shvatljiv, čin protjerivanja.

Raseljeni ljudi su u toku rata tražili utočište u čitavoj Bosni i u inostranstvu, zavisno od socijalne mreže ili onoga na šta su tad imali pravo. Kad je postalo jasno da će Grapska pripasti srpskoj strani, mnogi su zauvijek napustili zemlju. Nema pouzdanih podataka, ali različiti izvori u selu govore da se najmanje 20 posto porodica zauvijek naselilo u drugim zemljama.

Većina onih koji su ostali u Bosni su se vremenom nastanili što je moguće bliže Grapskoj. Doboju Istok, (nova) općina u Federaciji, udaljena 25 kilometara od njihovog sela, postala je centar bivših stanovnika Grapske, koji su tad bili 'u egzilu'. Zahvaljujući pritiscima dijaspore kojoj je trebala adresa i neko ko bi primio materijalnu pomoć koju su oni obezbjeđivali, je ovdje ponovno osnovana mjesna zajednica. Ovo je, sa svoje strane, dovelo do reakcije od strane sela u Doboju Istok i Gračanici³³, što je povećalo legitimitet mjesne zajednice. Dobra organizacija, koja je bila sve bolja i bolja, je obilježila aktivnosti stanovnika Grapske koji su bili u izbjeglištvu. Ona se pokazala kao odlučujuća u procesu organizacije povratka, instrumentalno, ali još važnije, i u pogledu održanja i podrške procesu kolektivnog povratka.

Iako su bile oštećene i opljačkane, više nego pola kuća je krajem rata bilo naseljivo. One najmanje oštećene su zauzele 52 srpske porodice koje su, na samom kraju rata, bile prognane iz Panjića u Federaciji. Oni ne samo da su pljačkali napuštene kuće, nego su ih i uništavali, gnjevno pokušavajući zajamčiti da se Bošnjaci neće (moći) vratiti. *"Zašto je Muslimanima važno da žive ovdje?! Zašto ne bi mogli otići negdje drugdje?!"*, pitao me jedan od njihovih srpskih komšija – oslikavajući retoriku sličnih konflikata i na drugim mjestima.

Poslijeratno 'organizovano uništenje' je trajalo 4 godine. Zadnja kuća koja je bila uništena je eksplodirala u augustu 1999. godine, samo sedmicu dana prije nego što je prvi autobus UNHCR-a dovezao Bošnjake u selo povodom priprema za obnovu sela. Kada je počela obnova su gotovo sve kuće koje nisu bile naseljene srpskim izbjeglicama bile toliko uništene da se nisu mogle obnoviti.³⁴

³³ Klokotnica i Brijesnica u općini Doboju Istok, i Gračanica, Pribave, Lohinja, Stjepan Polje and Lukavica u općini Gračanica. U ova sela je većina stanovnika Grapske izbjegla za vrijeme rata.

³⁴ IMG (International Management Group) je organizovana da procijeni štetu i da savjetima pomogne UNCHR-u. Oni su napravili sistem za procjenu načinjene štete. U sklopu ovoga je uništenje 'iznad 70%' procijenjeno kao 'uništeno'.

Većina kuća u Grapskoj je uništena – poslije završetka rata. Priča o poslijeratnim razaranjima ima puno.³⁵ Ne samo kuće, već i značajni historijski spomenici su bili uništavani nekoliko godina poslije završetka rata.³⁶

Povratak i obnova; međunarodni angažman i lokalno djelovanje

U aprilu 1996 je Ekrem Buljubašić napunio svoj auto namirnicama i prešao nevidljivu – ali veoma uočljivu – granicu prema Grapskoj. Hrana je bila namijenjena siromašnim srpskim izbjeglicama koje su sad živjele u selu, djelomično i iz taktičkih razloga: dok god su kuće nastanjene, neće biti uništene.

Obnova Bosne i pomoć pružena raseljenim osobama je na mnoge načine bila svojevrsna igra. Donatori su, u jednu ruku, bili isključivo fokusirani na programe obnove za povratak, a u drugu, nije bilo dovoljno fondova da bi sve uništene kuće ponovo bile izgrađene. Neka područja su se prioritizirala, neka nisu. Čak i u odabranoj sredini bi samo određeni broj kuća mogao ući u projekat obnove. Ovaj izbor, proizvoljan kakav je najčešće bio, će zauvijek imati posljedice na regionalni razvoj BiH, bilo da se na ovo mislilo kad je izbor pravljen, ili ne. Bez ikakve generalne strategije, međunarodna intervencija obnove kuća je bila izvedena na osnovu pretpostavki, kontekstualne percepcije i/ili profesionalnog kapaciteta (ili nedostatka istog) od strane zaposlenih pri donatorskoj organizaciji ili nevladinoj organizaciji na terenu (Skotte 2003). U ovom pogledu je Sida bila posebna.³⁷ Njihovi nacrti terena su bili crtani od strane profesionalnih planera. I, kao što ćemo vidjeti, to se i vidi³⁸.

Kakvi god formalni kriteriji za pomoć bili, skretanje pažnje i buđenje interesa "neke organizacije" se pokazala kao prvi, odlučujući korak ka lokalnoj obnovi. I ljudi iz Grapske su, dok su bili raseljeni, također učestvovali u ovoj borbi za privlačenje pažnje. Prvo su se povezali sa World Vision-om, koji je obećao obnoviti 50 kuća – ali se poslije povukao. Onda je općina Tuzla obećala materijal za obnovu 9 kuća. U ljeto 1999. je mjesna zajednica došla u kontakt sa Swedish Rescue Services Agency (SRSA) dok su spremali projekat obnove za raseljene Srbe u blizini Zvornika. S obzirom da se Srbi nisu složili sa principom samopomoći, SRSA se povukla – sa ušteđenim sredstvima.

Sida je, kroz SRSA-u, naknadno omogućila postojanje fondova, otprilike 1.4 miliona DEM, za obnovu Grapske. Obnova i povratak u Grapsku su mogli početi. To je bio tek početak.

³⁵ Srbi iz Panjića su mi pokazali slična srpska sela u Federaciji, uništena nakon formalnog završetka rata.

³⁶ Profesor Hamidović je procijenio da je 50 historijski značajnih spomenika uništeno u Bosni 50 – *nakon potpisivanja Dejtonskog Sporazuma* (lični razgovor, vođen u maju 2002. godine).

³⁷ Iako su arhitekti za planiranje bili zaposleni i u nekim drugim agencijama, kao GTZ, USAD i UNDP, Sida je bila jedinstvena u dosljednom zapošljavanju arhitekata za planiranje.

³⁸ Sama profesija arhitekta planera podrazumijeva poznavanje relacije fizičkih, socijalnih i ekonomskih dimenzija društva. Shvaćanje međusobne povezanosti ovih elemenata i smišljanje načina djelovanja, ili čak manipulisanje ovih elemenata – jeste samo planiranje.

SRSA formalno nije nevladina organizacija. Ona je dio švedske civilne zaštite i vladin je službeni organ odgovoran za reagovanje prilikom raznih vrsta iznenadnih nesreća. Njihov međunarodni angažman čini 1 posto ukupne aktivnosti. Njihov angažman u Bosni je bio najveći međunarodni projekat od osnivanja organizacije, 1988. godine. Glavni i odgovorni za SRSA u Bosni je bio Kaj Genneback, građevinski inženjer zaposlen u SRSA-i od 1996 godine. Skrećem pažnju na njega jer ćemo vidjeti koliko je važan taktičan pristup koji je on imao.

Sida je imala dva osnovna uvjeta koja su morala biti ispunjena da bi sredstva za obnovu bila odobrena: 1. Korisnici moraju živjeti u Bosni – ili u Švedskoj; 2. Vlasnik kuće mora imati punovažne papire o posjedovanju zemljišta na kojem se nalazi uništena kuća – ili odgovarajući komad zemlje u selu. Pored toga, SRSA bi pomagala samo porodicama. Dalje, Sida je napravila *plan koncentracije*, odnosno fokusirala se na određena područja i obezbjedila fondove koji bi omogućili povratak velikog broja ljudi, kako bi se stvorio "socijalni pokret". Smatralo se da bi ovo imalo značajan uticaj na: 1) fizičku i psihološku sigurnost, 2) karakter *sredine*, i 3) *višestruki* socijalni i ekonomski *učinak* – uključujući smanjenje cijene koštanja infrastrukture, prevoza i logistike.

Pored toga, postoji još jedna odlika ovog plana koncentracije. Očekivalo se da bi sam broj povratnika trebao imati znatan uticaj na razvoj lokalnih demokratskih procesa. Ponovo se pokazalo da su namjere ostale, samo to – namjere. Politička stvarnost nije dozvolila da demokratski procesi puste korijenje – još uvijek ne. Više riječi o tome će biti u nastavku teksta.

Prema principima IAP-a se program obnove kuća morao pridržavati pristupa 'asistirane samopomoći', pristupa koji je ispočetka bio veoma sporan (UNHCR 1998.) i o kojem se žučno debatiralo u krugovima manje ili više informiranog osoblja organizacije u BiH (Mossberg & Iwansson 2001). Kad je riječ samo o troškovima, moji podaci³⁹ pokazuju da metoda samopomoći, po kući, košta 60 posto od iznosa koji bi se trebao isplatiti preduzećima koja bi preuzela posao izgradnje. U svakom slučaju, ova cifra varira od slučaja do slučaja, djelomično zbog promjenjivog sadržaja u komparativnim ciframa, kao i zbog nezavisnih razlika, npr. kontekstualnih ograničenja, nejednakih logističkih unosa, itd.

U sklopu programa samopomoći SRSA je vlasnicima uništenih kuća dala materijal, jedan dio osnovnog građevinskog alata i mašine koje su se zajednički koristile, omogućila je interni transport, tehničke preporuke i stvarno vrijeme tehničke pomoći⁴⁰ – pod uvjetom da se vlasnici obavezuju da završe gradnju

³⁹ U suštini skupljenog od iskusnih građevinskih profesionalaca koji su radili sa Norwegian People's Aid (NPA), Norwegian Refugee Council (NRC), i Swedish Rescue Services Agency (SRSA)

⁴⁰ Ova osoba bi bila i neko ko je zaista bio upućen u situaciju na terenu, neko ko može provjeriti da li dolazi do mita i korupcije. SRSA je u prethodnom projektu u Klisi kod Zvornika taj način mogla otkriti da su ljudi plaćali predsjedniku mjesne zajednice da bi dospjeli na listu ljudi koji imaju pravo na pomoć. Projekt je bio na čekanju dok se selo ponovo nije organizovalo i dok nova imena nisu bila na listi.

kuće u zadatom vremenskom roku (ovo je, u biti bio donekle fleksibilan zahtjev). Količina materijala je bila bazirana na prijeratnim jugoslovenskim standardima i SRSA-inom vlastitom građevinskom proračunu, odražavajući broj ljudi koji su se vratili.⁴¹ SRSA je, također, pružala tehničku pomoć vlasniku kuće – uz novčanu naknadu – ako je želio promijeniti ili povećati kuću. *U Grapskoj je otprilike 90 posto 'SRSA-nih kuća' zaista, u procesu obnove, napravljeno većim.*

Upravo je *pomak odgovornosti* na ljude koji su korisnici pomoći to što razlikuje pristup SRSA-e od ostalih programa asistiranje samopomoći u Bosni. SRSA je insistirala na tome da sarađuje sa selom kroz jedno formalno tijelo, organizovano od strane povratnika. Grapska je zbog svoje mjesne zajednice bila veoma dobro pripremljena, a njoj je, potom, delegirana odgovornost za:

- razvijanje transparentnih kriterija na osnovu kojih bi dogovoreni broj korisnika bio izabran
- nabavku svih potrebnih formalnih ovlaštenja od lokalne administracije
- imenovanje nekolicine korisnika koje bi SRSA ovlastila da kontroliraju, potvrđuju i potpisuju papire u ime SRSA-e prilikom dostavke materijala.

Za svih deset godina koliko sam pratio proces obnove u BiH, nikad se nisam susreo sa programom obnove koji bi predao toliko 'stvarne moći' korisnicima. Druge nevladine organizacije su pitanje izbora korisnika doživljavali kao tešku, kompleksnu i kao izuzetno osjetljivu dužnost, s obzirom da je riječ o izravnom poklonu velikih razmjera. Radi se o izboru dobitnika i gubitnika.

Ovaj pomak odgovornosti je također rasteretio SRSA-u kad je riječ o jednom dijelu administrativnih zadataka, smanjujući time režijske troškove otprilike na polovinu onog što je prosjek nevladinih organizacija, koji iznosi 10 posto.⁴² Ovaj pristup je baziran na sklopu jednostavnih i racionalnih prijedloga Kaja Gennebacha: *"Nisam ovdje da radim ono što oni mogu napraviti bolje"*. Zbog nemiješanja u selekciju korisnika, SRSA-in pristup bi se mogao dojmiti kao bezosjećajan prema potrebama najugroženijih. SRSA, uostalom, tvrdi da je jedna od poteškoća i sama identifikacija 'ugroženih' u postojećim uslovima. Domaćinstva bez muškaraca mogu, naime, obuhvaćati sinove i kćerke, braću i rodbinu koji su isto onoliko kvalifikovani i isto onoliko na raspolaganju, koliko bi 'odsutni muž' bio. Isto važi i za starije. *"Šta mi znamo o tome ko prima finansijsku pomoć iz inostranstva?"* SRSA-ina pretpostavka je bila da bi ljudi čine dio sredine mogli imati puno opsežniju sliku ranjivosti i kapaciteta potencijalnih korisnika. Pored toga, SRSA se oslonila na refleksivnu samokontrolu sistema: dok god postoji velika grupa ljudi koji su podnijeli molbu a pomoć nisu dobili, ova grupa neće tolerisati nikakva nepravilna prisvajanja sredstava.

Slika 1. Fotografija Gornje Grapske koju je SFOR uslikao u ljeto 2000. godine. Na donjem dijelu slike se vidi glavni put.

- bili žrtve rata, socijalni slučajevi, oni koji su izgubili članove porodice, domaćinstva bez odraslih muških članova
- imali veći broj članova u porodici
- imali sve dozvole i propisane dokumente vezane za povratak
- bili angažovani oko povratka

Postoji bitna razlika između ovih kriterija i kriterija međunarodnih organizacija kad je riječ o izboru korisnika pomoći (uporedi kriterije koje koristi UNMIK na Kosovu (UNMIK 2000)⁴⁴ ili NRC-ove INCOR kriterije⁴⁵).

Dvije tačke se ističu, 1) prioritaranje onih koji su na neki način pridonijeli u ratu, i 2) diskvalifikacija izbjeglica. Prvi kriterij podrazumijeva favoriziranje onih koji su u dobi koja je 'podobna za borbu', tj. relativno mladih osoba, "zdravih i snažnih" umjesto "nemoćnih". Odatle i to da Grapska, u poređenju

⁴⁴ Kriteriji za ugrožene porodice bi bili:

- nepostojanje adekvatnih prihoda, bilo kroz stalni posao, kroz pomoć rodbine iz inostranstva, ili uz pomoć zemlje koju posjeduju
- porodice sa više od osmoro djece mlađe od 12 godina
- porodice bez odraslih muških članova
- porodice sa starijim, hendikepiranim ili hronično oboljelim članovima

i:

- porodice koje su na putu da postanu beskućnici
- porodice koje su izložene riziku (sigurnosnom ili zdravstvenom) kao rezultat trenutnih uslova života
- porodice koje nisu u stanju da financiraju obnovu kuće

⁴⁵ Konačni kriteriji za izbor: 1) Socijalna kategorija porodice; 2) Porodice žrtava rata; 3) Porodice sa ratnim invalidima; Potvrda o stupnju invaliditeta potrebna; 4) Trenutna stambena situacija; Potvrda od ovlaštenih organa potrebna; 5) Broj članova porodice; 6) Potvrda o obrazovanju; 7) Potvrda o vrsti i mjestu zaposlenja Cf. NRC 61RN6RS197,

sa drugim SRSA-inim projektima (fusnota 10), ima relativno nisku prosječnu dob povratnika – 35.53 godine (januara 2002 godine). Iako su bili diskvalificirani kad je riječ o primanju materijala od SRSA-e, velik broj bivših izbjeglica se vratio u Grapsku. Oni su svoje kuće obnovili uz pomoć novca koji su uštedili za vrijeme boravka u izbjeglištvu, uz novčanu pomoć onih članova porodice koji su ostali u izbjeglištvu, ili uz pomoć mikrokreditnog sistema Word Vision-a koji je Sida financirala. Kriteriji i konačan izbor korisnika su bili do kraja ispoštovani. Nema nikakvih indikacija koji govore o favoriziranju, što je potkrijepljeno time da sekretar mjesne zajednice, kao i neki drugi članovi, nisu bili kvalificirani za izbor u toku prve dvije faze.⁴⁶

Ugroženi nisu bili osnovna grupa potencijalnih korisnika u Grapskoj. U svakom slučaju su udovice, a posebno 'ratne udovice' bile prioritirane. U toku obnove su im pomagali rodbina i prijatelji. S druge strane, određeni broj udovica se povukao iz programa prije obnove. Smatrale su da nemaju mogućnosti (rodbine, braće, sinova, novčane pomoći rodbine iz inostranstva, fizičkih mogućnosti) neophodnih za obnovu – i za povratak. Ostale su tamo gdje su bile tražeći 'neku organizaciju' da im pomogne. Neke zaista i jesu dobile pomoć.

Logička podloga za ovakve kriterije za izbor je to da je rat, kao kolektivni čin, osnova za poslijeratnu obnovu, doživljenu kao kolektivnu pomoć.⁴⁷ Kriteriji Grapske su, u biti, slični kriterijima američkog Kongresa ('GI Bill' iz 1944. godine, i Dokumenta o stanovanju iz 1949. godine) koji su se ticali dodjeljivanja stambenog kredita poslije Drugog svjetskog rata (Hansen 1949). Slični sporazumi su u isto vrijeme potpisani i u Norveškoj (Ustvedt 1978).

Povratak

Povratak u Grapsku je postao opsesija; lična iskustva i sjećanja su se obnavljala i jačala kroz tekuću socijalnu re/konstrukciju među raseljenim stanovnicima Grapske. Sličan način reagovanja postoji i među drugim zajednicama koje su u egzilu. Kako su pristizale vijesti o nastanku uništavanja u poslijeratnom periodu, ljudi su postajali sve odlučniji u odluci o povratku "U ovom ratu ćemo pobijediti!"⁴⁸. Povratak je postao produžetak rata i simbol prkosa.

Povratak time sadrži i element takmičenja, a u takmičenju je važno imati samopuzdanje. Tako da, kada je na jesen 1999. godine općina Tuzla obezbjedila materijal za izgradnju prvih 9 kuća – čiji su vlasnici uredno izabrani od strane mjesne zajednice – obnova je postala povod za slavlje. Kuća Ekrema Buljubašića je obnovljena u roku od 27 dana. "Pojavilo se 500 ljudi koji su mi htjeli pomoći", rekao je.

⁴⁶ Nisu sva sela koja su ulazila u IAP bila takva. Kao što ćemo kasnije vidjeti, sredstva kojim je obnovljena Grapska su upravo bila namijenjena za izgradnju jednog drugog sela čija mjesna zajednica je bila korumpirana.

⁴⁷ "Rat nije završen dok obnova nije potpuna" je izjava Ayatollaha Khomeinija citirana na Trećoj Međunarodnoj Konferenciji u Teheranu 2–8 marta 1997. godine.

⁴⁸ "Rat nije završen dok obnova nije potpuna" je izjava Ayatollaha Khomeinija citirana na Trećoj Međunarodnoj Konferenciji u Teheranu 2–8 marta 1997. godine.

Primjenjivanje IAP-a; međunarodna ulaganja u obnovu Grapske

U vrijeme kad je SRSA počela organizaciju obnove Grapske, IAP pristup je doveo do podjele rada među različitim organizacijama. Sida je napravila strateški savez sa USAID-om, koji bi se primio posla u vezi ulaganja u infrastrukturu, izgradnje vodovoda i kanalizacije, uvođenja električne energije itd., dok bi se Luteranski Savez (LWF) fokusirao na izdržavanje, t.j. pomoć u okviru poljoprivrede. Dok su SRSA i Sida bila poznata imena, kao što je, donekle, bio i USAID, organizacija koja je isporučivala 'pakete za izdržavanje', je 2001. godine bila poznata samo kao "*neka organizacija*", što bi moglo ukazati na to kako je njihov doprinos doživljen kao od manjeg značaja.

SRSA-in doprinos materijala

SRSA-in prvi program, potpisan krajem 1999. godine, osim što je preuzeo na sebe dogradnju 9 kuća koje su djelomično izgrađene sredstvima općine Tuzla, je financirao obnovu 80 kuća. Pola godine kasnije, su još 98 kuća i nova škola financirani od strane SRSA-e/Side. Drugim riječima, SRSA je namjeravala dati sredstva za izgradnju dvije trećine stambenih jedinica u selu. Ovo je puno više od uobičajene koncentracije ulaganja u BiH (UNHCR 1998, Solberg 2002). 2003 godine, kad je moje in-depth istraživanje bilo završeno, Sida/SRSA je nabavila materijal za izgradnju zdravstvenog centra, koji je također izgrađen na principu samopomoći, kao i za treću fazu obnove, koja je obuhvaćala obnovu 75 kuća.

Procijenjeno je da je 85 posto materijala koje je SRSA obezbjedila proizvedeno u BiH, većinom u Federaciji. Samo 20 posto materijala je došlo iz RS, primarno pijesak i šljunak. 'Projekti povratka' su u RS često nailazili na protivljenje. Trgovci građevinskog materijala stoga nisu bili pretjerano zainteresovani za projekt u Grapskoj. Pored toga, preduzeća iz Federacije su bila puno iskusnija kad je riječ o saradnji sa međunarodnim organizacijama, i bolje pripremljena za organizaciju transparentnih tendera od svojih konkurenata iz RS. Danas su se te razlike smanjile, iako je još uvijek izražena sklonost ka trgovačkom povezivanju sa 'svojom stranom'.

Vodovod i infrastruktura – investicije USAID-a

Za razliku od SRSA-e, USAID je posao vezan za izgradnju infrastrukture – uključujući vodovod, kanalizaciju i uvođenje električne energije u iznosu od 1,035,000 KM – organizovao na uobičajen način, putem otvaranja javne licitacije za izvođenje radova. Ove investicije su trebale nadomjestiti ono što su lokalni Srbi u toku i poslije rata namjerno uništili. Radove je izvršio preuzimatelj posla iz Banjaluke koji je zaposlio samo par stanovnika Grapske. Zbog budžeta, ovaj posao nije bio vremenski koordiniran sa obnovom kuća. Povratnici su, zbog toga, morali bušiti da bi došli do vode koja im je bila potrebna i za potrebe domaćinstva, i pri obnovi. Kad je, poslije gotovo godinu dana, voda u kućne slavine napokon došla, preveliki računi za vodu su

pokazali umijeće kontraktora. Za ovo bi mogli postojati praktični ili tehnički razlozi, mada nije nimalo nevjerovatno da je curenje, kao što su Bošnjaci tvrdili, bilo namjerno napravljeno, t.j. politički motivirano. Kakav god razlog bio – ovo je ukazalo na *strukturne slabosti – manjak odgovornost – u rukovođenju radova izgradnje u kontekstu donacija*.⁴⁹

Kontraktor ne mora polagati račune za propuste niti odgovarati za kvalitet obavljenog posla pred korisnikom usluga. Zahvaljujući ekonomskoj logici, njihove obaveze su primarno fokusirane na donatore, dok su korisnici ostavljeni po strani.⁵⁰

Vrijedi spomenuti da produženje vodovodnih cijevi kroz srpski dio sela nije bio dio programa USAID-a, što je pravedno s obzirom da one ni prije nisu postojale. U svakom slučaju, kao što sam ranije spomenuo, razvoj tehničke infrastrukture je bila važna arena za etnoreligijsku interakciju u Bosni. Zanimajući mogućnost za pregovore sa Srbima u Grapskoj Donjoj, je zanemarena i mogućnost pokretanja procesa koji bi mogao biti sjeme pomirenja i socijalnog oporavka, nečeg što bi moglo uticati puno više nego neki programi koji se tiču 'uprave', 'demokratije', 'pomirenja', inače financirani od strane međunarodne zajednice. Bošnjaci vjerovatno ne bi odobrili takvo proširenje projekta, jer je historija suviše bolna za takvo što, ali su agencije međunarodne zajednice bile u mogućnosti sagledati sliku širih razmjera. Upravo su one trebale uvidjeti važnost jedne takve infrastrukturne inicijative. One to, međutim, nisu napravile.

Pomoć u izdržavanju

Za održiv povratak je potrebna mogućnost izdržavanja. Danas, 2004.godine, otprilike 70 posto stanovnika Grapske živi od poljoprivrede. Grapska je ponovo ruralizovana.

Postoji očita zbunjenost u selu kad je riječ o tome šta je ova pomoć sadržavala i ko ju je pružio. U prvim intervjuima je uvijek "neka organizacija" smatrana donatorom. Iako je Sida, kroz Luteranski Savez (LWF) obezbjedila dva traktora, poljoprivredne mašine, sjeme, perad, stoku, etc. – LWF nije bio spomenut. "Zdravo da ste", nevladina organizacija locirana u RS, koja je također, donirala stoku, je bila zapamćena po imenu, "jer su, izgleda, bili više zainteresovani za dobrobit krava nego za dobrobit ljudi", kako je to Ekrem Buljubašić rekao. Pored pomoći u poljoprivrednom materijalu od (onog što se ispostavilo da je) LWF, druga "neka organizacija" (Church World Service) je također donirala 'pomoć u izdržavanju'. Vjerovatno se lista ovdje ne završava. Problem identifikacije stupnja pomoći u izdržavanju, kao i nepodudaranja onog što je bilo

⁴⁹ Ovakvo što je nedavno bilo aktualno u Afganistanu gdje je ministar Ramazan Bachardoust dao ostavku kao odgovor na djelovanje međunarodnih nevladinih organizacija koje su bile orijentirane ka profitu (*Der Spiegel*, 30.03.05).

⁵⁰ Jedan od osnovnih razloga bavljenja metodom samopomoći u obnovi kuća od strane većine nevladinih organizacija je povećanje žalbi vlasnika kuće na posao koji je uradio kontraktor. Ove žalbe su često bile neopravdane – zbog čega je bilo veoma teško s njima izlaziti na kraj.

donirano i onog što je bilo rečeno za vrijeme mog istraživanja u Grapskoj, jednostavno je rezultat toga da je veliki dio doniranog prodat – radi izdržavanja. Priča o prodanim motornim pilama ima mnogo, po čitavoj Bosni. LWF je obezbijedio 75 takvih pila za 262 'Sidine/SRSA-ine porodice' u Grapskoj. Ne znam koliko njih se koristi.

S obzirom da je postojao stalni porast i ponovnoj kultivaciji, sada (2004. godina) je otprilike 90 posto, odnosno 400 hektara njihove zemlje aktivirano, dajući solidnu ljetinu koja se prodaje na lokalnim pijacama ili se vozi u mlinove u Federaciji. Ovo je, djelomično, direktan rezultat poljoprivredne pomoći donirane iz međunarodnih fondova. Za sezonu 2004. godine su primili 20 000 kg sjemena od "neke organizacije", da bi, konačno, poslije uvođenja programa izdržavanja koji je sadržavao nabavku četrnaest staklenika LWF bio potpuno priznat. *Na osnovu mojih najnovijih podataka, pravedno je reći da se komponenta koja se ticala izdržavanja u okviru IAP-a sporo ostvarivala.*⁵¹ Kad je riječ o poljoprivredi sav potencijal nije iskorišten.

Pored poljoprivrede postoji još jedna djelatnost u okviru koje se proizvodi. Jedan limar je, uz pomoć "neke organizacije", čije stvarno ime je zaboravio, otvorio radionicu na prizemlju njegove novoobnovljene kuće, većinom dobijajući narudžbe iz sela ("*...ali su sad dobra vremena prošla*"), ili od SRSA ili drugih nevladinih organizacija. S obzirom da se u selu sve manje gradi i da se 'faza slavlja' privela kraju, ljudi neumorno traže institucionalizovanu zaradu. Zbog lokalne političke stvarnosti, ova potraga je većinom usmjerena ka međunarodnim organizacijama koje se još uvijek nalaze u zemlji. Na način na koji se spominjala "neka organizacija", sad se spominje "neka industrija".

Osim 3–4 manje trgovine, napravljena su i dva kafića, jedan servira alkohol – drugi ne. Na jednoj centralno lociranoj zgradi su radovi u toku. Ni sam vlasnik ne zna da li će to biti prodavnice, kancelarije ili prostorije za proizvodnju.

Razvoj osnove za održivo izdržavanje je jedan od najozbiljnijih izazova s kojima se Grapska susreće. Iako je došlo do nekih poboljšanja kad je riječ o institucijama, postoji osjećaj da su Bošnjački interesi otvoreno sabotirani. Dok je izgradnja kuća bila kolektivni pothvat, zaposlenje ili izdržavanje su individualni pothvati – i jednostavnije ih je opstruirati. *Biti Bošnjak u RS je isto što i biti stranac*, kaže predsjedavajući mjesne zajednice.

Privatna ulaganja u izgradnju kuća

Obnova kuća u Bosni je bio međunarodni angažman. U okviru međunarodnih programa obnove je, sve skupa, izgrađeno ili obnovljeno otprilike 130–

⁵¹ U januaru 2002. godine bilo je 5 traktora, 5 konja i 20 krava. Cifre prije rata su bile: 48 traktora, 75 'dvotočkaša', a stočni fond je brojao 649 životinja. Sredinom 2004. godine Grapska je imala 'jedan određeni broj' 'dvotočkaša' a stočni fond je brojao 100 životinja, po proračunu Ferhida Hurića, sekretara mjesne zajednice.

140.000 stambenih jedinica. Osim toga, privatna izgradnja kuća je bila financirana i od rodbine iz inostranstva. Po podacima Centralne Banke Bosne i Hercegovine, iznos ovog novca je otprilike 1200 miliona KM godišnje⁵², čiji je višestrani efekat (a time i dinamika razvoja) mnogo veći od efekta međunarodne pomoći.⁵³

Sam omjer privatnih ulaganja je jedan od najvažnijih uticaja koje su Sidin/SRSA-in program obnove u Grapskoj imao. Februara 2002 godine, bilo je 55 privatno financiranih kuća koje su završene ili u izgradnji – pored SRSA-inih 187.5 SRSA-kuća. U junu 2004 godine ova cifra je bila 97 odnosno 262.5 kuća. Pored toga, "neke organizacije", znane i neznane⁵⁴, su pomogle izgradnju još 15 kuća. Totalno je 381 kuća izgrađena u toku 4½ godine od kada su se ljudi počeli vraćati. Gotovo sve SRSA-ine kuće su bile proširene ili promijenjene na način koji je zahtijevao privatno financiranje. Ova privatna ulaganja su, u velikoj većini slučajeva, bila potpomognuta iz inostranstva. Samo su najskorija ulaganja plaćena kroz lokalne zarade, a velik dio toga je proizlazio iz novca iz inostranstva koji je cirkulirao. 19 kuća je bilo obnovljeno ili kompletirano uz pomoć kredita Side/World Vision-a.

Intervjuisao sam vlasnike kuća i trgovce građevinskim materijalom, zaposlene u SRSA-i i diplomate iz Side u 2002. godini. Sagledavajući skupljene informacije, našao sam da je gotovo 1 milion KM dosad bio investiran u privatno izgrađene kuće- a naknadnih 500 000 KM je uloženo u kompletiranje kuća. Otad je broj privatnih kuća porastao sa otprilike 80 posto. *Može se reći da je totalno ulaganje u privatno obnovljene kuće iznosilo otprilike 2,5 miliona KM.*

Uz pomoć slične računice, otkrio sam da je u februaru 2002. godine gotovo 1,5 milion KM privatnog ulaganja otišao na proširenja ili promjene SRSA-inih kuća. Jedan dio ovih sredstava je, u suštini, bio novac rodbine iz inostranstva koji je cirkulisao okolo. Naš prethodni iznos je time porastao tako da privatna ulaganja u SRSA-ine kuće sad iznose oko 2 miliona KM.

U 2002. godini je vrijednost materijala koji je SRSA obezbjedila u Grapskoj, 2,806,689 KM, bila gotovo istovjetna vrijednosti privatnih ulaganja u izgradnju kuća, potpomognutih od rodbine iz inostranstva. Ovo ne podrazumijeva vrijednost radne snage, ulaganja u infrastrukturu koje je napravio USAID, i ulaganja u obnovu škole, koju je napravila SRSA/Sida. Kad se svi ovi elementi rashoda i troškova kombinuju, zaključak bi bio da je *međunarodni doprinos za obnovu Grapske gotovo jednak doprinosu kroz privatna ulaganja i ekonomskom angažmanu stanovnika Grapske.*

Otprilike polovina ovih privatnih ulaganja su bili potrošeni lokalno, u okviru Republike Srpske, totalni iznos 900,000 KM +/- 100,000. Otprilike 20 posto je domaća proizvodnja, ostatak je uvoz iz Hrvatske i Srbije, ali i iz

⁵² Privatni razgovor sa zaposlenim u Centralnoj Banci BiH (2002).

⁵³ U istočnom Timoru je samo 20 posto međunarodne pomoći zaista potrošeno u zemlji (Hill & Saldahna 2001).

⁵⁴ Mercy Corps: 10 kuća (2004.); "neka Njemačka organizacija": 1 kuća jednoj porodici; Malezijska vlada: 1 kuća jednoj porodici; "Neka sarajevska organizacija": 1 kuća jednoj porodici; Tuzla kanton: 2 kuće porodicama vojnika poginulih u ratu.

Italije, Mađarske i Crne Gore. U svakom slučaju je 85 posto materijala kojim je SRSA opskrblila vlasnike kuća proizvedeno u Bosni – i time je napravljen doprinos dugoročniji od novca iz inostranstva uloženog na uvozni građevinski materijal.

Ipak, novac iz inostranstva koji je pomogao izgradnju Grapske predstavlja školski primjer rane faze formacije kapitala, koja se može nazvati i 'ekonomski razvoj'. Ono što vidimo je stvaranje fiksnog, ljudskog, socijalnog i kapitala sredine, koji se održava putem povratne cirkulacije ubrizganog vanjskog financijskog kapitala, transformisanog kroz ljudska zalaganja.

Organizacija obnove putem samopomoći u okviru SRSA-ine pomoći

Gotovo sve uništene kuće u Grapskoj su, na neki način, bile izgrađene od strane vlasnika. Ta činjenica je također predstavljala jednu emocionalnu vezu, ono što bi Anderson i Woodrow zvali 'motivacioni kapacitet' za povratak (Anderson & Woodrow 1989). Mnoge od kuća koje su postojale nikad nisu formalno registrovane. Ovo je vrijedilo za većinu porodičnih kuća u cijeloj bivšoj Jugoslaviji (Zegarac 1999). Kao što je to često slučaj u Bosni kad se 'kuće koje pripadaju manjini' trebaju graditi na 'području većine', pojavljuje se mnoštvo formalnih primjedbi. Ovako je bilo i u Grapskoj. Na prigovore se nije obraćala pažnja i 2000. godine su prestali pristizati. SRSA nije ni primjećivala ove čarke, a da ne govorimo o tome da nije intervenisala. Većina nevladinih organizacija bi napravile istu stvar.

Nije bilo obrasca po kojem su vlasnici 'SRSA-inih kuća' organizovali proces izgradnje – to je zavisilo od porodičnih veza, blizine, dostupnosti miješalicama za cement itd. Socijalno ranjivi, kao što su 'ratne udovice' ili žene koje su postale udovice tokom procesa obnove, su bili pomognuti od rodbine ali i od neposrednih komšija.

Među povratnicima je bilo tridesetak ljudi raznih struka. Oni su bili pozivani, posebno pri konstrukciji krova, ili za provođenje cijevi ili uvođenje struje, i dnevnicima im je najčešće bila najmanje 50 KM. U suštini, obnova Grapske je u velikoj mjeri bila bazirana na plaćenim poslovima – gotovo isto onoliko koliko i na razmjeni rada. *"To da smo mi braća ne znači da su nam novčanici sestre."*, se često moglo čuti.

Kuće

Većina SRSA-inih kuća su izgrađene tako da izgledaju onako kako su izgledale prije rata, što je u suštini značilo 60-80 posto više, a nekad i duplo više u površini od onoga što je bio SRSA-in model i za šta je postojao materijal. U skoro svim slučajevima je samo jedan sprat dovršen i opremljen. Ostatak je bio neupotrebljen, nekad čak i otvoren, kao što je bio slučaj i prije rata. Vrijedi napomenuti da je od 2002. do 2004. godine nekolicina otvorenih spratova bila potpuno kompletirana i naseljena rodbinom.

Grapska je rekonstruirala dvoipospratnice sa četvorovodnim krovom, napravljenim na drvenim gredama, gradnja koja je tako uobičajena na Balkanu. Buduće tržišne cijene grijanja očito nisu uticale na vlasnike da smanje površinu kako bi smanjili račune. Činjenica da je većina vanjskih zidova ostavljena bez gipsa će još više pogoršati mogućnost izolacije. Također vrijedi spomenuti da je samo mali dio građevinskog materijala ponovo korišten. Uništenje je bilo gotovo potpuno i većina onog što se moglo ponovo koristiti su Srbi već iskoristili. I, ponovo, za vrijeme 2002- 2004. godine je značajan broj kuća dobio vanjsku izolaciju. Napredak je u toku.

Pored proširenja kuća je puno napora i vlastitih novčanih sredstava otišlo na poboljšanje interijera. Ovo ide u prilog ranije prezentiranoj raspravi o tome da dok vanjska obilježja izgledaju slično, interijera obilježava vlastito pripadanje i vlastite težnje. One su, u velikoj mjeri, dio objektivnih struktura habitusa pojedinca.

Motivi – smjernice

Zašto je tako puno kapitala povratnika potrošeno na kuće? Koje motive ili razloge oni navode?

“Nemojte misliti da je ova kuća bila jeftina. Morao sam odustati od univerzitetskog obrazovanja moje kćerke da bih mogao napraviti drugi sprat”, rekao je čovjek koji je izgradio novu, prilično skromnu dvospratnu kuću na temelju bivšeg doma – sa neiskorištenim drugim spratom. Zašto je toliko truda i inače oskudnih sredstava uloženo u izgradnju kuće koja je puno veća od one koja ispunjava potrebe porodice? Ljudi su dosljedno referirali na kuće koje su postojale prije rata – to je bilo mjerilo onog šta će tek biti. Povratak u Grapsku je značio povratak u njihovu staru kuću. Izgradnja kuće – na onaj način na koji su je pravili – je bila ponovna izgradnja njihove stare kuće. Ovo je odlučujuća opservacija, s obzirom da je značaj koji se pridaje novoj kući, promijenjen uništenjem stare, ratom i izbjeglištvom. To kroz šta su ljudi bili prisiljeni proći će direktno uticati na način na koji oni doživljavaju i tumače svijet a time će i voditi njihove aktivnosti. Nije riječ samo o 'ponovnoj izgradnji svijeta onakvog kakav je bio', već je riječ o ponovnoj izgradnji kuće tako da ona dobija (strateški) značaj. Radi se o "povratku u budućnost", sloganu koji se često pojavljuje u svim debatama u vezi obnove.

Komentar o 'revanšu komšijama' je jak razlog za prioritiranje kuće. Anders Stefanson⁵⁵ je dokumentovao sličan stav u istraživanju o povratku u Banjaluci.⁵⁶ Radi se o tome šta izgradnja kuće predstavlja: Činjenica da kuće, čini se, iziskuju određenu veličinu da bi bile akceptirane, u suštini povlači činjenicu da *pojam kuće*, pod datim okolnostima, također podrazumijeva da su veličina, ili bar vizualni učinak kuće važna obilježja. Za povratnike je sve

⁵⁵ Papir prezentiran na Drugoj konferenciji o interno raseljenim osobama, u Trondheimu, 16.–18. septembra 2004.

⁵⁶ Nicholas Bullock upućuje na slične motive u vezi obnove Londona poslije Blitz (Bullock 2002).

ostalo nelogično. Ovo ide u prilog razvoja okoliša jer zadržavanje određenog stupnja urbanog područja povećava kvalitet izgrađene sredine. Osim toga, kao što je većina vlasnika kuća kaže "nekom u porodici bi mogao trebati stan jednom u budućnosti- ko zna".⁵⁷

Kuća kao simbol budućnosti, koja je spominjana ranije, se može odnositi i na kuće koje su napravili stanovnici Grapske koji žive u inostranstvu. Oni su izgradili svoje kuće i riječ je o 'virtualnom povratku', što je i način na koji se sve opcije drže otvorene a donošenje egzistencijalnih odluka odgađa. Oni bi se mogli vratiti; mogli bi se useliti u svoje novoizgrađene kuće – a, s druge strane, možda i ne bi. Kad postanu svjesni svog postepenog gubitka, imperativ postaje da se grčevito drže – ili ponovno naprave – 'objektivne strukture', fizičku sredinu koja je jednom bila kalup za oblikovanje habitusa sad izbjeglih stanovnika Grapske: odatle i ulaganja u 'virtualni povratak'. Ovo je fenomen svih iseljenika, i oduvijek je bio.

Onoliko koliko je bilo moguće ustanoviti, nijedno selo nije bilo u stanju da skupi toliki broj privatno financiranih kuća koliko ih je bilo u Grapskoj. Razlozi kojim se objašnjava ovaj visok broj privatnih ulaganja ukazuju na *stupanj povratka, način obnove i – snagu lokalnog angažmana*. Kad je SRSA pokrenula program povratka velikog razmjera, koji je bio rukovođen lokalnim angažmanom, smatralo se da je riječ o održivom privatnom riziku ulaganja – i socijalnom činu dostojnim povjerenja. Osim toga, ova ulaganja se također mogu vidjeti i kao dijasporin doprinos u tekućem "ratu obnove", što je i prilično uočljivo, jer su njihove kuće, u prosjeku, puno veće i grandioznije od većine 'lokalnih' kuća. Na ovaj način su privatne kuće doprinijele mijenjanju fizičkog okruženja sela puno više nego brojem. Suprotan pristup, koji ponovno snažno potvrđuje simboličnu snagu koja prožima posjedovanje kuće u Grapskoj, dolazi od raseljenih stanovnika koji sad žive u inostranstvu i koji se neće vratiti: njihova namjera je da ruševine njihovih kuća ostanu spomenici – kao simbol nasilništva Srba. Činjenica da se vodstvo sela čvrsto opire takvim 'spomenicima', indicira da 'rat obnove' uskoro može biti završen – a težak i gorući zadatak ponovnog uspostavljanja društvenih i operativnih veza između Srba i Bošnjaka može ući u novu fazu.

Zaključci

Postoji nekoliko načina uz pomoć kojih bi se mogla napraviti procjena toga kako je IAP uticao na obnovu Grapske. OECD/DAC-ovi parametri procjene, 'efikasnost', 'značaj', 'relevantnost' i 'održivost', koje i Sida koristi, se čine pomalo statični. Okvir za ovu procjenu je proizašao iz analize 'pomoći za razvoj'. Vrijedno je zapažanja da su vanjske pokretačke snage i unutrašnja

⁵⁷ Ovo je gotovo ad verbatim onog što mi je otac pričao o obnovi naše porodične kuće koja je bila bombardovana u Drugom svjetskom ratu. Moj otac je napravio kuću otprilike iste veličine – koja se sastojala od tri stana, jedan za njegovu porodicu i druga dva manja za sinove koji bi se jednog dana tu mogli useliti sa vlastitim porodicama – što nijedan nije učinio.

dinamika bilo koje poslijeratne sredine ili sredine u kojoj se desila neka prirodna katastrofa veoma različite od onih koje se tiču razvojnih ulaganja. Postoji pokušaj da se ovo prikaže uz pomoć modificiranog vodiča procjene, *Evaluating Humanitarian Assistance Programs in Complex Emergencies* (Hallam 1998), koji, na neki način, zadržava statičan pristup, premda OECD/DAC-ovim parametrima dodaje 'povezanost', 'opseg' and 'suvislost'.

Većina pomoći poslije hitne faze, bilo da se zove 'obnova', 'humanitarna' ili 'prelazna' pomoć, operira u sredini koja se oporavlja, koja također ima svoja specifična poslije-događajna obilježja. Priča o Grapskoj je tipičan primjer. Ovu dinamiku, po mom mišljenju, OECD/DAC/Sidini okviri za procjenu u dovoljnoj mjeri ne dotiču; oni ostaju nepromjenljivo orijentirani ka projektu. Međutim, među donatorima i međunarodnim organizacijama postoji interes za 'značaj'⁵⁸, najočigledniji je DIFID-ov uvod "Pristup Održivoj Zaradi".⁵⁹ Ovo može indicirati prelaz na jedan širi režim procjene kao i jedan režim koji je više orijentiran ka značaju,⁶⁰ koji bi također istraživao kako je određena intervencija uticala na širu društvenu dinamiku. U poslijeratnoj sredini bi ovo, u suštini, mogla biti konačna svrha nastojanja donatora.

U tekstu koji slijedi ću prvo analizirati provođenje IAP-a i sam IAP u Grapskoj, na osnovu trokrakog modela 'filtera socijalnog kapitala' koji se zasniva na istoj teoretskoj osnovi kao i DIFID/IDS-ov 'pristup održivoj zaradi'. Završno, uklopit ću svoje zaključke u evaluacijski okvir koji je Sida propisala.

Procjena najvažnijih doprinosa Grapskoj

U mom istraživanju o značaju SRSA-inog programa obnove kuća u Grapskoj je kao analitički filter korišten pojam socijalnog kapitala. U suštini je ovo povezano sa konceptualnom podlogom IAP-a, t.j. ta pozitivna socijalna promjena zavisi od nekoliko sklopova međusobno povezanih (integriranih) intervencija (razvoja događaja) koja se dešavaju simultano. Ja zamišljam društvo – općenito govoreći – kao arenu na kojoj dolazi do interakcije između sljedeća tri⁶¹ kapitala: 1) fiksnog kapitala i kapitala sredine, u našem slučaju je riječ o kućama, infrastrukturi i fizičkom okruženju; 2) ljudskog kapitala, t.j. sposobnosti, umječnosti i znanja, kao i mogućnosti korištenja navedenih (drugim riječima, zdravlja); i 3) socijalnog kapitala, t.j. povjerenja, zajedničkih institucija i vrijednosti, kolektivnog djelovanja i sl. Razvoj je dostignut kad nadopunjavanje jednog također jača druge na načine koji stanovnicima i njihovim institucijama ostavljaju više prostora da prave strateške izbore. To

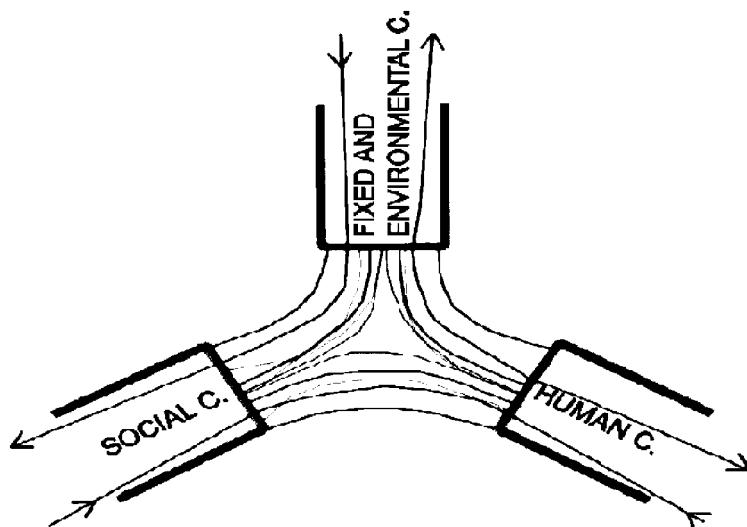
⁵⁸ Pogledati <http://www.odi.org.uk/hpg/measuring_impact_resource.htm> za dalju literaturu. Što je još bitnije: polazna tačka ove evaluacije je takođe više fokusirana na značaju, donedavno je sve bilo tako.

⁵⁹ Prvobitno razvijena i korištena od strane Instituta za Razvojne Studije <<http://www.livelihoods.org>>

⁶⁰ Preteča je model mogućnosti-ranjivosti koji su napravili Anderson i Woodrow u 1989. godini.

⁶¹ Po ovom pristupu bi se društvo moglo sastojati od puno više 'vrsta kapitala', gdje je finansijski kapital najočigledniji, a potom i politički kapital. Moje tri vrste kapitala su tri najosnovnije vrste kapitala, a izostavljanje finansijskog kapitala je najpogodnije u slučajevima gdje je nadopunjavanje kapitala napravljeno isključivo kroz međunarodnu pomoć (Stafford et. al. 2001).

je vrlo jasno ako se pozovemo na Amartya Sen (1990, 1999) ili na R.D.Putnam (1993, 1995). Sličan analitički pristup je bio primijenjen u ranije napravljenim studijama o kućama, npr. one koju su napisali Stafford i saradnici 2001.

Ovaj prikaz najbolje pokazuje kako dolazi do interakcije među kapitalima. Jačanje jednog bi moglo jačati druge – ili filtrirati druge, prolaziti kroz njih – u zavisnosti od toga na koji način dolazi do nadopunjavanja. Ovaj model je nacrtan – namjerno – tako da može aludirati na princip električnog motora, ili električnog generatora.

Fiksni i kapital sredine

Sida je nadopunila znatan dio fiksnog kapitala Grapske financirajući ponovnu izgradnju velikog broja kuća, rekonstrukciju infrastrukture, ponovnu izgradnju škole i zdravstvenog centra – i, u manjoj mjeri, potpomogla je i kultivaciju zemlje. Kombinovani značaj koji je ovo imalo na oporavak kraja je zavisio od toga kako je ovo ubrizgavanje kapitala dolazilo u interakciju i povećavalo druge oblike kapitala, da bi stvorilo optjecaj koristan za stanovnike sela. Stoga, nije bilo riječi samo o izgradnji kuća koje su odgovarale potrebama povratnika. Kad su stanovnici Grapske preuzeli obnovu sela – ovo je postao pothvat ponovnog stvaranja sela.

Svaka završena SRSA kuća je bila – osim toga – značajno lično ulaganje, zbog privatnih ulaganja u proširenje. Kako je broj kuća u selu rastao, rizik koji je bio povezan sa ovim ulaganjima je bio sve manji i manji. Ovo također objašnjava velik broj 'kuća virtualnog povratka' financiranih od strane dijaspor Grapske. Činjenica da je toliko privatnog novca uloženo u kuće, se bazira na uvjerenju da se radi o povratku zauvijek, zahvaljujući velikom broju povratnika i velikim ulaganjima i Side/SRSA/USAID-a i samih povratnika. Jedno potiče drugo, što i jest razvoj.

Činjenica da su dodatna ulaganja u kuću rezultirala većim kućama, je od njih napravilo ono što Rapoport (1994) naziva 'strukture bez struktura' koje su dobra podloga za buduće promjene i prilagođavanja – bilo da su rukovođeni izvana ili interno.

Džamija je jedan od najistaknutijih i najubjedljivijih primjera optjecaja fiksnog kapitala koji dolazi u interakciju sa ljudskim i socijalnim kapitalom. Bez Sidinog ulaganja u kuće, džamija nije mogla biti izgrađena, što je očito. Džamija je, ipak, bila jedna od prvih građevina koje su bile obnovljene. Njena izgradnja je bila nezavisno i dobrovoljno financirana, primarno kroz priloge dijaspore. Njen održivi značaj na život stanovnika Grapske je očit kao i posljedični lanac koji vodi nazad ka Sidinom ulaganju.

Kapital sredine obuhvata prirodnu okolinu, kao i ono što je čovjek napravio, a sve to je bilo teško oštećeno u ratu. Srpske komšije su velike površine poljoprivredne zemlje pretvorili u jame iz kojih se kopa šljunak. Zahvaljujući neinterveniranju policije i nadležnih organa, to se i danas (2004.) još uvijek radi.

Izgradnja kuća je toliko povezana sa sredinom da je razlika neznatna. Nadopunjavanje fiksnog kapitala dozvoljava povratnicima da kultivšu zemlju i ulažu zaradu u proširenja kuća. S obzirom na veliki poljoprivredni kapital zemlje, može se reći da je ova imovina ignorirana: zbog propusta Side, a u slučaju povratnika je to bilo namjerno napravljeno. Oni su radije ulagali sredstva i napor u jačanje fiksnog kapitala, svojih kuća, kao i simboličkog optjecaja koji je dolazio odatle, nego ulagali u sredstva koja bi im povećala žetvu. A, s druge strane, nikad nisu ni bili poljoprivrednici.

Nove kuće su izmijenile izgled sredine, što je dobilo i *novo značenje*: najočitije je to koje predstavlja *slutnju i nadu u budući razvoj sela*, ali isto tako i nedvosmisleni uzvik "*Vratili smo se!*" Ovi signali su u skladu sa novim strukturama, što će, neizbježno, dovesti do toga da preostale ruševine prestanu biti tako užasne, kad ih jednom pokriju drveće i korov. Ali, još mnogo godina će ruševine bratove kuće, ili ostaci kuće ubijenog susjeda biti moćni 'spomenici rata'⁶². Oni čine 'objektivne strukture' mržnje, nasilja i poniženja⁶³ i predstavljaju prepreku procesu pomirenja (Galtung 1994). Ipak, vremenom će i oni izgubiti značenje (Winter & Sivan 1999).

Veliki fizički, kognitivni pa čak i egzistencijalni efekti koje je proces obnove kuća u Grapskoj imao, su napravili ogroman doprinos u nadopunjavanju kapitala sredine u selu, kako omogućavajući povratnike da koriste kapital sredine, t.j. dobru poljoprivrednu zemlju, što je bio razlog prvobitnog stvaranja sela, tako i mijenjajući izgrađenu sredinu koja predstavlja zajednički prostor povratnika. Ovo bi mogli biti doprinosi koji vode ka oporavku sredine.

⁶² U kognitivnoj psihologiji se oni zovu 'objekti ponavljanja', koji dozvoljavaju osobi da se podsjeti događaja koji spomenik predstavlja.

⁶³ Recimo stanovnik Grapske koji ruševine svoje kuće namjerava pretvoriti u lokalni 'spomenik rata'.

Ljudski kapital se odnosi na kapacitete, sposobnosti, zdravlje, znanje, umijeće ljudi, kao i mogućnost njihovog korištenja. Kroz kriterije za izbor korisnika, koje je napravila mjesna zajednica, su novi stanovnici Grapske bili mladi, zdravi, i većina njih je bila veoma motivisana da se vrate. Mnogi od ovih povratnika su bili dobro obrazovani ili školovani obrtnici. Upravo njihovo umijeće je bilo potrebno. Kombinacija metoda 'asistirane samopomoći' i novca rodbine iz inostranstva je stvorila tržište rada na kojem su stručni radnici mogli zaraditi i do 50 KM dnevno. Umijeće građenja su pokazali i ljudi kojima to nije bilo zanimanje, koji su, kroz metodu samopomoći, pridonijeli građenju svoje kuće.

Ovaj pristup je omogućio da Sida/SRSA donira sredstva za obnovu 265.5 kuća. Samo 160 kuća bi bilo izgrađeno za ista sredstva da se posao dao kontraktoru.⁶⁴ Da je to napravljeno – višestruki učinak na druge vrste kapitala, a time i na mogućnost oporavka, bi bio znatno manji. Ovo je postalo evidentno kad je obnova infrastrukture povjerena USAID-u, koji je projektu pristupio na tradicionalan način, uz pomoć kontraktora.

Poslije povratka je liječnik, i sam iz Grapske, konstatovao da stanovnici sela koriste manje lijekova. Epidemiološko stanje sela je bilo opisano kao *normalno i na skali oboljenja odgovarao starosnoj grupi stanovništva*. Stoga bi se moglo zaključiti da je program obnove kuća – kao i način na koji je izveden – imao pozitivan uticaj na fizičko i psihičko blagostanje stanovništva. Procijenjeno zajedno sa starošću stanovnika, ovo direktno utiče na potencijal za obnavljanje koji Grapska ima.

Samopouzdanje predstavlja dio optjecaja ljudskog kapitala. Jedan dio taktike koju je SRSA imala je bio da dovede do toga da sami seljaci sarađuju sa organima vlasti RS u Doboju. U drugim programima povratka i obnove su predstavnici nevladinih organizacija posredovali, ali ne i u Grapskoj.⁶⁵ Ovo je raskrinkalo 'mističnu moć' srpskih nacionalističkih organa vlasti. Konfrontirajući ih na način na koji su to stanovnici Grapske učinili, ojačan je ljudski kapital povratnika – i ovo bi moglo nagristi jedan dio simboličke osnove kapitala srpskih nacionalističkih organa vlasti. U susretu sa lokalnim organima vlasti RS, seljaci su mogli, kad god bi im bilo potrebno, tražiti pomoć od kancelarije OHR-a u Doboju. Poenta je da su takav kontakt trebali ostvariti stanovnici sela, ne SRSA ili Sida.⁶⁶

⁶⁴ Što je 60 posto cifre spomenute ranije.

⁶⁵ Obično su posrednici bili ili predstavnici nevladine organizacije sa prevodiocima ili fakultetski obrazovani mladi ljudi koji govore engleski, zaposleni u nevladinoj organizaciji. Jedna italijanska nevladina organizacija je osnovana da sprovede 'program demokratije' u Grapskoj i Panjiću, selu iz kojeg su raseljeni Srbi koji su u Grapskoj živjeli od 1995-2002. Nijedan od ljudi s kojim sam pričao, čak ni ljudi iz mjesne zajednice nisu bili svjesni takvog programa.

⁶⁶ U svakom slučaju je došlo do jednog sastanka o Grapskoj koji je SRSA/Sida zakazala sa organima vlasti iz Doboja. Ovo, međutim, nije promijenilo opću praksu.

Socijalni kapital je pojam koji je gotovo postao pojam za sebe. To je 'karika koja nedostaje' u razvoju (Grootaert 1998), 'društveno ljepilo' (ibid.), i osnova za novi institucionalizam (Maskell et al. 1998, Putnam 1993). Dok druge vrste kapitala mogu biti nadopunjene, čak ponekad i dostavljene izvana, socijalni kapital je potpuno endogen. Akumulira se sam iz sebe. Upravo ovdje pristup "vlasništva razvojnih programa" i strategija "odgovornosti korisnika" imaju svoje teoretsko leglo, usko povezane, kao što i jesu, sa teorijom endogenog razvoja (Romer 1994). Način na koji međunarodni programi obnove utiču na akumulaciju socijalnog kapitala konačni test doprinosa u obnavljanju određene sredine.

Organizaciona snaga prijeratne Grapske i kapacitet stanovnika da sačuvaju zakonitu organizaciju sela za vrijeme izbjeglištva je baza za socijalni kapital i osnova za program obnove kuća. Tu osnovu je bilo je moguće sačuvati i proširiti jer je većina raseljenih stanovnika sela živjela zajedno i blizu Grapske. Ovo je bilo potaknuto međunarodnom podrškom, ali i podrškom dijaspore Grapske. Za sve ovo je bio potreban visok stupanj socijalnog povjerenja.⁶⁷ Zajednički život i zajedničko djelovanje je dalo socijalnu snagu, jako ubjeđenje da je povratak ispravna stvar, potkrijepljeno neprekidnim 'psihološkim ponavljanjima', i nedvojbeno pod određenim patriotskim pritiskom. U pridavanju važnosti ovim komponentama socijalnog kapitala se ne može pretjerati.

SRSA je odgovorila na snagu povratnika time što im je delegirala donošenje najvažnijih odluka u vezi s povratkom: ko će primiti materijal i time se moći vratiti. Proces odabira korisnika, kao i metod samopomoći, je potpomogao stvaranje socijalnog kapitala. "*Oslabilo bi organizaciju procesa povratka; oslabilo bi selo – ili duh sela, da su kuće bile napravljene od strane kontraktora, a da smo mi samo stajali po strani i posmatrali*", rekao je predsjednik mjesne zajednice, Safet Buljubašić. Umjesto toga, SRSA-in pristup je zahtijevao međuljudski kontakt, i nametnuo određeni stupanj socijalne međusobne ovisnosti. Sve je to ojačalo ono što je Safet Buljubašić nazvao "*duh sela*". Ovaj duh je također omogućio ponovnu izgradnju zdravstvenog centra, što je bio projekat asistirane samopomoći, t.j. uz kolektivna zalaganja – baš kao prije. S jednom fundamentalnom razlikom – sad nijedan Srbin nije učestvovao.

Obnova nije direktno utjecala na poslijeratnu relaciju između povratnika i njihovih komšija. Ostali su nepokolebljivo podijeljeni, uprkos slučajnim susretima. Iako je interakcija neminovna, nije se ulagao aktivni napor da do nje dođe. Među grupama nije postojalo socijalo povjerenje. Socijalni kapital u okviru Velike Grapske je potpuno nagrižen uslijed rata. Nije bilo nikakvog pokazatelja da su ulaganja u obnovu kuća, doživljena kao nadopunjavanje fiksnog kapitala – imala bilo kakve dodatne efekte na druge vrste kapitala u okviru Velike Grapske. Pomirenje je, bez dvojbe, nešto više od izgradnje kuća.

⁶⁷ Aktivno povjerenje- ili pasivno (čin povjerenja do kojeg dolazi zato što bi prekid povjerenja bio manje poželjan).

I obnovljene interakcije se dešavaju veoma sporo. 2002. godine je mjesna zajednica odredila najbolji primjer zajedničkog djelovanja: dvije strane su, zajedničkim snagama, čistile kanal koji je vodio od sela ka rijeci Bosni. Kad sam, 2004. godine, pitao za neke nove primjere zajedničkog djelovanja, ponovo se spominjalo čišćenje kanala iz 2002. godine. Očito da na nivou Velike Grapske, za gotovo tri godine, nisu postojali neki spomena vrijedni zajednički naponi. Ipak, *”ovako ne možemo više živjeti”* rekao je Ekrem Buljubašić, *”moramo ponovo izgraditi krug”*.

Napetost se zadržala. Onu malu mogućnost zaposlenja koja postoji dobijaju Srbi. Ispričali su mi za slučajeve u kojima je Bošnjacima ponuđen posao plaćen znatno manje od iznosa koji su njihove srpske kolege primale. Individualna šikaniranja od strane organa vlasti u Doboju koja danas (2004.) doživljavaju stanovnici Grapske kad pokušavaju ostvariti inicijative za zaradu je, pored ustaljene lokalne prakse dodjeljivanja državne zemlje srpskim interno raseljenim osobama koje su se tu nastanile, još uvijek indikator erozije međureligijskog povjerenja. Ovo daljnje podržava činjenica da vanjske veze iz Grapske, bilo da je riječ o socijalnim ili ekonomskim, vode na stranu Federacije, a ne na stranu lokalnog područja kojim dominiraju Srbi. Ipak, kao što je jedan član mjesne zajednice spomenuo objašnjavajući ove veze *”kad se Mercator⁶⁸ otvori u Doboju, možda ćemo onda tamo ići”*.

Jedna od namjera IAP –a pri financiranju velikog broja povratnika u određena područja je bila i politički bonus. Očekivalo se da će velik broj Bošnjaka povratnika pri glasanju imati značaja u demokratskim procesima. Ovaj projekat je, *zasad*, propao. Način na koji su lokalni organi vlasti izvršavali proces registracije glasova sve do lokalnih izbora 2004. godine je osiguravao da će Bošnjaci ostati bez prava glasa. Od predviđenih 800 glasača iz Grapske bi samo 220 stanovnika dobilo odobrenje za glasanje od srpskih vlasti. I u drugim selima povratnika u okviru općine Doboj je bilo tako, a najgore u Kotorskom, gdje je Sida/SRSA također financirala obnovu većine kuća. Ovdje je, više od 900 Bošnjaka imalo pravo samo na 200 glasova, dok je broj prijavljenih Srba za glasanje bio 700 od 200 Srba, koliko je Srba koji su naseljavali kraj.⁶⁹ Poslije izbora su predstavnici međunarodne zajednice izrazili razočaranje zbog tako malog broja ljudi koji se odazvao na glasanje.

Socijalni kapital se nastavlja urušavati u čitavoj Bosni. Bilo koji međunarodni napor za nadopunjavanje socijalnog kapitala se uvijek mora praviti kroz druge vrste kapitala, uz pomoć drugih taktičnih sredstava, jer je socijalni kapital ukupni rezultat endogenih napora. Socijalni kapital, time, jedino može rasti iz načina na koji se *projekti i programi ostvaruju*, a samo do određene mjere kroz projekte i njihove ciljeve. Ovo ostaje glavni izazov i donatorima i agencijama koje kreiraju i sprovode projekte u sredinama koje su bile

⁶⁸ Slovenačka mreža velikih prodajnih kuća na čitavom Balkanu.

⁶⁹ Muhamed Spahić, predsjednik mjesne zajednice Kotorsko mi je ove cifre dao 24 juna 2004. godine. Visoka cifra srpskih glasača u Kotorskom je odražavala velik broj Srba koji je u selu živio prije povratka Bošnjaka. Ja sam to poslije prijavio Nacionalnoj Izornoj Komisiji, OHR-u, kao i Švedskoj i Norveškoj ambasadi. Šta se poslije desilo mi je nepoznato.

pogođene konfliktom, ali to isto tako ističe ograničenja evaluacijskog okvira koji je usmjeren ka razvoju u takvim sredinama.

Grapska, juna 2004. godine, gledajući na sjever. Obnovljene kuće se nalaze u onom dijelu sela koji je sad isključivo bošnjački. U pozadini, u podnožju brda pokrivenog drvećem se nalazi srpski dio sela, sa pravoslavnom crkvom na vrhu. Seoska škola, obnovljena kao dio Sidinog projekta, se vidi na lijevoj strani, a iza nje i poljoprivredna polja.

Evaluacija Grapske u sklopu OECD/DAC-ovog okvira

Uspješnost

Sida definira uspješnost kao "mjeru do koje se izdaci jedne intervencije usmjerene ka razvoju mogu opravdati rezultatima, kad se uzmu u obzir alternative" (Sida 2004;25). Pravljenje usporedbi troškova ("uzimanje alternativa u obzir") je jedan gotovo uzaludan posao u sredinama u kojima je potrebno hitno reagovati. Čak je i u sredinama u kojima je riječ o ponovnoj izgradnji to teško zbog nedostatka zajedničkog okvira za izračunavanje. Cifre koje najčešće trebaju donatorima su "troškovi po glavi povratnika". Ovo su nepovjerljivi proračuni jer su cifre koje ulaze u proračun nepoznate, računaju se na različite načine, ili se jednostavno 'strateški izvještavaju' – vidio sam mnoge takve.

SRSA je u Grapskoj potrošila 4.189.579 KM⁷⁰ ili otprilike 19 miliona švedskih kruna.⁷¹ Ovo je bilo popraćeno sa otprilike istom sumom novca privatno uloženog od strane povratnika ili dijaspore. Do ljeta 2004. godine se vratilo otprilike 1300 ljudi.

Način na koji je SRSA napravila tender za materijal i način na koji su organizovali i vodili projekt je bio u skladu sa praksom koja je meni poznata.⁷²

⁷⁰ 3.876.837KM za stambene jedinice, 275.773 KM za školu i 36.968 KM za zdravstveni centar, koji su izgradili stanovnici. Odnos švedske krune i konvertibilne marke je otprilike 4,5 SEK ≈ 1 KM

⁷¹ Pored toga je USAID-a financirao izgradnju infrastrukture u iznosu od 1.035.000 KM, selo je dobilo poljoprivrednu pomoć financiranu od Side pruženu kroz LWF, kao i pomoć Tuzla kantona i drugih organizacija – totalno – provizorno!! – 4 – 4,5 miliona KM.

⁷² Više od 20 godina sam u 'građevinskom fahu' u inostranstvu i u Norveškoj, radeći kao glavni i odgovorni za građevinski dio u raznim intervencijama.

Na osnovu zapažanja i intervjua sa zaposlenim pri SRSA-i, je bilo očito da je posao pod vođstvom Kaja Genneböcka obavljen na profesionalan način. Njegova odluka da delegira dobar dio administrativnog posla mjesnoj zajednici je dovela do štednje administrativnih troškova. Tako je SRSA radila sa režijskim troškovima od otprilike 5 posto što je pola maksimalnog iznosa (i norme) dozvoljenog za EU financirane projekte. USAID je dozvoljavala i do 22 posto režijskih troškova na svojim projektima, ali, s druge strane, svi njihovi projekti su bili dati privatnim američkim građevinskim firmama.

Postoje opsežni dokazi koji mogu potvrditi da su projekti u Grapskoj bili veoma efikasno izvedeni kad je riječ i o izdacima ali i kvalitetu.

Efikasnost

Ovo govori o "mjeri do koje je jedna intervencija usmjerena ka razvoju doseglja svoje ciljeve, uzimajući u obzir njihov razmjerni značaj" (ibid.). Najvažniji *politički* cilj je bio pomoći raseljenim ljudima da se vrate u svoje prijašnje kuće. Ovo je podržano *općom* pretpostavkom da bi vraćanje ljudi svojoj kući, svojevremeno izliječilo socijalni jaz i postavilo osnovu za ponovni nastanak bosanske države. Osim ovoga su međunarodni naponi bazirani na *moralnim aspektima*, t.j. oni su odgovor na tešku nepravdu naneseu raseljenim civilima (a možda i kompenzacija za nedostatak ulaganja međunarodnih napora u zaustavljanju konflikta). Ovo je pretvorilo ponovnu izgradnju kuća u centralno strateško oruđe kojim su međunarodni donatori raspolagali.

Sidin IAP je nastao u sklopu sljedećeg normativnog okvira: Nastao je da "vratiti ljude"! Kao što je ranije pokazano, agencija nije imala nikakve jasno formuliране ciljeve osim toga da dođe do povratka uz pomoć obnove kuća 'na integriran način'.⁷³Taktički su postojale druga razmatranja, t.j. pretpostavljeni demokratski momenat ugrađen u 'plan koncentracije'. Pošto je postojala tendencija da se strateški i taktički ciljevi u ovakvim intervencijama poklapaju, čini se da je istinski rezultat projekta Grapska u suštini rezultat taktičkih odluka donesenih od strane Sidinih zaposlenih na terenu i od strane glavnog i odgovornog za SRSA-u u Tuzli. One su se ticale:

- *Lokacije Grapske* sa svojom bogatom poljoprivrednom zemljom u okviru regionalne komunikacijske mreže, blizu urbanih centara – i, što nije najmanje važno: u blizini entitetske granice, i u blizini bivših 'kuća koje nisu kod kuće'.
- *Plan koncentracije*. Dovoljan broj 'korisnika' da bi formirali kritičku masu, t.j. da bi obrazovale 'socijalni pokret povratka'. To se, u suštini, dokazalo kao ispravno.
- *Prenošenje uloge glavnog aktera na mjesnu zajednicu*, čime su povratnici postali ti koji formulišu kriterije za izbor, odabiru 'korisnike' i lično surađuju sa lokalnim srpskim organima vlasti. Ovo ne samo da je dovelo do simetrije

⁷³ Još uvijek je nejasno šta zaista IAP-ova 'integrirana' komponenta predstavlja.

u relaciji između donatora/strane nevladine organizacije i lokalnog stanovništva, nego je i ojačalo socijalno povjerenje, kolektivnu moć i samouvažavanje među povratnicima – ništa manje nego i u relaciji sa Srbima. Više o značaju ovoga slijedi u nastavku.

- *Pristup asistiranje samopomoći.* Ne samo da je ovo povećalo efekat postojećih sredstava, nego je dozvolilo povratnicima da prošire svoje kapacitete, i, što je najvažnije, dozvolilo je povratnicima da zadrže značajnu relaciju sa svojom 'novom' starom sredinom.

Čini se da je na ovom taktičkom nivou Sida napravila nekoliko 'integriranih razmatranja' u smislu inicijalnog IAP-a. U svakom slučaju su sredstva za izgradnju škole i zdravstvenog centra⁷⁴ bila obezbjeđena, ali što se tiče pitanja izdržavanja, čini se da Sidin početni doprinos nije napravio nikakav značajan uticaj. Ono što je zapravo izdržavalo stanovništvo koje se vratilo je bio priliv novca iz inostranstva, bilo da se radilo o povratnicima koji su došli iz inostranstva ili da se radilo o novcu koji je slala rodbina iz inostranstva. Činjenica da je Sida obezbjedila prilično skromnu potporu u izdržavanju, bi također mogao biti rezultat praćenja situacije na terenu čime je konstatovano postojanje ovog priliva sredstava iz inostranstva, što bi mogao biti pokazatelj veoma efikasne pomoći.

Kakve god uzročne veze bile, održiv povratak u Grapsku je bio rezultat Sidinog inicijalnog financiranja obnove skoro tri stotine kuća. Zahvaljujući načinu na koji je ovaj projekat sproveden u djelo je izgrađeno još stotinu kuća, čime se vratio još veći broj stanovnika.

Projekat je bio izvanredno efektivan u vraćanju ljudi u Grapsku.⁷⁵

Značaj

Moje istraživanje se fokusira na značaju materijalnog doprinosa koji je Sida/SRSA napravila podržavajući povratak u Grapsku. Značaj je "suma efekata – pozitivnih i negativnih, namjernih i nenamjernih – intervencije koja je usmjerena ka razvoju" (ibid.). Značaj se tiče ne samo materijalnih već i socijalnih efekata; i doslovce uzima u obzir sve kolateralne efekte. U prethodnom dijelu o 'osnovnim efektima' tvrdim da sama dinamika oporavljanja ili ponovnog razvoja sredine zavisi od pozitivnih i paralelnih uticaja u okviru određene intervencije, u našem slučaju obnovi kuća.

Prezentirajući efikasnost naveo sam najvažnije taktičke odluke donesene od strane Side/SRSA-e. Ispostavilo se da su one imale odlučujuće posljedice na

⁷⁴ U ljeto 2004. godine je još uvijek bio prazan jer vlasti u Doboju nisu našle sredstva za rad.

⁷⁵ Predstavnicima OHR-ove jedinice za Housing Verification and Monitoring (HVM) su u januaru 2002. godine dolazili u Grapsku i potvrdili su da je 88 posto SRSA-inih kuća naseljeno. Za vrijeme vikenda je ova cifra bila i 100 posto jer su ljudi, u početku, imali tendenciju da ostanu u Istočnom Doboju, kao što je maloprije objašnjeno. Treća faza je bila u martu 2003. godine. Tad je, međutim, samo 59 posto kuća bilo naseljeno zbog očiglednog razloga da kuće nisu bile završene. Stvarne cifre su danas nepoznate, ali je jasno da su puno veće nego što je nacionalni prosjek koji iznosi 76 posto. HVM bazira ove cifre na nekolicini posjeta 57.000 kuća od 137.000 kuća, koliko je procijenjeno da je (ponovno) izgrađeno od strane međunarodne zajednice.

generalne efekte, ili uticaj na projekat izgradnje kuća u tri faze, t.j. *način na koji je projekat sproveden u djelo* ima odlučujuću ulogu za nastanak mnogih pozitivnih efekata.

- Lokacija Grapske, blizu entitetske granice, s čije druge strane je većina povratnika živjela za vrijeme izbjeglištva, omogućila je da se ljudi vraćaju u fazama, čime su zadržali svoje kontakte, a neki i zaposlenje koje su dobili boraveći u svojoj 'izbjegličkoj kući'. Ovo je posebno bilo važno za mlade ljude, jer su se mnogi samo nejasno sjećali Grapske.
- Pomoć koju je više od 260 porodica dobilo da ponovno izgradi svoju kuću jest dovela do socijalnog pokreta koji je Sida/SRSA očekivala, ali je dovelo i do neočekivanog priliva privatnih ulaganja, većinom financiranih iz inostranstva. Ta ulaganja su manifestacija samopouzdanja koje su ljudi imali u Sidin/SRSA-in proces povratka, u materijalnom pogledu ali i u pogledu simboličkih investicija. Ove investicije su bile još značajnije. Novac koji je cirkulirao u Grapskoj je napravio tržište, i objašnjava zašto je tako veliki broj ljudi bio u stanju da se riješi svog 'statusa izbjeglice', da se vrati i da preživi ekonomski prvih godina. Ovo nije Sida uradila. U suštini je sam opseg privatno financiranih novih kuća, i dodatnih investicija u proširenje SRSA-inih kuća prilično jedinstven u bosanskom kontekstu – koliko sam ja u stanju ustanoviti. Teško da je ovo moglo biti predviđeno tokom planiranja. Sudeći po mojim podacima, iako skupljenih 'kvalitativno', postoji indikacija da se, kad se doda vrijednost neplaćenog posla, novčani iznos Sidine pomoći gotovo može mjeriti sa privatnim ulaganjima – što, zaista, jeste jedinstveno.
- Značaj prenošenja uloge glavnog aktera sa SRSA-e na lokalnu mjesnu zajednicu je odlučujući u objašnjavanju fenomena privatnih obavezivanja. Ovo jer dozvoljavalo da strateški izbori budu napravljeni od strane legitimnog i odgovornog organa koji predstavlja povratnike.⁷⁶ Jedan neočekivan značaj ima veze sa kriterijima za izbor korisnika. S obzirom da su oni favorizovali mlade ljude, Grapska ima relativno mlado stanovništvo, otprilike 35 godina prosjek, (januara 2002. godine), što je ujedno i najpodesnija radna dob.

Činjenica da su povratnici sami morali surađivati sa lokalnim srpskim vlastima, umjesto da su bili vođeni nekom stranom nevladinom organizacijom, je jačalo kolektivni cilj, i podizalo moral.⁷⁷ Ovo je, također, jačalo njihovo samopouzdanje, što objašnjava njihovo odlučno protivljenje glasačkoj šaradi u junu 2004. godine. Tako nije bilo ni u jednom drugom selu pri općini Doboj.⁷⁸

⁷⁶ U principu je predstavljao sve bivše stanovnike Grapske. Nekoliko članova mjesne zajednice nisu čak ni živjeli u selu kad sam bio na terenu 2002. godine. Nekoliko njih je zapravo napravilo kuće u istočnom Doboju, a i dalje su bili članovi mjesne zajednice. Svi oni su se vratili u Grapsku do 2004. godine.

⁷⁷ Što se odnosi i na ranija objašnjenja promjene javnog doživljavanja 'prava na povratak' u vrijeme povratka u Grapsku.

⁷⁸ Predsjednik mjesne zajednice Kotorsko je, kad je Grapsku posjetio u junu 2004. godine, čak zavidno prokomentarisao organizacionu snagu Grapske.

- Pristup samopomoći je bio dio IAP-a ne zbog finansijskih razloga, nego je, po riječima Mossberga i Iwanssona imalo vrijednosti "koje se ne mogu mjeriti" (2001;2). Pošto izgradnja stambene jedinice uz pomoć asistiranu samopomoći zahtijeva znatno manje finansijskih sredstava, fondovi koji su bili dostupni su dozvoljavali izgradnju čak 30 posto više stambenih jedinica. Za Grapsku je to značilo 75 kuća, koje su mogle imati važnu ulogu kad je riječ o 'kritičkoj masi'.

Najbitniji značaj metode samopomoći je u Grapskoj, međutim, bilo to da se svojoj kući moglo pridodati novo značenje. To im je omogućilo da prave izbore – odlučujući momenat pri (ponovnoj) izgradnji doma. Ovo je urađeno na refleksivan način. Djelomično da bi zadržali ili ponovno stvorili simbolički sadržaj kuće koju su izgubili, djelomično kao čin prkosa prema srpskim komšijama. Odatle dolazi i to da su i SRSA-ine kuće bile proširene – privatnim sredstvima – da bi izgledale kao kuće prije uništenja. Gotovo u svim slučajevima su SRSA-ine kuće napravljene – uz pomoć privatnih sredstava – tako da izgledaju kao prijeratne kuće.

- Generalni ekonomski značaj Sidinog/SRSA-inog programa obnove kuće je teško procijeniti. Otprilike 85 posto građevinskog materijala koji je SRSA koristila u programu je proizvedeno u Bosni, dok je samo 20 posto materijala koji su privatne osobe koristile u obnovi kuća i u proširivanju SRSA-inih kuća koristilo domaće proizvode. Osim toga, materijal iz Bosne je najčešće dolazio iz Federacije. U početku je polovina materijala korištenog u privatno investirane kuće bilo kupljeno u RS. Od 2003. godine većina materijala je kupljena u Federaciji, što je tendencija koja nije bila predviđena.⁷⁹
- Konačni – namjerni – značaj pomoći u Grapskoj, predstavljen kao doprinos u pravcu trajnog pomirenja i mira se nije ukazao. Čini se da nema povećanja broja slučajeva zajedničkih zalaganja ili bitnijeg kontakta između dvije grupe u selu. Uslovi podsjećaju na prostorno segregaciju koja postoji i na drugim mjestima u svijetu. Ovo se suprotstavlja popularnoj pretpostavci da prostorna blizina vremenom vodi ka interakciji i postepenoj integraciji. Bosna, u ovom pogledu podsjeća na sjevernu Irsku. IAP pristup u Grapskoj je manifestirao pravo na obnavljanje svog prostora, svog vlasništva, svog doma, ali je pomirenje nešto više nego projekat obnove kuća u tri faze. Vrijedi se podsjetiti da je trebalo više generacija i 'ekonomsko čudo' da bi se neutralizirala politička i socijalna šteta poslije Drugog svjetskog rata.

Političko onemogućavanje povratnika Grapske u prvim lokalno organizovanim izborima se protivu značaju demokratskih procesa pri masovnom povratku etničke grupe koja je manjina. Ovo nas najjasnije podsjeća na to koliko su akcije vanjskih aktera ograničene kada se radi o internoj političkoj situaciji u zemlji.

⁷⁹ Ovo bi, ipak, moglo imati manje politički motivirano objašnjenje: Filux, srpska lokalna trgovina građevinskim materijalom je zatvorila, poslije čega su stanovnici Grapske išli u nabavku u Federaciju. Doboj su posjećivali "samo ako moramo..."

Zahvaljujući taktičkom pristupu SRSA-e je značaj programa bio bitan, pozitivan i dinamičan. Osim toga što je bio manifestacija ljudskog prava raseljenih ljudi da se vrate svojim kućama, generalni politički značaj je bio neznatan.

Relevantnost

Među povratnicima u Grapskoj nema apsolutno nikakve dvojbe o tome da je intervencija bila relevantna. Apsurdno je i pričati o tome. Ovo važi i za donatora u slučaju Grapske.

Što se tiče međunarodne zajednice, uostalom, bi se mogao postaviti u pitanje fokus isključivo na obnovu kuća. Ovdje bi se mogla citirati Sidina definicija relevantnosti: "Mjera do koje se intervencija usmjerena ka razvoju ravnala prema potrebama i prioritetima ciljne grupa i prema planovima država koje primaju pomoć a i donatora" (ibid.). Osim prvenstvenog fokusa na izgradnji kuća, svi programi povratka su dodali neki elemenat 'komponente izdržavanja'. Pravedno je reći da je obnova kuća doživljena kao ključna "da bi se ljudi mogli vratiti". Ali je povratak komplikovan proces, sve komplikovaniji kako godine prolaze (Zetter 1999, Kibreag 2002). Kuća je samo jedan čvor u mreži koja predstavlja 'kuću' ili 'kućnu sredinu', kako to Amos Rapoport (1994) naziva. Postoje, međutim, drugi odlučujući čvorovi kao recimo izdržavanje, porodica, rodbina, pristup servisima, komunikacijama itd. Pod normalnim uvjetima, kuća kao dom je izgrađena kao posljedica svih ovih čvorova. Kad ovi ostali čvorovi nisu prisutni povratak kući može biti besmislen. Ovo može biti konačni razlog zašto, sudeći po podacima HVM-a, više od 25 posto stambenih jedinica, čija obnova je bila financirana od strane međunarodnih aktera, nije naseljeno.⁸⁰

S druge strane, korištenje lokalno proizvedenog materijala i lokalne radne snage pri izgradnji kuća ima izuzetno visok višestruki efekat (između 2 i 4), što je, po podacima Habitat-ILO-a (1997;32), puno više od proizvedenih. Time je ovo veoma relevantan način intervencije – dok god se bazira, i potpomaže ponovno osnivanje ostalih odlučujućih čvorova u mreži koja predstavlja dom. Uspjeh obnove Grapske pod SRSA-inim vodstvom je tipičan primjer.

Održivost

U ovom kontekstu je neophodno ograničiti značenje ovog istrošenog termina na "mogućnost održavanja koristi intervencije i poslije njene inicijalne faze".⁸¹ U okviru ovog ograničenog značenja je intervencija u Grapskoj zaista omogućila trajne beneficije. Jačanje svih vrsta kapitala, o čemu sam ranije pisao, ponukano time da jedna zajednica ljudi ponovno zahtijeva svoja prava,

⁸⁰ Ovaj fenomen 'praznih kuća' je emfatičan u područjima koja su se ponovno gradila. O ovom je izvještavano iz Ruande, Kavkazu, Iranu, Centralnoj Americi pa čak i u Tajlandu poslije tsunamija. Jedino se u Bosni ovo sistematski moglo pratiti.

⁸¹ "Nastavak ili dugovječnost koristi intervencije usmjerene ka razvoju poslije prestanka primanja pomoći" je Sidina definicija (Sida 2004;25).

svoju imovinu i svoju historiju na načine koji otkrivaju jake ljudske i socijalne resurse. Oni su neophodni, iako ne i dovoljni sastavni faktori za održivu budućnost. U poređenju sa većinom ostalih 'ponovo izgrađenih' povratka manjina u zemlji, Grapska ima bolje šanse da u ovome uspije nego bilo koja druga općina – zahvaljujući načinu na koji su SRSA i Sida odabrale da implementiraju svoj program pomoći povratka.

Vjerovatno je, doduše, da je dostavljanje više fokusirane pomoći u izdržavanju, t.j. uz pomoć poljoprivrednih savjeta stručnjaka i kredita od samog početka, moglo dovesti do toga da budući razvoj ima solidniju ekonomsku podršku. Produktivnost je, recimo, osjetno veća kad se umjesto manualnog rada koristi traktor. Marginalni efekat posljednjih kuća je bio zanemarljiv, ostavljajući prostora za poljoprivrednu podršku, kupovinom traktora i poljoprivrednih mašina. Ovo bi, također, više odgovaralo perspektivi održivosti u okviru 'integralnog pristupa'.

Grapska kao zajednica, međutim, ne može sama uticati na dugotrajno oporavljanje, bez obzira koliko jaka u socijalnim resursima. Njihovo protjerivanje i njihov povratak su čitavom svijetu pokazali da njihovi životi zavise od drugih. Tako će biti i sa njihovom budućnošću. Selo zasada upravlja samo sobom, dobro pomognuto svojom patriotski opredijeljenom dijasporom. Ovo bi, normalno, indiciralo veliku vjerovatnoću razvojnog uspjeha. Ali, s druge strane, ono zavisi i od ponovnog stvaranja vanjskih spona sa rascijepljenim političkim i socijalnim sredinama regije i zemlje. Održivost, u ovom širem smislu, i dalje visi u zraku.

Završni komentari

Postavljajući DAC-ove kriterije za procjenu u okvir socijalnog kapitala vidimo kako pitanje održivosti vodi u prošlost. Ono je, kao što Anderson i Woodrow tvrde (1989), odlučujući zavisno od skupine kapaciteta koji postoje u društvu o kojem je riječ, i čije korijenje je tu postojalo puno prije bilo koje strane intervencije. U implementiranju svog programa im je SRSA vjerovala, ulila novu snagu – i time ove kapacitete povećala. Oni su ključ za budućnost Grapske.

Dugoročni oporavak zavisi od kombinovanog 'geografskog kapitala' mjesta o kojem je riječ. Ovaj termin, koji pokušava objasniti zašto neke sredine uspijevaju pobijediti siromaštvo, a neke ne, su prvi upotrijebili Bird i saradnici (2002). Ovo doslovce postavlja socijalne resurse u geografsku, odnosno prostornu, sferu. Svako mjesto ima svoj sklop 'geografskog kapitala'. Ovo je ključno i za budućnost Grapske.

Sida je prepoznala potencijale lokacije Grapske kao i njenih poljoprivrednih resursa. SRSA je dozvolila organizacionim i ličnim kapacitetima da dođu do punog izražaja. Iz ovog je izrastao jedinstven proces ponovne izgradnje zajednice Grapske. Ovi jedinstveni elementi mogu, na nekom drugom mjestu, dobiti novi oblik i time se ponoviti. Vjera u ovakvo što je osnovni razlog nastanka ovog članka.

Antropološka studija dvije sredine

Melita Čukur

Selo

Uvod

Selo u kojem je napravljena antropološka studija se nalazi u sjeveroistočnoj Bosni, na samoj granici RS i Federacije. Danas u selu živi 1200 stanovnika (238 domaćinstava).

Selo je udaljeno tek nekoliko kilometara od onog što je za vrijeme rata bila linija fronta. Prije rata je tu živjelo 2008 stanovnika, odnosno 106 hrvatskih, 7 srpskih i 254 bošnjačkih domaćinstava. Selo je u toku rata potpuno uništeno, a stanovnici su ga zajedno napustili kad je rat počeo. Većinu je kraj rata dočeka u selima koja su pripadala obližnjoj općini Žepče.

Povratak u Selo je počeo 1999 godine. 167 domaćinstava je pomoć pri izgradnji kuće dobilo od Cross Roads International (CRI), 15 domaćinstava je dobilo donaciju od American Refugee Committee (ARC) a 32 objekta napravljena su samostalno. USAID je obezbijedio provođenje električne energije u selu.

Domaćinstva koja su dobila CRI-donaciju su dobila i popratnu donaciju alata, stočnog fonda ili poljoprivrednog materijala u iznosu od 2 000 KM od Luteranskog Saveza. Put koji vodi do sela je napravio CRI, ali je zbog ograničenih resursa nezavršen i neasfaltiran. CRI je, također, u selu izgradio osnovnu školu (danas je pohađa 174 učenika), popravio mostove u selu, te izgradio dom kulture u centru sela. Selo nema vodu, niti telefonsku mrežu.

Četiri srpska domaćinstva su dobila donaciju CRI-a, ostatak srpskih domaćinstava je napravljen u vlastitoj režiji. Hrvati iz sela su, po riječima CRI zaposlenog, odbili da se vrate, premda je CRI obnovio dvije hrvatske kuće u susjednom zaseoku.

Cilj i metod studije

Cilj studije je analiza relevantnosti, značaja i održivosti dosad implementirane Sidine pomoći kroz prikaz doživljavanja ekonomske i socijalne situacije

stanovnika sela. Pitanje da li je ono što je dosad učinjeno na neki način dio procesa pomirenja je također bilo jedno od tema, kao i eventualni prijedlozi potrebnih ili neophodnih mjera koje bi omogućile/pospješile ovaj proces.

Izbor mjesta fieldworka je napravljen od strane Joakima Molandera, nadležnog za evaluaciju pri Sidi u Štokholmu.

Metodologija ove studije je induktivna i kvalitativna. Antropološki pristup i korištenje "life story" metode je omogućilo davanje prednosti onome što je važno iz perspektive aktera. S obzirom da su diskursi vezani za donacije bitan dio "novog života" većine informanata, veoma često se tema donacija nametala sama po sebi. U nekolicini intervjua je tema inicirana s moje strane.

Za vrijeme dvomjesečnog boravka u selu (maj i juni 2004) je napravljeno 37 intervjua. Pri radu je u velikom dijelu intervjua bio korišten diktafon. Informanti pripadaju različitim kategorijama: starosnim, ekonomskim, etničkim, spolnim, te obrazovnim. Pored informanata koji su dobili donaciju, napravljeni su i intervjui sa stanovnicima sela koji je nisu dobili, te žive u podrumu u selu ili u alternativnom smještaju van sela.

Povratak

Povod povratka

Poslije završetka rata je većina stanovnika sela još uvijek bila u selima udaljenim oko 40 km od Sela.⁸² Prvi povratnici u selo su bili stariji ljudi. Tokom 1999. godine je za mlade organizovan prevoz do sela. Oni bi u selo dolazili vikendom da bi starijima pomagali pri čišćenju ruševina.⁸³

S obzirom da je Selo jedno od sela sa najmasovnijim povratkom manjinskog stanovništva u RS, važno je osvrnuti se na objašnjenja razloga takvog povratka. Jedan od često spominjanih razloga je želja za povratkom kući, veoma često u kombinaciji sa pragmatičnim razlogom ekonomskog nesnalaženja u mjestu izbjeglištva. Većina stanovnika su bili interno raseljene osobe (IDP) u susjednim selima u Bosni i Hercegovini. Jedan informant to ovako opisuje:

Uvijek me želja vukla da se ovdje vratimo na svoje. A mi se nismo snašli, niko tamo nije radio. I jednostavno mu je svejedno bio vamo il tamo, al' bolje na svom, kad bira između dvije neimaštine onda je opet bolje na svom – tu bar imaš svoju zemlju, bar nešto imaš. Da si šta stekao, da si se snašao, možda se ne bi htio vratiti, da ti je bolje, ali nama nije bilo bolje.

⁸² Izuzetak čine ratne udovice, koje su za vrijeme rata dobile pravo na stan u Zenici.

⁸³ Objašnjeno mi je da je ovakvo razmišljanje imalo dvostruku ulogu: jedna je bila da omladini, koja je 8 godina provela u izbjeglištvu, približi rodno mjesto, jer se neki Sela sjećaju samo po pričama odraslih; a drugi je da se na neki način, stavi do znanja "međunarodnoj zajednici" (tj. reprezentantima implementatora) da stanovnici sela zaista jesu zainteresovani za povratak.

Veoma često se spominjalo nepostojanje "tradicije" odlaska na privremeni rad u zapadnoevropske zemlje (u prijeratnom periodu) što je, po mišljenju informanata, praktično i onemogućilo izbjeglištvo u ove zemlje. Jedan dio informanata tvrdi da bi većina stanovništva odselila da je postojala jedna takva alternativa. Drugim riječima, povratak je uspio jer nije postojalo neko drugo, ekonomski bolje rješenje.

U velikom broju intervju a se kao dodatna motivacija za povratak navodila i činjenica da je povratak bio masovan. Što je povratak bio masovniji je, naime, osjećaj sigurnosti bio veći. Osjećaj zajedništva u selu u kojem je većina ljudi vezana rodbinskim vezama je neumitno jak. Geografska izolacija djelomično uslovljava usmjerenost stanovnika sela jedne na druge. Osim toga je zajedničko ratno iskustvo, bilo kao izbjeglica u okolnim selima ili kao vojnika na frontu, pojačalo taj osjećaj.

Jedan od važnih faktora je i taj da u toku rata nije bilo civilnih žrtava u samom selu. U vojsci Armije BiH je poginulo 28 osoba, takozvani *Šehidi Sela*. U šehide se ubraja i troje ljudi, civila, koji su stradali u izbjeglištvu za vrijeme rata.⁸⁴

Svi moji informanti smatraju da je povratak svih izbjeglih i raseljenih osoba, generalno rečeno, jedino ispravno rješenje. Uvriježeno je, također, i mišljenje da što više vrijeme odmiče, povratak postaje sve manje moguć: ili su se ljudi "snašli" u mjestu izbjeglištva, ili nemaju mogućnosti da se vrate u porušeni dom, ili, jednostavno, ne postoji želja za povratkom. Jedan 70-godišnji muški informant to ovako objašnjava:

Evo, Srbi u Želeći – znaš kako se vraćaju? Vraćaju se, budu, mjesec, dva dana pa prodaju. Ima ovih iz Željeznog Polja, oni to kupuju od Srba iz Želeće. Doduše, ima ovih sto su se već vratili, sve su to stariji ljudi, većinom starci. Ma ja mislim da će i oni svi sve to prodati, upamti šta ti ja kažem, iako su se sad, kao vratili, al će sve to otići, vidjećeš. Želeća je baš fino mjesto, stvarno –ima sve, voda, asfaltni put...al eto...Kad se pola ljudi odseli, ni ostali neće više tu – neće, kažu, nismo većina. Prepreka povratku je etnički čista zemlja, ljudi su tamo gdje su bili za vrijeme rata, gdje su i bili etnička većina, tamo su i ostali, tamo se i snašli. Oni koji su bili malo bogatiji, pa su mogli – oni su prvi rasprodali i otišli- a ovo što je ostalo to je sirotinja...to su sve stare babe, kad odeš i vidiš, to su sve stare babe, eto one malo rade po njivama, ali

⁸⁴ Poslije povratka u Selo 1999 godine jedna je 34-godišnja žena stala na minu u očevom dvorištu i izgubila nogu. Opis i objašnjenja ovog tragičnog događaja govore puno toga o volji za povratkom, ali pokazuju i koji se mehanizmi mobiliziraju da bi se tako nešto shvatilo i učinilo objašnjivim. Nekolicina mojih sagovornika je opisivala oca kao veoma prgavog čovjeka. Dan prije nesretnog događaja je došao u sukob sa čobanima, Srbima, koji su još uvijek živjeli u selu, rekavši im da bi se trebali seliti, jer su se oni sad vratili, veoma visokim tonom. "To su bili nepoznati ljudi, nisu mu oni znali narav, on je uvijek takav." Po priči informanata, tog dana su mu postavljene četiri mine u dvorištu. Mina koja je eksplodirala je bila namijenjena njemu, ne kćerki. Individualiziranje i objašnjenje ovog tragičnog čina je bilo neophodno – da su stanovnici Sela razmišljali o tome na drugi način, da ni počinio, ni vlasnik kuće nisu imali lice i narav, strah od takvih incidenata poslije povratka bi bio veći, i samim tim, jedna od prepreka povratku.

mlađeg svijeta nema. [...] A, kad malo bolje razmisliš, pa sve nam je podijeljeno – srpska stranka, bošnjačka stranka, hrvatska stranka, srpski jezik, bošnjački jezik, hrvatski jezik, srpska telefonska mreža, mreža iz Federacije, srpska televizija, bošnjačka televizija, hrvatska televizija – ma sve što postoji nam je podijeljeno. Nije ni čudo da se ljudi ne vraćaju tamo gdje nisu većina, kad malo bolje razmisliš, nije čudno što se oni ne vraćaju, već je čudno što smo se mi vratili (smijeh).

Razmišljanje o povratku – nekad i danas

Dok je period neposredno nakon povratka u selo, generalno rečeno, bio pozitivan i optimističan period – period novog početka, izgradnje kuća – nepromijenjena loša ekonomska situacija koja je potom nastupila je dovela do rezignacije. Iako većina informanata smatra da je povratak bio ispravna odluka, svakodnevna borba za preživljavanje je dovela do promjene osnovnog osjećaja vezanog za povratak. Pedesetogodišnji informant priča:

U selu ima logoraša koji su poslije rata mogli otići u Ameriku. Malo ih je otišlo, svi su mislili 'Daleko je. Šta ću u Kanadi, šta ću u Americi?' A danas, sad kad razmišljaju, puno takvih ljudi, kaže – 'Kud ne ode onda u Ameriku, kad sam mogao'. Sad im je žao. Ponekad mislim da sam se pokajao sto sam se vratio. Šta ću ovdje, svugdje na svijetu ima više šanse da nađeš neki posao nego ovdje. Ovdje kad nema- nema. A, opet, ne mogu reći ni da sam se pokajao – znam da je u čitavoj Bosni takva situacija. Lijepo je to što sam se ja vratio na svoje ali, od zidova se ne živi. Dok si mogao porediti sa gorim dobro je bilo – rat je stao, to je bilo najvažnije. Dobili smo kuće – nikad ih mi sami ne bi mogli napraviti, pa čitavo selo je bilo porušeno. Svi su nekako bili veseli, vjerovali su da je to početak nečega. Prvo će biti kuće, a onda će početi normalan život. Ništa, stalo je na kućama. Sjećam se ja dobro tog vremena – kuće su se pravile, bilo je i dnevnic, jer su svi nešto pravili...sve je nekako bilo pred nama. Sad je to vrijeme prošlo. Sad čovjek samo gleda kako će preživjeti. I – šta će biti s ovom djecom, šta će s njima biti...?

Obnova sela

Od 2008 prijeratnih stanovnika se u selo vratilo 1200 stanovnika⁸⁵. Obnova sela je podrazumijevala obnovu kuća, ali i seoskog puta, mostova, doma kulture i osnovne škole u selu. U vrijeme kad je studija pravljena (proljeće 2004) školu je pohađalo 199 učenika iz sela, dok je 52 srednjoškolaca putovalo u Teslić.

⁸⁵ Od 1200 stanovnika je 252 osoba u dobi od 15-32 godina.

Dvanaest porodica živi u podrumu ("pod pločom") u selu, a četrdeset domaćinstava i dalje živi u izbjeglištvu u susjednim selima (od čega je trideset domaćinstava u Želeći). Podjela sela na one koji su dobili pomoć za izgradnju kuće i one koji nisu dovodi do toga da oni koji su pomoć dobili na različite načine pokušavaju pomoći svojoj rodbini koja nije dobila pomoć. Ova pomoć se najčešće sastoji od toga da jedno od djece čiji roditelji nisu dobili pomoć živi kod nene i djeda u selu. Ljudi koji pomoć nisu dobili se i dalje smatraju ravnopravnim članovima sela – žene koje žive izvan sela se vraćaju u selo radi poljoprivrednih radova, gdje pri radu na njivi veoma često dobiju pomoć rodbine/komšinica iz sela.

Organizacija pomoći

CRI – ovi uslovi za donaciju, lista sa 11 tačaka, je jedan od načina inicijalne selekcije mogućih korisnika. U praksi je, osim toga, veoma bitno prisustvo CRI-ovog odgovornog arhitekta i njegov sud o stvarnoj situaciji na terenu. Dobra saradnja CRI-a sa mjesnom zajednicom (koja pravi selekciju potencijalnih primaoca pomoći) je veoma važan dio ovog procesa. Prvobitni problemi rada CRI-a u selu, koji su bili uzrokovani korupcijom i nepotizmom mjesne zajednice, je dovelo do privremenog povlačenja CRI-a iz sela. Današnji sastav mjesne zajednice uživa povjerenje velikog dijela stanovnika sela, premda se prvobitni problemi nisu zaboravili, prije svega od strane ljudi koji nisu dobili pomoć.

Mišljenje o primljenoj pomoći

Intervjui napravljeni sa ljudima koji nisu dobili donaciju ukazuju na njihovo nezadovoljstvo donacijom. Pomoć smatraju nepravdom, a glavni krivac je mjesna zajednica, dok je organizacija pomoći od strane CRI-a ocijenjena kao pravedna.⁸⁶

Pokušaj "etniifikacije donacije" tiče se pomoći koja su dobila srpska domaćinstva – naime, u periodu povratka je, po riječima bošnjačkih informanata i CRI-ovog arhitekta, srpski dio stanovništva pokušao, na osnovu svog položaja etničke manjine sela, dobiti "povlastice" u smislu donacije "ključ u ruke". Ovaj pokušaj je odbijen – nešto što se podvlačilo kao ispravan i pravedan stav od strane zaposlenih u CRI-u. Mobilizacija etničke pripadnosti u pragmatične svrhe je na taj način osuđena – i od strane CRI-a, a i od ostatka sela.

CRI je po mišljenju informanata "jedina organizacija svjesna situacije na terenu, koja se povlači pred prvim znacima promašenog projekta." Informant koji je aktivan u mjesnoj zajednici kaže:

⁸⁶ Pravilo koje podrazumijeva pomoć trojici od petorice braće (s obzirom na ograničena sredstva donatora) smatra se pravednim i pravilnim rješenjem. Prioritiranje porodica sa više članova umjesto samaca se također smatra pravednim, premda surovim rješenjem.

Ja mislim da oni ostali gledaju da dadnu i Srbima i Bošnjacima i Hrvatima – idu po tom etničkom ključu. – pa sad kakav god rezultat bude. Ne radi to švedska organizacija. Ne možeš ti natjerati nekog da se vrati, ko neće – neće, nije bitno šta je on, Hrvat, Bošnjak, Srbin. Trebali bi gledati ko stvarno hoće da se vrati, a ne ko je ko. Vidiš, a nisu ni oni krivi, pa čitava nam je država podijeljena – ne mogu ni oni drugačije od onog kako jeste, pa oni to po tome gledaju da bude pravedno, etnički. [...] Eto, Slatina, oni se ni ne vraćaju, a dobili su školu. A njih ima samo dvoje, dvoje djece za školu. USAID je to radio. Propao projekat, i oni su to vidjeli – napravili školu a samo dvoje djece ide. A znaš šta je najgore, ne može se čovjek ni žaliti, znaš šta će ispasti – Krivo nam jer su Hrvati. Nije nam krivo – nek svi sve imaju – al nek vide kome šta treba, nek vide stvarnu situaciju. Oni valjda hoće da svi i Hrvati i Srbi i svi dobiju, znam ja to – i to je pravedno, nek svi imaju, ali znaš šta – oni više gledaju da se ispuni ta kvota i Srbima i Hrvatima i Bošnjacima, a ne gledaju stvarni interes za taj povratak, to je valjda ta nesretna politika. Ne gledaju hoće li te kuće biti prazne. Ovi dođu pitaju, hoće li se vraćati, oni svi kažu da hoće. I lijepo im naprave kuće, oni budu tu malo i – zaključaju – odoše oni gdje su i dotad bili, to im bude vikendica. [...] Al nek malo razmisli ta međunarodna organizacija kojem čovjeku šta daje, nek malo izvide situaciju, nema veze ko je koje vjere, nek oni malo izvide prvo ko je stvarno za taj povratak, a ko nije. Nek se brate svi koji hoće svojim kućama vrate, samo da ljudi koji hoće da se vrate dobiju pomoć, nije važno ko je ko, da kuće ne zjape prazne, a vamo ljudi žive ko stoka... [...] Eto taj USAID... a da su oni malo bolje izvidjeli situaciju, vidjeli bi da se ta škola ne isplati, nama voda treba, mi ovdje živimo – 200 domaćinstava, svima treba voda. Mi smo već tu, svi se vratili. Kad malo bolje razmisliš, zar nije bolje, kad se već vidi da je velik povratak, da su se ljudi stvarno vratili, zar nije bolje gledati da se to selo skroz izgradi.

Pet kuća u selu, čiji vlasnici nisu bili u stanju napraviti kuću, su bile napravljene po principu «ključ u ruke». Ostatak sela je dobio materijal za izgradnju kuće. Metoda samopomoći je, generalno, ocijenjena kao veoma dobra, između ostalog i jer omogućava izgradnju kuće onako kako to vlasnik želi. Komentari ljudi koji su dobili «ključ u ruke» preko druge donacije (ARC donacija = 15 kuća u selu), ukazuju na prednosti metode samopomoći.

Već sama činjenica da se CRI veoma često u razgovoru naziva «Šefkina organizacija», govori o značaju izbora osobe koja je odgovorna za kontakte sa selom, koja time postaje «lice organizacije». Učestali dolasci CRI-ovog arhitekta Šefke su ocijenjeni veoma pozitivno – na taj način je on, po mišljenju većine informanata, imao veći uvid u situaciju u selu. Većina informanata ga je doživjela kao korektnog, pravednog i čovjeka u koga se ima povjerenje.

Izvjernost i sigurnost da će se isporuka građevinskog materijala zaista završiti u predviđenom roku je velika kad se radi o «Švedskoj organizaciji». Dobra organizacija pomoći izgradnje kuća naročito dolazi do izražaja kad se prave poređenja sa drugim «organizacijama».

Pomoć Luteranskog Saveza (donacija krava, ovaca, alata ili đubriva u iznosu od 2 000 KM), koja je bila popratna donacija nakon izgradnje kuća, ocijenjena je kao dobrodošla. Interesantno je da velik broj informanata, pričajući o ovoj donaciji govori o «besplatnom kreditu», te je često spominje u kontekstu dizanja kredita kao «najpovoljniji kredit». Iako ocijenjena kao dobrodošla, čini se, međutim, da ova vrsta pomoći nije uspjela biti shvaćena kao jedna od mjera održivosti života, i u velikom broju slučajeva je postala dio kratkoročnih rješenja. Jedan informant, 47- godišnji nezaposlen muškarac priča:

E, na kraju dobiješ u vrijednosti 2000KM. Nekima su dali krave nekim npr. alata u vrijednosti do 2000KM. Da ti npr. motorne pile se dobiju, to je isto dobro... To čovjek neće sebi lično ostaviti, nego proda, da bi platio majstora. Da bi preživio. I to je plaho dobro bilo. Jest, bogami, čovjek će za to nešto uzeti, uložiti.... [...] Dobiješ tih 2000KM da bi preživio, mislili su oni na to da ljudi nemaju od čega. Ja sam dobio motorku i dobio alat. I ja motorku unovčim i uzmem sebi kravu da bi imao djeci mlijeka. Znači, ti nisi profuc'kao te pare. Uložio si za nešto. Dali su vrijednosti do 2.000, pa bilo čega. To može biti 8 ovaca, to može biti krava, to može biti alat, gnojivo. Sve je to mrtvi kapital. Proda se. Unovčiš i nešto u kuću sebi nabaviš. Ja ne znam ko bi imao krivu dušu da kaže da nije dobro. Svaka im čast. A, prva tura najbolja, tad su krave davali, krave, motorke i ovce. Ko nije htio sebi kravu ostaviti, on je prodao, pa sebi platio majstora, hrane uzeo i tako ono šta mu treba. Za ono, znači, za početnu, za kuću. Daju oni narodu jer to narodu treba. Neće one motorke ni svako sebi ostaviti. Naravno da će čovjek prodati, da bi preživio. Da se pomogne malo. Zadužio si se, moraš raditi, moraš majstora platiti, nemaš otkle, djeca u školu idu, valja živjeti...

Ekonomska situacija

Ekonomski uvjeti prije i neposredno nakon završetka rata

Većina muškog radnosposobnog stanovništva je prije rata radilo u Hrvatskoj (oko 200 ljudi), otprilike 30 ljudi je radilo u Sloveniji i Srbiji, dok je 15 ljudi radilo u Tešnju i Tesliću, susjednim gradovima. Osam ljudi je radilo u Njemačkoj. Zaposlenje se nekad tražilo već poslije završene osnovne škole. Od sredine 70-tih je velik dio stanovnika sela imao završenu srednju školu sa zanatskim usmjerenjem – građevinsku, mašinsko-bravarsku, automehaničarsku itd.

U ekonomskom pogledu je velik dio domaćinstava spadao u takozvana "miješana domaćinstva", što u biti znači da su i poljoprivreda i industrija bili načini obezbjeđivanja egzistencije, odnosno da su osnovni poljoprivredni proizvodi uzgajani za vlastite potrebe. Tradicionalna raspodjela rada podrazumijevala je da muškarci rade na terenu van sela (2 sedmice na terenu, 2 sedmice kući), dok su žene bile zadužene za posao na njivi, te vodile brigu o domaćinstvu i djeci.

Iako često naglašavajući da su sve usporedbe sa ekonomskom situacijom prije rata nemoguće, mnogi od mojih informanata smatrali su da je politički i ekonomski sistem iz predratnog vremena bio puno bolji i humaniji. Jedan od navedenih razloga bila je, prije svega, mogućnost rada na području čitave bivše Jugoslavije, a naglašavala se i socijalna sigurnost koju im je taj sistem pružao – penziono i zdravstveno osiguranje.

Vrijeme u izbjeglištvu je vrijeme kad se veoma teško živjelo, kad je ponekad u jednoj kući živjelo i do pet porodica. Ljudi su u tom periodu bili ekonomski zavisni od donacija. Raspodjela ovih donacija/humanitarne pomoći je, nerijetko, bila razlog konflikata između izbjeglica i domicilnog stanovništva.

Ekonomija danas

Svi moji informanti su opisali svoju ekonomsku situaciju kao veoma tešku, gotovo neizdrživu. "Snalazimo se nekako, ni sami ne znamo kako. Živi se od danas do sutra" su bili veoma česti komentari. Pet privatnih poduzetnika, koji drže trgovine, stolariju, slastičarnu i kafanu zapošljavaju devetnaest ljudi iz sela. Šest ljudi rade kao policajci u Tesliću, trojica rade u šumi, petoro radi u tekstilnoj fabrici u obližnjem srpskom selu. Samo 6 domaćinstava u selu se preselilo u inostranstvo (Ameriku, Holandiju) tako da je pomoć rodbine iz inostranstva kao "izvor primanja" bez većeg značaja u ovom selu.

Nezaposlenost je, po mišljenju velike većine informanata, trenutno najveći problem u selu. S obzirom da su okosnica ekonomije sela bili prihodi stečeni radom "na terenu", nemogućnost rada na prijeratnim radnim mjestima ekonomski veoma teško pogađa stanovnike sela.

Otrpili 40 ljudi iz sela je uz pomoć svojih prijeratnih kontakata u Hrvatskoj ponovo uspjelo naći posao u Hrvatskoj. Ovaj put – na crno. Iako veoma svjesni nesigurnosti i neizvjesnosti svog položaja ovaj je posao ipak doživljen kao jedan oblik rješenja.⁸⁷

Sezonski poslovi na dnevnicu (podrazumijevaju većinom građevinske poslove u obližnjim selima) su također jedno od privremenih rješenja. Ubiranje sezonskog voća i gljiva, te sakupljanje puževa, također spada u ova privremena ekonomska rješenja.

⁸⁷ Za razliku od pozitivnih komentara o prijeratnom vremenu je današnjica veoma negativno doživljena – sama privatizacija se veoma često povezuje sa kriminalnim kupovinama firmi za veoma male sume, nepovoljne radne uslove i iskorištavanje radnika, te generalno osjećaj ekonomske neizvjesnosti i nemoći da se stvari promijene.

U selu ima devet socijalnih slučajeva (stariji i bolesni ljudi koji nisu ostvarili pravo na penziju) o kojima se brine rodbina.⁸⁸ Bez obzira kako paradoksalno zvučalo, ljudi koji su ostvarili pravo na penziju prije rata, ljudi koji primaju *šehitske penzije* (žene čiji su muževi ili porodice čiji su sinovi poginuli u ratu) i ljudi koji primaju invalidninu (stradalnici iz rata) su jedini ljudi sa izvjesnim ekonomskim prihodima, pa su tako veoma često i hranioći čitavih obitelji, koje se nerijetko sastoje od nekolicine nezaposlenih muškaraca dobi 20–50 godina.

Nenaplaćeni, poljoprivredni poslovi – uzgoj i ubiranje krompira, graha, žita, kukuruza i sezonskog povrća te svi stočarski poslovi – tradicionalno spadaju u ženski dio poslova.

Iako mnogi od mojih muških informanata radije pričaju o radu u fabrici nego o poljoprivrednim poslovima kao načinu ubiranja prihoda, neki od starijih mještana se sjećaju vremena prije industrijalizacije, vremena kada posjedi još nisu bili izdijeljeni i kad se živjelo isključivo od poljoprivrede. Jedan 70-godišnji informant se prisjeća:

Sjećam se vremena kad se radilo na njivama, kad se od toga živjelo, samo od toga. Mi smo prije sušili šljivu. Prodaš suhu šljivu i ti si obezbjeđen za zimu, sve, šta god ti treba- imaš, pare ostale, tu si ljetos zaradio i ne trebaš se sekirati. To je bilo prije nego sto su ljudi počeli ići u fabrike.

Ekonomski izdaci (izdaci za ljekarsku pomoć, administrativni izdaci) su po mišljenju većine mještana preveliki. Premda je većina informanata smatra da je obrazovanje veoma važno i voljna je slati djecu na dalje obrazovanje van sela, ekonomski izdaci (troškovi za udžbenike, školsku opremu te autobusnu mjesečnu kartu) su čest razlog prioritiranja slanja muške djece u srednju školu. Objašnjenje jednog od roditelja je bilo: "Izdaci su veliki. Ona će se danas-sutra udati i opet joj je isto. Kuća, djeca i motika..."

Tržišni problemi

Većina stanovnika smatra da je bavljenje poljoprivredom jedan od načina da se preživi, a ne glavni izvor primanja. Ona domaćinstva u selu koja imaju suficit proizvoda svoje proizvode najčešće prodaju u selu. Geografski položaj sela (koje je izolovano brdima sa četiri strane), udaljenost od obližnjeg većeg mjesta (gdje bi se proizvodi eventualno mogli prodavati), te nepostojanje funkcionalnih puteva su često navedeni razlozi zbog kojih stanovnici sela najčešće svoje proizvode prodaju u selu. Ostali navedeni razlozi su nepovoljne cijene i loše tržište za proizvode. Kao još jedan bitan razlog je navedeno i nepostojanje organizovanog otkupa – jedini organizovan otkup je otkup mlijeka u selu.

⁸⁸ Pomoć se najčešće sastoji od davanja hrane te donošenju vode.

Većina ljudi je skeptična prema podizanju kredita.⁸⁹ Razlozi su brojni: jedan, koji ujedno i onemogućava dizanje kredita, je taj da je dizanje kredita uslovljeno postojanjem izvora prihoda, odnosno time da je osoba zaposlena (u protivnom je potreban žirant). Drugi razlog je strah od nemogućnosti vraćanja kredita. U objašnjenju ovog straha je veoma očito da se ne polazi od toga da bi poljoprivreda i stočarstvo mogli biti osnovni izvori zarade.

Socijalna situacija

Socijalna identifikacija i sigurnost

Socijalna identifikacija i osjećaj pripadanja selu je bio jedan od faktora navedenih kao razlog uspješnog povratka – jak osjećaj zajedništva obilježava ovu sredinu u kojoj je većina stanovnika vezana krvnom vezom.

Osjećaj sigurnosti u selu je neupitan. Strah, povezan sa dolaskom i "zastrašivanjima" (kako su objašnjeni napadi na prve povratnike) je uglavnom nestao. Interesantno je da su ti prvi napadi objašnjeni kao sporadični i neorganizovani pokušaji nepoznatih pojedinaca srpske nacionalnosti da spriječe povratak ljudi u selo. Sedam srpskih domaćinstava koja žive u selu (tačnije jednom od zaseoka sela) se, prema izjavi jednog 50-godišnjeg Srbina, ne osjećaju nesigurno. "Da se bojim za svoj život, nikad ovdje ne bih živio. Znam ljude ovdje, uvijek smo ovdje živjeli, oni znaju mene."

Socijalne aktivnosti

Neformalne socijalne aktivnosti, poput druženja na prelu, igranke petkom ili igranja malog fudbala u selu su sama okosnica socijalnog života sela. Pored Doma kulture u kojem se održavaju igranke, jedno od mjesta okupljanja je i slastičarna u centru sela.

Rad mjesne zajednice je jedna od formalnih aktivnosti u selu. Mjesna zajednica je odgovorna za predlaganje domaćinstava koja ispunjavaju uslove za donaciju i koja bi mogla ući u projekat obnove kuće. Jedna od prvobitnih uloga mjesne zajednice je bio i pokušaj dolaska u dodir sa "međunarodnim organizacijama", ili sa potencijalnim donatorima. U njen rad je uključeno devet ljudi: dva su politički neopredijeljena, jedan je pristalica SDS-a, jedan SDP-a i ostali su pristalice SDA. Političke aktivnosti u selu su, po riječima informanata, svedene na posjete političara u sklopu predizbornih kampanja. Većina stanovnika sela su sljedbenici SDA. Čini se da se SDA više doživljava kao etnički atraktivna, nego ideološki ispravna opcija. Stanovnici srpske

⁸⁹ Po iskazima informanata je 20-tak ljudi iz sela uzelo kredite. Riječ je o kreditima u iznosu od 2 000 do 5 000 KM, koji obavezuju na vraćanje 50 ili 70 % u roku od dvije ili tri godine. Ovi krediti su usmjereni na razvoj poljoprivrede i stočarstva i po priči informanata je jedan od uslova za dobijanje kredita postojanje unaprijed napravljenog plana.

nacionalnosti koji žive u selu su sljedbenici SDS. Mladi ljudi pokazuju očitu nezainteresovanost za bilo šta što ima veze sa politikom. Jedan od aktivnih u mjesnoj zajednici priča:

Mi u mjesnoj zajednici se ne bavimo politikom. Mi se borimo za dobrobit sela, da izgradimo vodovod, da se ovi ljudi vrate. Mi smo politiku ostavili po strani.

Politika se, dakle, poistovjećuje sa stranačkom politikom, odnosno sa strankama sa nacionalističkim predznakom i po definiciji ima lošu reputaciju. Isti informant objašnjava svoje viđenje bavljenja politikom:

Politika je viša stvar koja je običnom čovjeku nedostupna. Politika je donošenje zakona. Politika je jedino u skupštinskim klupama, gore gdje se donose zakoni i gdje se određuje šta ću ja raditi ovdje. To je politika.

Religija ima važnu ulogu u životu sela. Muslimanski identitet nije samo pitanje etničkog pripadanja već je shvaćen u okviru moralnih normi uvriježenih u religioznom sistemu. Vjeronauku subotom i nedjeljom (*mejtef*) posjećuju sva djeca koja pohađaju osnovnu školu. Po mišljenju mnogih stanovnika sela, stav prema religiji je poslije rata nepromijenjen – jedina vidljiva promjena je da danas veći broj muškog stanovništva, zbog nezaposlenosti, prisustvuje molitvi petkom (*džumi*).

Socijalna interakcija, saradnja i povjerenje

Saradnja među ljudima u selu postoji – najfrekventnija je među ženama koje se pomažu u radu na njivi. Zajednički rad na izgradnji sela također postoji, npr. rad na popravci puta. Trenutno se stanovnici sela zajedničkim snagama trude da naprave vodovod u selu, u čemu većina muškog stanovništva aktivno učestvuje.

Kuće su napravljene uz recipročnu pomoć, gdje pomaganje rodbini/komšiji danas podrazumijeva njegovu pomoć pri izgradnji vlastite kuće sutra. Saradnja sa stanovništvom srpske nacionalnosti postoji – jedan od Srba u selu posjeduje traktor koji se unajmljuje u vrijeme prvog kopanja.

Osnovnu školu (1–9 razred) u selu sa kombinovanim nastavnim programom (bosanski jezik i vjeronauka, istorija po programu iz Federacije, ali također i redovna nastava srpskog jezika) pohađa 174 učenika, od kojih i dvoje Hrvata iz Slatine. Petoro djece srpske nacionalnosti pohađa osnovnu školu u Tesliću. U srednju školu u Tesliću ide 52 djece iz Sela. Podizanje penzije/novca i posjete ljekarima se, također, obavljaju u obližnjem Tesliću.

Svakodnevna borba za preživljavanje u veoma teškim uslovima (u kojima samo najsposobniji opstaju) ponekad dovodi do osjećaja zavisti prema onima koji imaju više. Osjećaj razdora koji pojedini informanti osjećaju se razvija čak i u ovoj zajednici koju inače karakterizira sloga i zajedništvo.

Uvriježeno je također mišljenje o selu kao mjestu neimaštine i bijede. Percepcija sela i sebe kao stanovnika sela je obilježena negativnim stereotipima – ”mi nismo obrazovani, ne znamo, ne možemo, nismo mi gradski ljudi”. Izraz ”seljak” se čak koristi kao pogrdan izraz koji označava ”nekulturnog” čovjeka, čovjeka koji se ne zna ponašati. Jedna mlada djevojka (19 godina), čiji brat je jedan od rijetkih koji živi u Holandiji komentariše:

Moj brat kaže da je u inostranstvu drugačije, tamo su ljudi ponosni na to što dolaze sa sela. Tamo se selo poštuje. Kod nas, ja kad odem u grad, kad sam bila u Zenici, kad nekom kažeš da si sa sela, gledaju te ko da ništa ne znaš, odmah te gledaju odozgo.

Etničke relacije

Selo je gotovo monoetničko: u selu ima 231 bošnjačkih i 7 srpskih domaćinstava. Relacije sa srpskim stanovništvom najbolje opisuje ovaj 60-godišnji informant.

Danas je suživot moguć. Ko kaže da nije moguć? Jest moguć. Nema ono više kaže nećemo mi zajedno. Nismo nikada ni bili zajedno. Bili smo jedni pored drugih. Pa evo imaju ovi Srbi gore. Jedan je u mjesnoj zajednici. Eto. Ne diraju oni nas, ne diramo mi njih. Žive.

Srbi koji žive u selu šalju svoju djecu u osnovnu školu u Teslić, i objašnjenje koje sam dobila od jednog od ovih roditelja je bilo da su djeca tamo već krenula ići i da su se navikli tamo ići. Premda većina Bošnjaka s kojim sam razgovarala ne komentariše ovakvo ponašanje i ne postavlja ga u pitanje, jedan od Bošnjačkih informanata to ovako objašnjava:

Srbi idu u Teslić. Ne znam zašto. Svako ima pravo da šalje svoje dijete gdje hoće, da li iz političkih razloga ne znam stvarno. Znaš, da ne bi iskvarili one odnose, mi šutimo sebi, oni sebi. Dole su pošli, pa dole i idu, valjda. A, ovdje u selu, većinom su Srbi nastavnici. Ne znam...

O vrsti komunikacije koja u selu postoji možda najbolje govori scena u seoskoj slastičarni. Razgovoru su prisustvovali dva stanovnika sela koja pripadaju različitim etničkim grupama i ja. Prvi informant je, između ostalog, pričao o sinu kojeg je izgubio u ratu. Drugi informant je također ispričao da mu je blizak rođak u ratu stradao. Obojica su svoje priče pričali meni, nijedan se u toku razgovora nije obratio drugom, i očito, nije bio u stanju prokomentarisati priču drugoga. Takvo što bi iziskivalo jednu vrstu reakcije – optužbu ili oproštaj za šta nijedan nije bio spreman. To bi neminovno iskomplikovalo, ako ne i (kao što to gore navedeni informant naziva) ”iskvarilo odnose”. Scena, kao takva, je i svojevrsna personifikacija procesa pomirenja – iako veoma svjesni pripadnosti različitim etničkim grupama i bolnim posljedicama rata – činjenica je da njih dvojica, ipak, sjede za istim stolom i pričaju svoju priču.

Kontakti sa pripadnicima druge etničke grupe (s obzirom da je selo skoro potpuno monoetničko) su kontakti ostvareni izvan sela. Činjenica da je Selo geografski izolovano selo utiče na nemogućnost komunikacije. Najvažnija "prirodna mjesta sastajanja" su škola i posao. Mještani koji imaju posao (na crno) u Hrvatskoj, poslove na dnevnicu u susjednim srpskim i hrvatskim selima i omladina koja pohađa srednju školu u Tesliću imaju kontakte sa drugim etničkim grupama. Izuzev 11 žena iz Sela koje rade u fabrici u obližnjem srpskom selu, žene su uglavnom onemogućene da imaju ovakve kontakte. Velik broj stanovnika sela također podiže penziju i/ili ima zdravstveni karton u Tesliću, tako da postoji i kontakt administrativne prirode, obično opisan kao korektan.

Politički korektan stav je da je suživot poželjan – činjenica da je donacija za fabriku, otvorenu u susjednom srpskom selu, bila uslovljena time da radnice pripadaju različitim etničkim grupama, je često spominjana. Jedan od intervjua sa ženom iz sela koja šije u ovoj fabrici, možda najbolje opisuje svu kompleksnost relacija ljudi koji su u dnevnom kontaktu sa pripadnicima drugih etničkih grupa:

Ispočetka su u jednoj smjeni bile Srпкиnje, u drugoj smo mi muslimanke – bili smo razdvojeni. Dok to nije malo funkcionisalo, dok se mi nismo između smjena upoznavale. Dok nije direktor, ovako subotom i nedjeljom nekad slobodan dan, te hajmo sad sakupit obje smjene, pa hajte malo kontaktirajte, pričajte. Pitajte jedna drugu kako koja živi, kako šta. Dok smo mi se ono povezale. I kasnije, stvarno nam bilo fino. Onda na pauzi pričamo o problemima. Npr.- 'kako vi živite, dal imate muža, imate djecu, kolika su vam djeca, kako živite, imate li stoku, sijete li šta?'. Inače, što se kaže svako svoj problem, najviše se kuka na svekrve. I njihove se žene pate, ko i naše, i njihovi muškarci nemaju posla. Nekad se smijemo, šalimo se, pođemo se zezati. [...] O ratu se ne priča. Nikad, niko ništa ne spominje. Jer boli i tebe, boli i mene. I npr. možeš ti u priči nešto izletit, nekog uvrijedit. Onda to ostaviti sve po strani, najbolje je tako. To se ne priča. Ne znaš ti kako ko misli o tome, najbolje je u to ne ulaziti.

Pored stava da je suživot poželjan, koji se čini politički korektnim stavom, im je zajedničko i životno iskustvo – u ovom slučaju slične sudbine žena na selu, što ih povezuje. Svjesnost pripadanja različitim etničkim grupama navodi na oprez u situacijama gdje bi teme rata mogle biti predmet razgovora. Postojanje politički korektnog pozitivnog stava prema suživotu te zajedničko iskustvo u sličnim uslovima života ove žene neumitno zbližava, premda postojeća određena doza opreza ukazuje na svu kompleksnost "pitanja suživota".

Ono što distinktno karakterizira relacije ljudi koji imaju kontakt sa pripadnicima drugih etničkih grupa (kontakti u selu, srednjoškolska omladina,

posao van sela) je izbjegavanje priče o ratu i posljedicama rata. Većina informanata, međutim, ima jasnu sliku konflikta na lokalnom nivou.

Činjenica da se priča o ratu izbjegava, naravno, ne znači da se o tome i ne misli. Odsustvo dijaloga u poslijeratnom periodu je veoma diskutabilno ali i veoma rasprostranjeno "rješenje". Istovremeno je pitanje oprostaja kao puta kao pomirenju dovedeno u pat poziciju: iza tišine stoji izjava mnogih informanata "da nismo oprostili – ne bi mogli živjeti, a da ćemo zaboraviti – nećemo nikada".

Politička situacija

Generalno rečeno uvriježeno je mišljenje da su političari oportunisti koji se bogate (a bavljenje politikom način bogaćenja), dok je narod, manje-više ostavljen sam sebi. Neki kritičniji informanti naglašavaju iznenadni interes za situaciju u selu u predizborne dane, kad jedan dio političara nalazi vremena za posjetu selu, obećavajući promjene koje se nikad ne ostvare.

Mnogi informanti podvlače činjenicu da se politička situacija u RS u posljednjih par godina promijenila u odnosu na to kakva je bila neposredno nakon završetka rata. Nepostojanje institucionalizovane diskriminacije na lokalnom nivou je veoma često obrazloženo pritiscima koje je međunarodna zajednica imala na vlasti RS. Jedan 40 – godišnji informant priča:

Sad je sve puno bolje nego na početku. Onda je i opasno bilo. Danas je drugačije, ne može ti reći "ti ne možeš ovo ili ono zato što si musliman, znači, zakon je donesen. Sad je druga stvar da li će nešto brzo ili sporo ići, ali se te neke stvari više ne smiju opstruirati zato što je neko musliman. Mislim da su se u Tesliću takvi ljudi raščistili. Ovdje u selu sve manifestacije normalno obezbjeđuje policija, i oni dođu. U opštini nema više prepreka. Mislim, možda te neko pogleda čudno, jer si musliman, ali nema više "ne možeš ti dobiti, ti si musliman". Sad i zastava visi na Tesličkoj opštini, i bude velika čestitka okačena za Bajram. Sad je drugačije.

Iako sadašnju podjelu zemlje većina informanata smatra apsurdnom, mnogi je istovremeno doživljavaju i kao jedinu moguću političku stvarnost. Ovaj paradoks najbolje opisuje sljedeći intervju:

I sad ja kažem, nek' se zove država kako hoće, nek' je majmun na čelu, samo nek' ima od čega da živim. ,E, neću', kaže, ,Čović je predsjednik'. Jok, nek je ovaj drugi. Svako svoje vuče. Mene ne interesuje to. Baš me briga kako se zove nek je nama dobro, nek normalno živimo. Nema nigdje u svijetu kao ovdje- 3 predsjednika. Jedan nek je, nije bitno ko je, čovječe božiji, nek bude pravedan. Tito nam bio 50 godina. Pa nema nigdje u svijetu primjer jedan da ima 3 predsjednika. U nas ima. Ovaj vuče sebi, ovaj sebi,

svako sebi – na kraju – nikom ne valja. [...] Ja ne gledam ko je šta, samo nek' je čovjek, da me ne dira, da mi da da radim, ja to ne gledam. Međutim, kad drugi gledaju, onda moram i ja gledati. I ja se, ja se moram čuvati, moram se braniti, jer ne znam šta mi vrebja.

Neupućenost političara na različitim nivoima (državnom, federalnom, općinskom) u lokalnu situaciju je također više puta spomenuta u intervjuima.

Međunarodna zajednica

S obzirom da je međunarodna zajednica veoma često dovođena u vezu s primljenom pomoći – postoji mišljenje da međunarodna zajednica ima korektan i human stav prema stanovnicima Bosne i Hercegovine. Međunarodna zajednica je, s jedne strane, doživljena kao jedini moguć i pouzdan izvor ekonomske pomoći – dok je vlastita država previše osiromašena ratom i korupcijom da bi to vrstu pomoći mogla pružiti (pored gore navedene «nebrige državnih institucija»).

Međunarodna zajednica se usko povezuje sa svojim institucijama koje stanovnicima obezbjeđuju neku vrstu sigurnosti i zaštite, ali isto tako i pravne pomoći. Veoma često se to odnosi na vrijeme povratka kad su institucije međunarodne zajednice bile spona između povratnika i političkih instanci RS. Jedan od informanata, 58-godišnji Bošnjak priča:

I sad je tako, kad vidiš da ti nešto bezveze opstruiraju, neki papir ili nešto, samo im kažeš, "obratću se međunarodnoj zajednici zbog ovog" – i odmah sve bolje, odmah može ono što nije moglo.

Pored veoma naglašenog stava o humanom pristupu međunarodne zajednice je jedan dio informanata ukazivao na "greške u političkim potezima na državnom nivou". Ovdje je ponekad riječ i o namjernom održavanju statusa quo trenutne političke situacije u zemlji. Ova indolencija je ponekad objašnjena time da zaposleni u institucijama međunarodne zajednice imaju direktni interes u tome da stanje u zemlji ostane nepromijenjeno, jer bi to produžilo i njihov boravak u zemlji u kojoj su preplaćeni za posao koji obavljaju. Postoji, također, i mišljenje da je pomoć međunarodne zajednice na jedan način «iskupljivanje» za izostalu intervenciju za vrijeme rata.

Razumijevanje koje međunarodna zajednica ima prema narodu u Bosni i o problemima u BiH je također opisano na različite načine. Većina informanata, polazeći od pomoći koju su dobili, smatra da to razumijevanje postoji, mada jedan broj informanata smatra da je razumijevanje površno. Jedan informant, 50 godina, priča:

Kad budu pitali nas, a ne političare šta nam treba, onda će nas bolje razumjeti. Jer političari traže ono sto njima treba, pričaju o

onome što njima treba, a nas niko i ne sluša... Onda, međunarodna zajednica, oni su vjerovali ljudima, ovim našim, tim koji su na funkcijama. Ne dođe to ni pola do tebe. Ja bih da me pita rekao Paddy Ashdownu da on ide direktno u mjesto, u sela, u grad, da priča sa običnim ljudima, a ne više preko njih, političara, jer oni su iznevjerili narod. Ali, ne ide to tako- on do nas neće ni stići! Nego skrene tamo odmah u ured, office, predsjedništva, Vlade i slične stvari, do nas ne može ni doći. Nije samo do nas u našem selu, ne može doći ni do jednog sela.

Budućnost

Ekonomski izgledi

Veoma mali broj mojih informanata ima optimističan stav prema budućnosti. Jedan od najčešće spominjanih problema je budućnost djece i omladine.⁹⁰ Razmišljanja o nezaposlenoj omladini koja nema ekonomske uslove da osnuje vlastitu porodicu su česte teme razgovora.

Većina mladih ljudi je veoma rezignirana i smatra da bi jedino rješenje njihove situacije bio odlazak iz zemlje, što je za većinu njih praktički neizvodivo. Jedan 22 godišnji informant, mladić sa završenom srednjom školom (bravar) priča:

Pretežno tako mladost sad razmišlja, nada se da će otići negdje drugo, nema ovdje, šta ja znam, nije dobro, nema posla – da ima posla – niko tako ne bi razmišljao, ne bi samo mislio o odlasku. A situacija je užasna, ne vjerujem da će se ovo skoro promijeniti, sad se jedva živi. Može se promijeniti za 50 godina kad ja budem star. Kada bi se otvorile granice 6 mjeseci, da ljudi mogu ići raditi u Evropu ili negdje, znaš koliko bi ostalo? Ostalo bi jedno 8% stanovnika. Ali to se nikad neće ni desiti. Otišli bi ljudi, ne zato što ne vole Bosnu i rodno mjesto, ali čisto zbog interesa, zbog novca, zbog života, što ćeš promijeniti sebi život. Ubi te u pojam ovo. Pa razmišljanja – šta god hoćeš da kreneš s nečim, ne možeš, nemaš para. Razmišljaš sad, hoćeš da napraviš nešto, šta god da kreneš – ne može. Nada je ubijena davno. Kad sam došao ovdje i kad sam proveo dva mjeseca, kad sam vidio kako ljudi žive, rekao sam- nema od ovoga ništa. Truhniti ovdje – to je sve.

Većina djevojaka s kojima sam razgovarala ima jasnu sliku budućnosti: udati se, brinuti za djecu i raditi poljoprivredne poslove. 20-godišnja djevojka sa završenom osnovnom školom veoma jasno vidi svoju budućnost – njen kratki komentar kroz ogorčeni osmijeh je bio "Moja budućnost? Djeca, kuća, motika i njiva."

⁹⁰ Dok su mnogi stanovnici Sela, prije rata, sa trideset godina imali po 10 i više godina radnog staža, mladi ljudi tih godina danas najčešće nemaju ni dana radnog staža.

Ekonomska situacija utiče i na osnivanje vlastite porodice. Nemogućnost izgradnje vlastite kuće i stanovanje mladih parova sa djecom u jednoj sobi roditeljske kuće je jedino rješenje za ljude koji se odlučuju osnovati vlastitu porodicu. Jedan dio mladih ljudi obrazlaže odluku o osnivanju vlastite porodice rečenicom: "Kako bude svima, biće i nama. Roditelji i rodbina pomažu kad mogu, a i mi ćemo se (muškarci) potruditi da nađemo neki posao vani (Hrvatska) a žene će raditi na njivi." Drugi dio mladih ljudi je oprezniji i ne želi osnivati vlastitu porodicu bez materijalne bezbjednosti. Jedan 24-godišnji mladić daje svoj opis situacije: "Oni koji se žene se žene ne zato što oni misle da će biti bolje, već zato što oni uopšte i ne misle o svojoj budućnosti i budućnosti svoje djece."

Velika većina mojih informanata vidi dakle rješenje svoje teške ekonomske situacije u odlasku u neku od zapadnoevropskih zemalja, Ameriku ili Kanadu, iako svjesni da su granice zatvorene i da je odlazak praktično nemoguć. Budućnost je neizvjesna i većina stanovnika sela nema nikakvih iluzija da će biti bolje. Jedan četrdesetpetogodišnji informant ovako vidi budućnost:

Što se tiče naših ljudi ovdje, ja sumnjam da će iko otići dalje, nema se kud. Nego će prilagoditi se svome životu, i živće kako može, od ovog što ima. Takav je naš narod: kad ne može drugačije, nauči se na ono svoje. Koliko ima, toliko i troši, tako od toga i živi.

Budući suživot

Iako je vizija budućeg suživota na lokalnom nivou često opisana kao poželjna opcija o kojoj se nije detaljnije raspravljalo, interesantno je primijetiti da su komentari o suživotu uvijek puno jasniji i odlučniji kad je riječ o jednom drugom (apstraktnom, ne ličnom) naime, državnom nivou. Na tom nivou se suživot u Bosni i Hercegovini, definisan kao međusobno uvažavanje i ekonomska saradnja, smatra uslovom bez kojeg se ne može i relativno je lako pričati i o tome. Brak sa pripadnicima druge etničke grupe je nezamisliv. Objašnjenje je jednostavno: "Mi se ni prije rata nismo međusobno ženili i udavali, živjeli smo jedni pored drugih, ne jedni sa drugima, pa zašto bi to radili ubuduće?"

Politička budućnost

Većina informanata smatra da je politička situacija veoma kompleksna i ne vidi nikakvo rješenje u skoroj budućnosti. Eventualno poboljšanje je, najčešće, moguće tek u dalekoj budućnosti. Jedan 43-godišnji informant to ovako opisuje:

Biće bolje, ali za jedno 50–100 godina. Dok sve ove budale koje su sad na vlasti ne pomru i dok se generacija što je prošla kroz rat ne umre. Nije to lako, prvo što je zemlja uništena i pokradena, sve u ratu, a i sad poslije rata, a i ljudi trebaju sve to zaboraviti, sve to

što su preživjeli u ratu. Mrzi čovjek čovjeka, a ne zna ni kakav je – samo mu ime zna – gdje to valja. A ima i takvih, i šta ćeš im i reći, ako mu je sva porodica pobijena. Ne možeš ti sa njim pričati.

Prijedlozi

Pružena pomoć

Očit problem kojeg su stanovnici sela svjesni, jeste da su resursi donatora ograničeni da njihovo selo nije jedino kome treba pomoć. Pored toga postoji i stav o potrebi pružanja pomoći mjestima gdje postoji očita želja za povratkom. Po mišljenju nekolicine informanata, donatori ne bi trebali slijediti zacrtan plan i ograničenje na izgradnju 50 posto sela, već potpuno obnavljati mjesta gdje postoji očit interes za povratkom. Na pitanje kako procijeniti takva mjesta odgovor je bio da bi se trebalo pratiti dosadašnjih rezultata povratka. Jedan sredovječni muškarac to ovako opisuje:

Švedska humanitarna organizacija ima svoj neki zacrtan plan koliko treba da urade. Evo na primjer švedska humanitarna organizacija 'cross roads'. Kažu-³ Mi obnavljamo 50% fonda u, na primjer jednom selu. I neće više. Oni onda izlaze iz sela. To je pogrešno, tih 50% – nego fino kad vide da stvarno ima interesa – onda svima uraditi i zdravo, a ne držati se nekih pravila – pa bolje je uraditi jedno selo koje stvarno hoće da se vrati nego pet sela, a da se niko ne vrati. Šta će onda praviti kuće? Švedska humanitarna organizacija je promašila vrlo malo kuća, najmanje, sigurno. Evo, počeli su graditi u Slatini, ali čim su shvatili da to nije to, oni su odustali. Ipak, mislim da je pogrešno postaviti taj limit, i slijepo se toga držati. Mislim da je pogrešno. Mi nismo ljudi koji mislimo da treba samo Selo obnoviti. Ni u kom slučaju. Mi mislimo da treba dati svima koji se hoće vratiti. Šefko često dolazi, zna on da se mi stvarno hoćemo vratiti. Ovdje nemaju oni nijedne šupe promašene, a da ne govorim o kući. Sve što su uložili, sve je popunjeno, sve je zauzeto, sve se koristi.

Jedan drugi prijedlog se tiče praćenja rezultata napravljenog. Po mišljenju ovog informanta, 55- godišnjeg nezaposlenog stanovnika sela, to je neophodno:

To se napravi i oni odu, to je obično tako. Doduše, Šefko se vraća, ali da vidi ko se vratio, ko nije. Razumijem ja to – imaju oni pune ruke posla u drugim mjestima. Ali, vidiš, sad si ti došla da nas pitaš kako nam je, kako mi to živimo – to je prvi put da mene neko pita kako ja živim, kako mi je. Mi smo dobili kuće, jesmo, hvala im – ali ima i drugih stvari neophodnih za život- trebaju

postojati one osnovne stvari potrebne za život- infrastrukturu, vodu, one osnovne stvari potrebne za život. Dali su svoje šta su mislili i nas i ne pitaju kako nam je. Ja nisam nezahvalan – znam ja šta smo mi sve dobili, mi nikad kuće sami ne bi mogli napraviti, nikad! [...] Dobro je što si došla, trebaju oni vidjeti, kako mi živimo, šta se desilo s nama otkad smo se vratili. A vidi kako živimo, niko ne radi, jedva sastavljamo kraj s krajem. Ja ne znam više kome da se obraćamo, ova država ne daje ni pet para za nas. Jedinu pomoć sto smo dobili – dobili smo od Švedske. Najsretniji bi bili da rata nije ni bilo – da nam pomoć nije ni trebala, ali tako je kako je. [...] I još nešto – znamo mi koliko je nama ova pomoć valjala. Jest nam teško, ali šta bi da nemamo ni krova nad glavom? I ja bi volio da jedna delegacija naroda, evo vi i vaši, da se vidi šta je urađeno. Pa da kažu oni- 'Mi smo ovo selo opremili'. E, narod zna, da je pomogao meni, a narod ne zna. Narod zna medijima, pa se često sad čuje tamo- korupcija, problemi... ima i toga, ali – ovo selo je izgrađeno. To je činjenica. Kako god da nam je teško sad, bilo bi još teže da nemamo kuće, krova nad glavom. Ali, kažem, trebaju vidjeti i kako živimo, šta se desilo s nama...

Ekonomski prioriteti

Razumljiva je nemogućnost oslanjanja na postojeće ekonomske resurse u selu. Većina razmišljanja o mogućem rješenju ekonomske situacije vezana su za "međunarodne organizacije", "donatore" i "strance" čija bi ulaganja omogućila otvaranje fabrike koja se veoma često vidi kao jedini izlaz i najpoželjnije rješenje.

Čini se da jedan manji dio stanovnika uviđa da situacija nameće poljoprivredu i stočarstvo kao jedino preostalo rješenje.⁹¹ Jedan od rijetkih informanata – velika većina ipak ne vidi ovo kao jedini izvor prihoda – smatra da bi organizovaniji i lakši izlazak na tržište (organizovan otkup voća/povrća i bolji putevi) vjerovatno povećali motivaciju stanovnika i eventualno čak i doveli do toga da se poljoprivreda i stočarstvo doživljavaju kao osnovni izvori novčanih prihoda.⁹²

Pitanje ljudskih resursa se također doživljava kao problem. Jedan informant obrazlaže:

Možda bi se ljudi mogli na neki način sami organizovati. Ali, to je kod nas teško. Na to niko i ne misli, jer nemamo mi resursa, zato kadar mora biti školovan, mora znati šta će i kako će, ne može

⁹¹ Nespremnost ljudi u ulaganja u poljoprivredu kao jedini izvor prihoda je opisan sljedećim: «Poljoprivreda je rizik. Propadne ti usjev i – nemaš ništa. Fabrika je drugo – znaš da ćeš dobiti platu.»

⁹² U kontekstu mogućih rješenja u okviru poljoprivrednih djelatnosti se nerijetko referiralo na bivšu državu u kojoj je tržište postojalo i «država vodila računa o tome».

neko ko je završio četiri osnovne to raditi. Moramo imati agronome, veterinare – a vidi, svi naši mladi ljudi kad se školuju idu za nastavnike, učitelje. Ja mislim da je to greška.

Većina prijedloga koji se tiču održivosti života u selu su, ipak, prijedlozi o izgradnji fabrike koja bi zaposlila stanovnike sela. Ovi prijedlozi najčešće podrazumijevaju "nekog drugog" (stranci, međunarodna zajednica, donatori) kao vlasnika fabrike, dok bi oni bili zaposleni. Jedan 22 godišnji mladić, za razliku od većine, daje prijedlog koji podrazumijeva jedan dio odgovornosti:

Treba ulagati u omladinu, stariji imaju djecu da se za njih brinu. Šta, oni da se zaposle, rade 5 godina, opet nema od te penzije ništa. Ali nek se dadne posao njihovoj djeci, unučadima, sinovima, znaš, pa će onda imati i oni. Ja mislim da bi najbolje rješenje bilo da se otvore neke 2–3 radionice, npr. bravarske, što sam ja završio...bravara ima nas ovdje oko 50. Ima prostor, ima sve, samo treba donacija neka u vrijednosti možda 50.000 KM, da se digne nešto, da se uzmu neke osnovne mašine i nek se volonterski radi pola godine, nek se radi 6 mjeseci, šta god se zaradi da se ulaže na mašine, da se kupuju neke mašine. 6 mjeseci bi radili svi volonterski rad, samo da se stvori nešto i da to krene jednom, znaš. Ja pretpostavljam da bi svi radili. Radili bi džabe dok se ne otkupe te mašine, da to krene, znaš. A, nakon 6 mjeseci neka onda ide plata...

Okviri za suživot

Uloga Haškog suda i njegove eventualne pravednosti/nepravednosti nije često bila spontana tema razgovora. U slučajevima kad jeste, bilo je riječi o nepravdi (jer su donesene kazne najčešće doživljene kao apsurdno blage) ali i odbijanju ponuđenog svjedočenja (dva informanta) zbog straha i mišljenja da je suđenje u Haagu "ionako nepravedno i besmisleno". Uvriježeno je mišljenje da pravna država ne postoji i da se kao svjedoci ne bi osjećali sigurni – svjedočenje bi bilo samo besmisleno izlaganje potencijalnoj životnoj opasnosti.

Po mišljenju većine informanata je upravo uspostavljanje pravne države, države u kojoj se zakon poštuje i zločin je kažnjiv (prvenstveno privođenje ratnih zločinaca sudu ali i sankcioniranje prekršaja ekonomske prirode) je jedan od osnovnih preduslova normalizovanja života u zemlji.

Nepovjerenje prema političarima se također jednim velikim dijelom bazira na tome da se oni veoma često doživljavaju kao ljudi koji "stoje iznad zakona" – što onemogućava sankcioniranje njihovih ekonomskih prestupa. Pri opisima sadašnje situacije informanti nerijetko prave poređenja sa vremenom prije rata:

Sad nikome ne valja Tito. A najbolje nam bilo, dok je Tito bio živ, zakon se poštovao. Zakon se morao poštivati i nema tu – pogriješili, zna se tvoje. A, danas možeš pogriješiti koliko hoćeš, niko ti niti gleda, niti ćeš odgovarati. Kakva je to država?

Neprivodenja ratnih zločinaca sudu (Karadžića i Mladića) ostavlja prostor za špekulacije o razlozima koji potkopavaju kredibilitet političkih institucija u zemlji. Činjenica da su neki lokalno znani počinioci zlodjela u ratu slobodni i dobro etablirani članovi društva je također kamen spoticanja u očima neko-licine informanata. Jedan od mojih informanata, bivši logoraš, priča:

Ljudi koji su traženi u Haagu se slobodno kreću. Evo, idemo čovjeku koji nas je zatvarao u logore, idemo od njega tražiti ponovo da radimo. Ima li tu ikakve pravde onda? Nema pravde. Ovdje je skoro svaka familija imala nekog u logoru. Ako nije u Hercegovini, jeste u Žepču bila. Neće ljudi da pričaju šta su doživjeli u logoru, ne smiju. Ne smiju pričati radi sebe i svoje familije, boje se. Ima njih 14 koji slobodno hodaju po Žepču. A, da ne pričamo po Mostaru, gdje sam ja bio, isto hodaju zločinci. Isto, Bosnom. Zločinac je, bez obzira ko je, zločinac. Ako je pravio zlodjela, on je zločinac. Svako mora odgovarati za svoja djela. Zato u Bosni nema života, sve dok se, dok ne upre se prstom i kaže– 'Ti si taj bio, to si radio, znači moraš ići odgovarati'. Mica ti se iz sredine kompletne, bez obzira, kažem- bilo je i muslimana u Mostaru koji su uradili zločine. Ja se nisam stidio, sramio kazati ko su ti ljudi. Znači zločinac, zločinac ima ime i prezime, ja ne mogu sad kazati da je hrvatski narod zločinac. Niti srpski. Ne. Zločinac ima svoje ime i prezime. Ljudi ne mogu vjerovati u državu, u sistem, u pravnu državu dok ti ljudi hodaju slobodno.

Jedan drugi informant daje svoje objašnjenje situacije:

Ovo što se ovdje radi – to je nemoguće. Da se deset godina, dvanaest godina oni ne mogu pohapsiti. To je naša najveća nepravda. Znači, dozvolili smo da su oni slobodni, neki su još uvijek u službama. Nalaze se ti zločinci još u službama, oni se politikom bave. To je najgore. Opstruiraju pravdu. Država bi krenula da funkcionise, ali oni opstruiraju. Još se oni nalaze tamo po tim službama. Ti ratni zločinci. I on ne da da zaživi pravda, da zaživi država. Da se ona sredi. Nije to lako jer to ne ide njima na ruku, jer će prvo njega skloniti. On ne da. On to još opstruira. On to podržava. One koji se tamo kriju, ovi na funkcijama im drže leđa. Oni ne daju da zaživi država. Ne daju da zakon krene. Da profunkcionise sve kako treba.

Jedan informant ističe da bi javno izvinjenje državnih i vjerskih vođa sva tri naroda bilo neophodno za stvaranje bolje atmosfere mogućeg suživota, dok

velik broj informanata smatra da je poboljšanje ekonomske situacije preduslov života i suživota u zemlji.

Rezime

Pored želje za povratkom jedan od osnovnih razloga uspješnog povratka ovog sela je pragmatične prirode – ekonomsko nesnalaženje u mjestu izbjeglištva. Viđenje Bosne i Hercegovine kao de facto etnički podijeljene zemlje, čiji su stanovnici svoje kuće u toku rata napuštali iz sigurnosnih, a u mjestu izbjeglištva ostajali iz pragmatičnih razloga (ekonomsko «snalaženje») ostavlja prostor za dalju analizu. Obezbjedjivanje ekonomskih uslova života u novoj sredini koegzistira sa pitanjem etničke pripadnosti i (političkim) izborom ostanka u mjestu gdje vlastita grupa živi u većini. Jedno od važnih pitanja je do koje mjere je razlog uspješnog/neuspješnog povratka isključivo ekonomske prirode. Ako se u obzir uzme nerazvijenost sela (infrastruktura, geografski položaj, nemehanizacija), generalno teški uslovi života te negativna stigmatizacija sela kao zaostalog – izbor nepovratka je više nego razumljiv.

Nestanak uobičajenog (prijeratnog) modela obezbjediivanja egzistencije (rad u fabrici, rad za platu) sam po sebi *ne podrazumijeva* fleksibilnu «preorijentaciju» na poljoprivredu, već, u ovom slučaju, radije prilagođavanje na date uslove i pronalaženje kratkoročnih rješenja. Na ovaj način, u uslovima teške ekonomske situacije, kratkoročna rješenja (rad na dnevnicu, rad u na crno) iako nerado, prihvaćena su kao jedina moguća rješenja. Posmatrano u ovom kontekstu je lakše shvatiti i način na koji su stanovnici sela doživjeli (i upotrijebili) sredstva namijenjena održivosti – npr. pomoć Luteranskog Saveza. Nepostojanje stalnih izvora prihoda, nesigurnost i neizvjesnost sutrašnjeg dana, te nemogućnost dugoročnog planiranja su pozadina ovakvog razmišljanja. Kratkoročna rješenja se doživljavaju kao jedina moguća, a novac koji se ima u rukama jedini izvjestan. Bavljenje poljoprivredom, tradicionalno «ženski posao» je način prehranjivanja vlastite porodica, a ne način ubiranja prihoda. Iako su mnogi svjesni nezaposlenosti i teške situacije na tržištu rada, postoji nada da bi se nešto, u dogledno vrijeme, moglo promijeniti. Rad u fabrici bi predstavljao povratak na rutinski, poznat, «normalan» način života. Dok god postoji nada da će se fabrike otvoriti, dok postoji mogućnost rada na dnevnicu i rada na crno u Hrvatskoj, o poljoprivredi kao osnovnom izvoru prihoda se ne razmišlja.

Velik dio mladih ljudi razmišlja o odlasku iz zemlje kao jedinom mogućem rješenju. Svijest o tome da je ova opcija teško ostvariva je, nerijetko, razlog rezignacije.

Pored nepovjerenja u državne institucije, uvriježenog razmišljanja o korumpiranim političarima, postoji povjerenje u institucije međunarodne zajednice kao jedine zainteresovane – jedine koji «vode brigu o selu». Nepostojanje pravne države, nekažnjavanje ratnih zločina su neki od najčešće

spominjanih problema koji smanjuju kredibilitet državnih institucija. Uočljiva marginalizacija vlastitog političkog angažmana i viđenje politike kao «donošenje zakona» je također jedan od uvriježenih stavova, koji govori o nemogućnosti viđenja sebe kao aktera.

Jedan od osnovnih prijedloga koji se tiču organizacije pomoći je, u ovom selu sa najvećim brojem povratnika, prijedlog da se granica od 50 % izgradnje sela zamijeni fleksibilnijim stavom prema situaciji na terenu, uz pomoć praćenja rezultata dosadašnjeg povratka.

Geografska izolacija sela je jedan od razloga koji utiču na nemogućnost dnevne komunikacije sa pripadnicima drugih etničkih grupa (osim nekolicine srpskih domaćinstava u selu) i jedina mjesta susreta su škola i radno mjesto. Visok stepen nezaposlenosti jedan je od razloga nedostatka komunikacije sa drugim etničkim grupama.

Sarajevo

Uvod

Predgrađe Sarajeva u kojem je napravljena druga studija se nalazi u blizini aerodroma i izgrađeno je sredinom 70- tih godina. Dobro isplanirana gradnja, postojanje zelenih površina je učinilo da je Predgrađe, u vrijeme kad je naselje napravljeno, važno za jedno od ljepših naselja u gradu. Ukupan broj stanova u naselju je bio 1 131 (210 ulaza).

U toku rata je linija razgraničenja između teritorije koju je držala vojska RS i Armije BiH prolazila kroz samo naselje. Naselje je bilo skoro potpuno uništeno.

1997. godine je *Help*⁹³ je započeo radove u Predgrađu. U toku 1999. i početkom 2000. godine Općina Novi Grad i Kanton Sarajevo doniraju sredstva za rekonstrukciju krovova, poslije čega Caritas Switzerland i Caritas Sweden, uz pomoć Sidinih sredstava, počinju sa programom obnove naselja. Od 2000. do 2003. godine je napravljeno 28 zgrada, odnosno 124 stana⁹⁴. Pored toga je renovirano 66 individualnih stanova.⁹⁵

2003. godine je u Predgrađu živjelo 210 Srba, 128 Hrvata, 1 536 Bošnjaka i 32 ostala, a od ukupno 1 131 stanova je bilo naseljeno 1 050 stanova.⁹⁶

⁹³ Hilfe zur Selbsthilfe – njemačka humanitarna organizacija, čiji su glavni donatori Evropska komisija, Njemačka vlada i Holandska vlada. Naselje je deminirano, obnovljen je jedan dio stambenih objekata, izgrađeno obdanište, sportski tereni, ulična rasvjeta, klupe i amfiteatar za kulturne aktivnosti. Metoda izgradnje je bila kombinacija samopomoći i organizovanih radnih timova. *Help* je do 1998. godine, kad je projekat završen, napravio 185 stanova i 70 kuća u naselju.

⁹⁴ Po statistici Caritasa je 2000. godine izgrađeno 49 stanova (30 Bošnjaka, 11 Hrvata, 5 Srba i 3 ostalih). 2001. godine je napravljeno 65 stanova (37 Bošnjaka, 14 Hrvata, 13 Srba i 1 ostali). 2002. godine je obnovljeno 10 stanova (7 Bošnjak i 3 Srba)

⁹⁵ *Reconstruction Programmes 2000, 2001 and 2002*; Caritas Switzerland

Cilj i metod studije

Kao u Selu, cilj studije je analiza relevantnosti, značaja i održivosti Sidinog programa obnove.

Skupljanje etnografskog materijala o Sarajevu je napravljeno u oktobru i novembru 2004 godine. U studiju ulaze intervjui sa članovima 27 domaćinstava. Informanti pripadaju različitim kategorijama s obzirom na kupovnu moć, dob, obrazovni nivo i etničku pripadnost.

Povratak

Većina stanovnika naselja je izbjegla u stanove naselja C5, koje se nalazilo na udaljenosti 300 metara vazdušnom linijom. Naselje C5 se nalazilo na drugoj strani fronta, na teritoriji koja je bila pod kontrolom Armije BiH. Kraj rata je mnoge stanovnike Predgrađa dočekaao u stanovima u koje su izbjegli za vrijeme rata. Iako je za velik broj ljudi to bilo susjedno naselje C5 u Dobrinji, to svakako nije bilo pravilo: jedan dio informanata je bio u izbjeglištvu u nekom od drugih dijelova BiH, Srbije ili Hrvatske, ili u zemljama zapadne Evrope.⁹⁷

Bivši stanovnici gotovo potpuno porušenog Predgrađa su 1996. godine, na inicijativu velikog broja bivših stanovnika koji su u to vrijeme većinom bili nastanjeni u C5 naselju, zvanično organizovali *Udruženje Gradana Predgrađa*. Sastanci svakog 20- tog u mjesecu, demonstracije u porušenom naselju, često u prisustvu medija su bili način da se skrene pažnja na porušeno naselje u predgrađu Sarajeva.

Kanton Sarajevo je krajem 1999. i početkom 2000. godine donirao novac za izgradnju krovova porušenih zgrada. Period koji je prethodio ovoj pomoći nije bio neproblematičan i poteškoće u buđenju interesa za pružanje pomoći Predgrađu su neki od mojih informanata (44 godine, medicinska sestra, Bošnjak) objasnili na idući način:

Jednostavno, nismo nešto bili neki prioritet. Prioritet je uvijek bio neko ko treba da se negdje vrati – iz jedne regije u drugu. Recimo, ne znam sad – u Srebrenicu, Foču šta ja znam. A mi što smo u Sarajevu, nas su valjda računali «eto, vi ste tu, pa...». A i mi smo se morali vratiti na svoje. Ove humanitarne su pretežno radile za izbjeglice iz jednog područja u drugo. I oni nama kažu «Vi niste izbjeglice! Vi ste tu, na istom tom području» i mi se moramo

⁹⁶ 06-23 sl./03 Dostava podataka; *Općinski načelnik, Općinska služba za urbanizam, stambene i komunalne poslove, općina Novi Grad Sarajevo, Grad Sarajevo, Kanton Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina*

⁹⁷ Po statistici Caritasa Switzerland su ljudi koji su se vratili na područje kantona Sarajevo 2000. godine došli iz: Njemačke (31, 5%); SiCG (26,9%), Hrvatske (23,0 %), Švedske (2,8 %). 2001. godine su cifre bile: SiCG (43,6%), Njemačka (22, 5%); Hrvatska (16,9 %), da bi cifre 2003 godine iznosile: SiCG (33,96%), Njemačka (28, 30%); Hrvatska (18,87 %), Švedska (1,89 %) – *Reconstruction Programmes 2000, 2001 and 2002; Statistics housing programme 1997 to 2003 Canton Sarajevo – Caritas Switzerland*

obratiti opštini. Njihova smo briga! Međutim, opština nema para – ne mogu nam ništa pomoći. Renoviranje centralnog dijela grada je bio njihov prioritet.

Povod povratka

Većina mojih informanata smatra da je povratak bio samo pitanje vremena, i svjedoči o tome koliko je povratak u njihove vlastite stanove značio za njih. Dobar dio mojih informanata je dotad živio u iznajmljenim stanovima, a nekolicina njih su bili više puta deložirani. "Tvoj stan je tvoj stan. To je ono u šta si godinama ulagao, to je mjesto gdje si živio. Ja nikad nisam mislio da ću ostati u tuđem. Tuđe je tuđe – ja imam svoje.", po riječima jednog informanta, penzionisanog Bošnjaka. Trebalo bi dodati da su neki ljudi bili više puta deložirani, a poslije stupanja na snagu zakona o povratku imovine, je velik broj stanara morao plaćati stanarinu za privremeni smještaj, nešto što je ionako tešku ekonomsku situaciju napravilo još težom.

Razmišljanje o povratku – vremenska perspektiva

Svi moji informanti su se, u principu, složili da je povratak izbjeglih i raseljenih osoba jedina ispravna odluka. Iako veoma pozitivni prema povratku, većina mojih informanata prihvata ne- povratak njihovih komšija Srba i Hrvata (ali i Bošnjaka koji su u zemljama zapadne Evrope), kao nešto što je samo po sebi objašnjeno socioekonomskom situacijom. Činjenica da se neki ljudi ne vraćaju je objašnjena time da su u proteklih 10 godina ljudi već uspjeli stvoriti preduslove za život u sredini u koju su izbjegli. Ovakvo razmišljanje je potvrđeno najčešće riječima Srba i Hrvata s kojima sam imala priliku razgovarati. Oni, bez iznimke, smatraju da su većina Srba i Hrvata koji žive u Sarajevu penzioneri, dok su oni u radnosposobnoj dobi ostali tamo gdje su izbjegli.

Jedan dio informanata Bošnjaka direktno osuđuje izbor nekih od bivših komšija Srba i Hrvata da se ne vrate u Sarajevo – i objašnjava to željom Srba i Hrvata da žive u okviru vlastite etničke grupe, što je, po njihovom mišljenju, više ideološki nego ekonomski motivisano. Vrijedno je zapažanja da postoji jasna korelacija između ovog stava i prirode odnosa sa bivšim komšijama – što je relacija sa bivšim komšijama druge etničke grupe bila bolja – to je lakše bilo prihvatiti njegov izbor nepovratka i objasniti ga ekonomskim faktorima.

Pored ovih izjava je također prisutan stav da je povratak generalno bio najuspješniji među Bošnjacima, a jedno od čestih objašnjenja je, da "oni nisu imali rezervnu domovinu poput Srba i Hrvata".

Pričajući o povratku generalno, jedan dio mojih informanata smatra da ne postoji stvarni i organizovan pristup povratku na državnom nivou. Povratak je, u takvim intervjuima, bio opisan kao uspješan isključivo zahvaljujući

entuzijazmu i želji pojedinaca da se vrate, a ne zaslugom političkih institucija na različitim nivoima.

Jedna od prisutnih perspektiva je uzrokovana dolaskom stanovništva Istočne Bosne u Sarajevo. Veoma negativno stavovi prema "nepovratku" ovih izbjeglica kućama, će biti opisani u 3.3.3.1.

Stav prema povratku je, s obzirom na vremensku perspektivu, jasno postavljen u relaciju sa ekonomskom situacijom: u slučajevima (sve etničke grupe) gdje se povratnici koji su u radnosposobnoj dobi nisu snašli je relevantnija tema "želja za eventualnim odlaskom" u okruženje koje pruža veće mogućnosti poboljšanja ekonomske situacije⁹⁸, nego što je fokus na priči o uspješnom ili neuspješnom povratku. Većina mojih informanata, međutim, svjedoči o tome koliko su šanse za mogućost realizovanja ove želje male.

Obnova naselja

Organizacija pomoći

Pomoć je bazirana na prilagođenom metodu samopomoći: građevinsko preduzeće je zaštitilo stan/zgradu od vremenskih uticaja, a korisnici odgovorni za unutrašnje radove. Materijal koji su dobili su korisnici sami ugrađivali: sav materijal za kuhinju i kupatilo, materijal za dovod struje i vode u stanu, materijal za pod (takozvani brodski pod); farbu za krečenje zidova. Caritas je renovirao sve vanjske zidove, napravio stolariju (prozore i vrata) do stubišta uveo električne instalacije, vodovodni i kanalizacioni sistem i telefonsku mrežu – razvođenje ovih instalacija po stanovima je bila odgovornost stanara.⁹⁹

Osnovni principi pomoći su bili princip samopomoći i uslov da su potencijalni korisnici vlasničko, odnosno stanarsko pravo stekli prije 1992. godine. Pod metodom samopomoći se podrazumijeva da vlasnik stana sam ugrađuje materijal koji Caritas dostavlja. Fleksibilnost pristupa se sastoji u tome da su osobe (najčešće samci, penzioneri), koje po procjeni Caritasovog osoblja zaista nisu u stanju sami ugraditi materijal, imale pravo na pomoć pri ugradnji materijala. Krajnji rok izgradnje materijala je tri mjeseca po primanju materijala. Jedan veoma važan uslov Caritasa je zabrana prodaje renoviranog stana naredne tri godine.

Prioritet je bio dat osobama koje nisu bile u stanju obnoviti stan vlastitim sredstvima, osobama koje žive u alternativnom smještaju (kolektivni centri), te osobama koje su bile prisiljene napustiti privremeni smještaj, u skladu sa

⁹⁸ Najčešće je riječ o zemljama zapadne Evrope, ali i USA- u, Kanadi i Australiji.

⁹⁹ Po podacima Caritasa je 2000. godine 98 % korisnika instaliralo sav materijal, u 88 % stanova su se vratili prijeratni stanari, 2001. godine je 96 % korisnika ugradilo materijal, a 76 % stanova je naseljeno prijeratnim stanarima, dok je 2002. godine 96 % stanara ugradilo sav materijal, a 87% stanara se vratilo. Tendencija koja preovladava je, dakle, da veći broj stanara sve instalira, ali se svi ne useljavaju u renovirane stanove.

PLIP – om (*property legislation implementation plan*). Program je obuhvaćao pomoć svim etničkim grupama, sa fokusom na povratku manjinskih etničkih grupa i interno raseljenih lica (IDP). Jedan od inicijalnih uslova je takođe da se osoba prije potpisivanja ugovora mora vratiti u Sarajevo, odnosno, biti prijavljena u Sarajevu. Ovo podrazumijeva odjavu na privremenom mjestu stanovanja, i prilaganje papira kojim se ta odjava potvrđuje.¹⁰⁰ Selekcija korisnika je pravljenja u saradnji sa Caritas Sweden.

Caritas je, takođe, renovirao stubište, a u zgradama u koje se vratilo 75% stanara i fasadu. Stanovi koji se ne renoviraju se «blindiraju» (drvena ploča se postavlja na prozore). Ukoliko je bila riječ o dvočlanoj porodici (bez obzira da li je porodica vremenom postala veća) se pomoć sastojala u dostavljanju materijala za jedno kupatilo, jednu kuhinja i jednu sobu. Prozori i vrata su bili postavljeni u svim prostorijama.

Organizacija stanara

Informacija o postojanju Caritasa i mogućnosti da će naselje dobiti pomoć se veoma brzo proširila među stanovnicima naselja. Svaka zgrada je imala svoju «kontakt osobu» zaduženu za dolazak u kontakt sa svim stanarima zgrade. Sastanku u Caritasu, na kojem svi stanari potpisuju ugovor koji sadrži uslove, su obično prethodili neformalni sastanci koje je ova kontakt osoba organizovala.

Uticaj na stanare

Ekonomski aspekti

Da bi se radovi na obnovi stana završili na vrijeme (formalni rok od 3 mjeseca) jedan dio informanata je digao kredit u banci, dok je mali dio ljudi posudio novac od prijatelja i rodbine – veoma česta je bila kombinacija i jednog i drugog. Izdaci za radove, plaćanje majstorima za poslove koji stanari nisu bili u stanju napraviti su, sudeći po iskazima njihovih informanata, u prosjeku iznosili između 2 500 do 3 500 KM. Ovaj iznos, naravno, varira – neki informanti su stan obnovili uz pomoć prijatelja i rodbine.

U najtežoj situaciji su bili penzioneri. Oni su najčešće bili pomognuti prijateljima i rodbinom – i većinu namještaja u stanu su dobili na poklon.

Sociopsihološki aspekti

S obzirom da je donacija za stan zavisila od toga da se 75 % stanara zgrade želi vratiti, jedan dio informanata svjedoči o osjećaju nemoći i nepravde. Iako je pri Caritasu postojala mogućnost obnove stanova pojedinaca, ta

¹⁰⁰ Neki informanti koji su bili izbjegli u Hrvatsku ili Srbiju, a htjeli se vratiti – su se u Sarajevu prijavljivali kod prijatelja.

mogućnost nije uključivala obnovu unutrašnjosti zgrade (npr. stubišta). Jedan informant to ovako opisuje:

I sad, ja sam zavisio od njih. A oni se nisu htjeli vratiti – od četiri stana mi smo trebali skupiti tri stanara. A ova dva su se snašli, jedan u Švicarskoj, jedan u Danskoj – zašto bi se oni vraćali? A ja da zavisim od njih! I, onda, vremenom – prvo je bilo riječi da samo ja dobijem pomoć, međutim, oni su se poslije predomislili... ali, nije nam bilo lako... E, to je to, ta povezanost moje sudbine da mi drugi odlučuju o sudbini, to je malo tu škakljivo. Drugačije bi bilo da ja sad živim u kući – moje – znam da hoću da se vratim! Ovo je – nateži vamo, nateži tamo! Kuća je kuća. Podnese čovjek zahtjev za svoju kuću, dođe Caritas ili neka druga organizacija i napravi – i on sretan.

Renoviranje stana, bilo da se radilo o samostalno obavljenom poslu ili o majstorima koji su to radili, je u većini slučajeva bilo novo iskustvo za stanare Predgrađa. Radovi na unutrašnjim zidovima, provođenje instalacija – većina mojih informanata takvo što nikad dotad nije radila. Ovo novo iskustvo – pa makar se radilo samo o «nadgledanju» radova, je dovelo do jednog novog osjećaja vezanog za stan. Stanari su izgradnji zaista prisustvovali od početka, gdje je nešto što je bilo ruševina, i nešto što je, premda uvijek posmatrano kao dom, ovaj put dobilo drugi značaj. Jedan informant to ovako objašnjava:

Ne znam ja to objasniti. To je stvarno bilo jedno novo iskustvo za mene. Ne znam, možda isti osjećaj imaju oni koji prave svoju kuću! Kad ti to gledaš kako nastaje ni od čega, etapu po etapu. Ma ja nikad u životu ništa nisam gradio – ni kokošinjac nisam napravio. A sad sam, dobrim dijelom, i svojim rukama to napravio. Ja sam gradio taj stan- pa to je gotovo nevjerovatno! Nikad ja nisam to radio. Pa moja profesija je nešto sasvim drugo, ja sam policajac – kakve ja veze imam sa građenjem! I sad – kad pogledam ovaj zid – pa ja sam to malterisao! Drugačiji je to osjećaj. Mislim, uvijek je ovo bio moj stan, ali ja nikad o tim zidovima nisam ni mislio...(smijeh)

Komentari o učinjenom

Organizacija *Help*, koja je radila prvu obnovu u jednom dijelu Predgrađa, je kombinovala metodu samopomoći sa organizovanim timskim radom. Pored *Help*- a i Caritasa, jednu zgradu u Predgrađu je obnovila i tzv. «Španska organizacija». Oni su imali poseban pristup koji je obuhvaćao potpunu izgradnju jedne zgrade u naselju. Poređenja sa njihovim radom su bila veoma česta i u tom kontekstu se Caritas- ova obnova smatrala ubjedljivo najboljom. Većina informanata smatra metodu samopomoći dobrom, upravo zato što je omogućavala da veći broj stanara dobije pomoć. Jedan dio smatra da je lični doprinos bio veoma važan; ulaganje i napor koji su stanari uložili u obnovu

stana je bio veoma bitan dio procesa – na taj način se nisu osjećali kao pasivni primaoci pomoći.

Upečatljiv je, takođe, veoma korektan odnos sa zaposlenim u Caritasu, čega se većina stanara sjeća i o čemu rado priča. Iz priče jednog od stanara:

Ma oni su nas tako fino, ljudski, primili – da se mi uopšte nismo osjećali kao bijednici – a jesmo bili bijednici – jer smo mi, ustvari, primali pomoć – milostinju. I onda, kad smo došli tu i pričali s tim Robertom, pa onda sa Fuadom i Gabrijelom... oni nam na početku ništa nisu puno obećavali. A mi smo tad mislili – pa makar ništa i ne bude – al su nas primili ko ljude.

Ekonomska situacija

Predgrađe je napravljeno sredinom 70-tih godina, i većina prvih stanovnika naselja su bile novoosnovane porodice u dobi od 25-35 godina. Ti ljudi su danas u šezdesetim godinama i većinom su penzioneri. Ovo, također, objašnjava činjenicu da većina mojih informanata pripada ovoj starosnoj kategoriji.

Samo dva informanta nemaju završenu srednju školu, dok 1/6 njih ima i završeno visoko obrazovanje. Profesionalni profil je, naravno, različit. Većina mojih radnosposobnih informanata ima posao. Ovaj podatak je, s druge strane, netačan, jer je veoma često riječ o poslu na crno i poslu na određeno vrijeme, koji ne podrazumijeva ni zdravstveno osiguranje, niti ulazi u radni staž zaposlene osobe. Većina mojih informanata tvrdi da im se ekonomska situacija poslije rata drastično promijenila – na gore.

Penzionisani informanti opisuju svoju ekonomsku situaciju kao veoma tešku. Prosjek penzije, u ovoj grupi je 200 KM, što, naravno, nije dovoljno za osnovne potrebe. Visoke cijene lijekova su veoma često spominjana tema u ovoj grupi informanata. Najčešći opis – «životari se» – veoma jasno opisuje ekonomsku neizvjesnost i tešku situaciju, pogotovo u slučaju penzionera, koji se najčešće oslanjaju na pomoć djece i rodbine. No slika ekonomske situacije stanovnika Predgrađa svakako nije jednoobrazna.¹⁰¹

Značaj koji se pridaje visokom obrazovanju je veoma jasan kad se uzme u obzir da porodica, bez obzira da li u domaćinstvu postoje stalna primanja ili ne – prioritira slanje djece na univerzitet. Način na koji ovakve porodice uspijevaju obezbijediti veoma skupe udžbenike i uplatiti školarinu je teško jednostavno objasniti – jer je glavni opis »snalazimo se». Mobilizacija socijalne mreže, rodbine i prijatelja u finansijskom, ali i u praktičnom pogledu, je u ovom slučaju ključna. Privremena rješenja su jedan od načina da se ovo

¹⁰¹ Nekolicina ljudi je uspjela zadržati svoje (ekonomski) profitabilne poslove i svoju ekonomsku situaciju opisuje kao veoma dobru. Oni su, međutim, svjesni da žive iznimno dobro (u ovom slučaju mjesečni prihodi 2 000 KM, obje osobe rade) i da su ljudi poput njih više izuzetak nego pravilo, objašnjavajući to riječima «mi smo imali sreće».

postigne. Jedan od mojih informanata (52 godine, inače nezaposlen, elektrotehničar, Bošnjak) to ovako opisuje:

Ja radim s vremena na vrijeme, honorarno. Zovu me prijatelji kad vide da nekom treba pomoć sa pokvarenim televizorom, mašinom za veš. Djeca mi studiraju, žena je nezaposlena ... nije lako. Ženina prijateljica je nedavno zaposlila kćerku, da prevodi za neku organizaciju. Kapne tako pomalo...

Uprkos duboko uvriježenom mišljenju da je univerzitetsko obrazovanje važno, ekonomska situacija u zemlji utiče na određenu reevaluaciju tog stava. S obzirom da «snalaženje» podrazumijeva umješnost u praktičnim stvarima – jedan dio mladih ljudi koji studiraju se pita da li se u BiH danas uopće isplati studirati, pogotovo kad je riječ o onim studentima koji za sebe ne mogu reći da imaju veliku i uticajnu socijalnu mrežu. Jedna 22-godišnja studentica, razmišlja:

Zašto bi ja studirala 5 godina da budem pravnica, da bi jednog dana dobila posao kao sekretarica. Često se ja to pitam! Ali, nastavljam...

Oni spretniji, nezaposleni radnosposobni informanti, ponekad nađu način da vlastitim snagama i uz pomoć vlastite socijalne mreže unovče svoje znanje i umješnost. Jedna od takvih je 49- godišnja Bošnjakinja, inače inženjer tekstila, prije rata šef proizvodnje u tekstilnoj fabrici. Ona priča:

Kad sam uvidjela da ja svoj posao neću moći dobiti bila sam prisiljena da tražim neka druga rješenja. Ne mogu sjediti skrštenih ruku – ipak sam ja nešto u životu naučila i znam raditi. Iako sam obrazovana za puno više od ovoga što radim – zadovoljna sam – jer sam pronašla jedno rješenje kako da privređujem, da zaradim novac koji nam treba. Krojim i šijem, kreiram, i to prodajem. Dobivam narudžbe i onda radim. Ne može se baš reći da dobro zarađujem, ali, Bože moj, zarađujem nešto. Ispočetka sam šila i krojila svojim prijateljima i poznanicima. Onda su ljudi preko njih saznali za mene. Ja se smatram sretnom – jer sam u ovoj teškoj ekonomskoj situaciji, kakva je u BiH danas, našla rješenje za sebe i svoju porodicu.

Većina mojih informanata koji su trenutno zaposleni prave jasnu distinkciju između pojmova «biti zaposlen u BiH danas» i «biti zaposlen prije rata». Dok je zaposlenje u prijeratnoj BiH značilo ekonomsku stabilnost, zagarantovano zdravstveno osiguranje, zagarantovan godišnji odmor, nepromijenjena radna vremena, zagarantovan posao i zagarantovan radni staž – biti zaposlen danas ne implicira ekonomsku sigurnost sutra, niti podrazumijeva bilo koji od ostalih, gore navedenih elemenata. Nezaposlenost u BiH, po riječima većine informanata, daje otvorenu mogućnost poslodavcima da svojim uposlenicima na svaki mogući način stave do znanja

da su zamjenjivi. Plate su najčešće opisane kao smiješno male, s obzirom na napravljeni posao (500 KM u prosjeku, za posao sa završenom srednjom stručnom spremom, a često i fakultetom). Velik broj mojih informanata je jasno prekvalifikovan za posao koji radi ali to objašnjava kao "stvarnost u Bosni i Hercegovini danas".

Nezaposlenost je, po mišljenju većine informanata, najveći problem u zemlji. Jedan od osnovnih načina da se dođe do posla je putem veza – nepotizam je više pravilo nego izuzetak. Svu bezizlaznost situacije možda najbolje opisuje ova 25- godišnja djevojka (završena ekonomska škola), Bošnjakinja:

Ja nemam nikakvih veza. Sve ide preko veza. I da se radi kod privatnika, ili negdje u državnoj službi – za sve treba veza. Novih radnih mjesta nema ovdje se ništa ne otvara – sve se samo zatvara, bankrotira. Osim toga, svi traže iskustvo. A nemaš iskustva ako nisi imao posao. I tako ide u krug. Ja nemam ni dana staža, ništa...Evo, sad ganjam neke veze da se zaposlim u butiku – ali... teško. Ne vjerujem da će išta od toga biti. To ti je moj život. Živimo od mamine penzije. Nas troje. Svi od 225 KM. [...] Često ljudi idu raditi, idu raditi samo da se računa da je radio, niti ima plate, niti ima socijalno, niti ima ne uplaćuje mu se socijalno, ne može otići ljekaru...Radi, samo, eto, očekujući, nadajući se da će možda jednoga dana to ponovo zaživiti, a od toga nema ništa. Mi znamo takvih slučajeva gdje dobija, recimo, samo topli obrok, a nema ni socijalnog, ni penzionog.

Interesantno je iskustvo i zapažanje nekolicine informanata da su djeca iz miješanih brakova (najčešće oni s viskom obrazovanjem) dobrodošli samo u stranim firmama.

Kredit kao način života

Mogućnost podizanja kredita imaju samo zaposleni. Dizanje kredita se čini kao strategija koja dominira u ovoj kategoriji. Jedan od mojih informanata, 43-godišnja medicinska sestra, Bošnjak, to ovako opisuje:

Svi koji rade, svi koje ja znam, su digli kredit. Svi – baš svi. Kredit je postao dio života. To je jedini način da se dođe do keša. Mogu vam reći da je prije rata bilo jako teško dobiti kredit. A sad – koliko ti treba – samo reci! A kamate su velike. E onda, da bi mi nešto kupili- onda mi dignemo jedan kredit. Kad smo radili- sve smo morali odjednom, i malterisati i sve... I onda, morali smo stan namjestiti. Eto, kćerka tri godine radi, ima 5 kredita, ona stvarno grca u kreditima, a tek je jedan otplatila nakon 3 godine. Još su velike sume – pa je na 3, na 4 i na 5 godina. Nude se krediti – nama čak dođe na kuću – nude – hoćete da kad otkupite taj kredit da uzmete drugi. Kredit je način života – drugačije ne može. Šta god ti treba – moraš dići kredit.

Socijalna situacija

Način i organizacija stanovanja u poslijeratnom periodu je takođe direktno zavisna od ekonomske situacije. Prijeratna organizacija stanovanja koja je podrazumijevala odlazak novoformiranih porodica u vlastite stanove (iako je stanovanje, zbog manjka stanova, uvijek predstavljalo stanovit problem) je u sadašnjoj situaciji skoro potpuno onemogućena. Ukoliko novoformirane porodice nisu u situaciji (a najčešće nisu) da presele u vlastiti stan – veoma često žive sa roditeljima u istom stanu. Jedno od rješenja ovog stambenog problema u Predgrađu je postala i dogradnja stanova, odnosno pretvaranjem zajedničkog prostora u podrumu ili prostora koji bi se mogao izgraditi na zadnjem spratu zgrade, u stanove. U jednom dijelu zgrada Predgrađa su se stanari sporazumjeli na koji način će se ovaj prostor podijeliti: stanari na spratu uzimaju dio na tavanu, dok oni na prvom spratu dijele prostoriju u prizemlju.

Socijalna identifikacija i sigurnost

Prijeratni stanovnici Predgrađa su pripadali svim etničkim grupama. Do određene mjere je tako i danas, iako je jedan dio od bivših stanovnika naselja (Srba, Hrvata ali i jedan mali dio Bošnjaka – zapadne zemlje) zauvijek napustio naselje. Prema statistici iz 2003. godine je procenat prijeratnih stanovara naselja 70 posto, a novih 30 posto.¹⁰² Niko od mojih informanata ne tvrdi da se osjeća nesigurno zbog prisustva pripadnika drugih etničkih grupa. Ono što jest karakteristično je da je osjećaj nesigurnosti, koji pojedini informanti osjećaju, jasno objašnjen pojavom kriminala i općim osjećajem nesigurnosti. Ovi opisi su indikacije osjećaja nesigurnosti uslijed općeg nedostatka normi – u ovom slučaju, onih koje regulišu sigurnost. Bošnjak, 56 godina, trenutno nezaposlen elektromehaničar to ovako opisuje:

U naselju se ne osjećam nimalo nesigurnije nego u ostalim dijelovima grada – svugdje se osjećam jednako nesigurno. Bilo gdje i bilo kada neko može izaći, izvaditi pištolj i pucati. Okršaji podzemlja se dešavaju na sve strane, to nije ništa neobično. Nisam ja paranoidan, ali se stvarno ne osjećam sigurno. Ne misli čovjek o tome sve vrijeme – da je tako – poludio bih. Ali, uvijek je to negdje u glavi...

Socijalne aktivnosti

Organizacija *Udruženje građana Predgrađa* je prestala sa radom poslije useljenja u naselje. Jedna od preostalih zajedničkih aktivnosti je druženje u «klubu penzionera» – najčešće u poslijepodnevnim satima, gdje se igra šah, karte, ili

¹⁰² 06-23 sl./03 Dostava podataka; Općinski načelnik, Općinska služba za urbanizam, stambene i komunalne poslove, općina Novi Grad Sarajevo, Grad Sarajevo, Kanton Sarajevo, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina

se ljudi druže uz kafu. Velik dio mojih informanata, posebno iz grupe penzionera, prakticira islam premda nikakve organizovane religiozne aktivnosti ne postoje. Religija spada u privatnu sferu, i doživljava se kao osjećaj i način života. Interesantno je primijetiti da je velik broj mladih ljudi (do 40 godina) postio za vrijeme Ramazana, premda većina ne prakticira molitve svakodnevno. Većina informanata smatra da ima istinski tolerantan stav prema ostalim religijama. Ponekad se takođe ističe da to može biti jedno od unikatnih obilježja ovog grada. Interesantan je stav jednog dijela informanata koji islam u BiH doživljavaju kao specifičan oblik evropskog islama.

Nekolicina mojih informanata su pobornici raznih političkih stranaka, dok najveći dio informanata tvrdi da u političkim aktivnostima ne vidi smisao, a generalan stav je najčešće obilježen rezignacijom.

Socijalna interakcija: kooperacija i povjerenje; relacije među komšijama

Iako je većina stanovnika Predgrađa izbjegla u susjedno C5 naselje, kontakti sa bivšim komšijama u poslijeratnom periodu postojali su gotovo isključivo među komšijama koji su imali jake prijateljske veze i bili su više izuzetak nego pravilo. Kontakt telefonom je bio mnogo češći, većina ljudi su znali gdje su i šta rade njihove komšije. Prvi kontakti su za većinu stanara ostvareni povodom povratka i mogućnosti dobijanja donacije za čitavu zgradu. Za svaku zgradu je postojala takozvana *kontakt osoba*, zadužena da dođe u kontakt sa svim stanarima i organizuje sastanak. Upečatljivi su opisi tog prvog susreta, posebno u slučajevima kad su stanari bili bliski prijatelji, godinama se nisu vidjeli i pripadaju različitim etničkim kategorijama.

Česti opisi zajedništva, solidarnosti i druženja komšiluka u periodu prije rata, jasno svjedoče o atmosferi veoma dobrih i bliskih relacija među komšijama. Većina informanata takođe smatra da je povjerenje među komšijama ostalo nepromijenjeno – samo su prioriteti postali drugačiji. Mnogi od mojih informanata tvrde da je druženje danas ograničeno i ekonomskom situacijom: novac se prioritira i štedi za ono što je neophodno potrebno porodici, ali je, u slučaju zaposlenih ljudi, veoma često spominjan i akutan nedostatak vremena – tako da se slobodno vrijeme radije posvećuje članovima uže porodice.

U jednoj od zgrada u Predgrađa su međuljudski odnosi pak poremećeni zbog konflikta u vezi korištenja zajedničkog prostora u zgradi (tavan i podrum). Loša ekonomska situacija, svakodnevna borba za preživljavanja svakako ostavlja trag i na međuljudskim relacijama. U slučaju kad je riječ o pripadnicima različitih etničkih grupa koji na ovaj način dolaze u konflikt postoji prostor za "objašnjenje" situacije etničkim faktorom, i mada ni u jednom od intervjua ovakav konflikt nije bio izravno motivisan isključivo ovim faktorom – objašnjen, ili radije pojašnjen, jeste.

”Promijenjena struktura stanovništva” u Predgrađu, ali i u Sarajevu generalno, je bila česta tema razgovora. Opisi novih stanara, (najčešće izbjeglica i raseljenih lica iz istočne Bosne) najčešće ne podrazumijevaju klasificiranje u etničke kategorije, već primarno kategorije bazirane na prethodnom mjestu stanovanja, a u ovom slučaju je riječ u ruralnim područjima. U ovim opisima su česti negativni komentari i opisi. Jedna sredovječna žena to ovako opisuje:

Ja mislim da se svi oni trebaju vratiti svojim kućama! Sad ću vam reći zašto mislim da se trebaju vratiti! Jer oni nijednog momenta nisu prihvatili život grada, ovaj...da se oni prilagode. Ono kako su živjeli tamo – to su i dalje tako i... Evo recimo, konkretno – kultura stanovanja, ophođenje, s ljudima...mislim jednostavno taj način ...Konkretno (smijeh)...mjesto da kravi odnese to viška hrane, ona to baci u dvorište, kroz prozor. Direktno – hop! (smijeh). Još ću ja vama reći zašto oni ne žele da se vrate. Oni kažu «Mi jedino možemo vani ići.» Oni uopšte više nemaju volju za tim životom na selu. Jednostavno – ako ne može Sarajevo – onda vani. Jer ima to svojih prednosti – ima se gdje obući, ima se gdje izaći...evo ja sad gledam... Šta će ona u selu, nema toga...U našem naselju sad to nije većina ljudi, ti koji su došli sa strane.

Iako se stanovnici Sarajeva koji su doselili iz ruralnih sredina, u jednom dijelu intervjua negativno stigmatiziraju i opisuju kao ”kulturno inferiorni”, interesantno je da ta kategorizacija ne važi za ljude koji se nalaze u toj kategoriji, a imaju jak profesionalni identitet ili sa kojima postoji lični kontakt. Jedan od mojih informanata, (rođen u Sarajevu) je bio izrazito negativan prema novim stanovnicima grada, i, (više puta) nabrajajući mjesta odakle su ti ljudi došli, je izostavio ime mjesta koje se inače često spominjalo. Ovo mjesto je, štaviše, bilo najčešće spominjano kao mjesto odakle je većina izbjeglica doselila. Ispostavilo se, naime, da veoma korektan liječnik, čiji je on pacijent, dolazi upravo odatle.

Jedan drugi stav je i ubjeđenje da ljudi koji su došli iz navedenih sredina veoma dobro organizovani i da se međusobno pomažu, što, po mišljenju ovih informanata, direktno ekonomski marginalizira *rodene Sarajlije*.¹⁰³

Ovakvo ubjeđenje, da su ljudi iz ruralnih sredina ”kulturno inferiorni”, je zastupljeno u svim socioekonomskim klasama i nije pitanje etničkih kategorija. Ovaj opis se pripisuje i pripadnicima vlastite, ali i drugih etničkih grupa, a problem ”ruralizacije gradova” i marginalizacije ”urbanih vrijednosti i normi” se smatra problemom svih gradova Bosne i Hercegovine, bez obzira koja etnička grupa bila većina.

¹⁰³ *Sarajlija* je osoba koja živi i rođena je u Sarajevu.

Opis odnosa prema pripadnicima drugih etničkih grupa u Predgrađa se mora posmatrati u svom širem, socio-kulturnom kontekstu. Od 27 intervjuisanih domaćinstava je 5 miješanih brakova, a još 7 domaćinstava u najužoj rodbini ima predstavnike drugih etničkih grupa. Iz sakupljenih intervjua je jasno da je povjerenje prema pripadnicima drugih etničkih grupa u onom dijelu intervjua gdje postoje miješani brakovi u rodbini – osjetno veći nego kod onih informanata koji imaju etnički homogene šire familije.

Na pitanje da li je Sarajevo multietnički grad, informanti Bošnjaci iz grupe etnički homogenih familija, se, čini se, slažu u ubjedenju da Sarajevo jeste multietnički grad, najčešće ukazujući na to kako u Sarajevu *postoje* i druge etničke grupe. Informanti koji nisu Bošnjaci, ali i informanti Bošnjaci koji u užoj i široj familiji imaju pripadnike drugih etničkih grupa, imaju nešto nijansiraniji pristup ovoj temi. Stav koji dominira u ovoj grupi je mišljenje da Sarajevo više nije multietnički grad. Jedan informant, sredovječni Bošnjak, u miješanom braku, priča:

Znaš, ovdje ima Srba i Hrvata – ali je njima veoma teško ovdje dobiti posao- iskreno rečeno. Žive oni ovdje, ali za posao je teško. Ma teško je i Bošnjacima koji nemaju veze, ali opet, tvoji su u većini, opet je nekako lakše po toj liniji... možda će se nešto i naći. S druge strane – ne zna čovjek je li pametan – pa moglo bi se reći i ovako – u ostalim dijelovima zemlje je za vrijeme rata bilo etničko čišćenje, protjerivanje, ubijanje... Kod nas je to sad tako da oni nemaju posla ovdje. I sad svako ima svoj tor.

U zemlji u kojoj je nezaposlenost visoka i veze jedan od važnijih načina dolaska do posla je veća vjerovatnoća da će osoba koja pripada etničkoj većini naći posao. Ekonomska situacija je jedan od bitnih uslova za povratak, ali i "ostanak".

Etnička pripadnost je postojeći način kategoriziranja, koja u određenom krugu ima manji značaj, u određenom – veći. Očito je da je manji kad je profesionalni identitet dominantan, ali se ni u kom slučaju ne može potpuno ignorisati. 56-godišnja Srпкиnja, ekonom, koja je dobila otkaz 1992. godine priča:

Evo recimo – moja prijateljica u Mostaru, Srпкиnja je ona. Ona vam je najbolji primjer. Radila je čitav rat, i sad radi. Profesor je, predaje teške predmete – ona je nezamjenjiva! Osim toga, muž joj je poginuo u ratu, musliman je bio. Hoću da kažem – ona je jako važna – njoj ne smije niko ništa da kaže – ni direktor ni niko. Ali, da je, kojim slučajem, čistačica – vjerovatno bi joj neko nešto rekao – to hoću da vam kažem! A sad – nema veze šta je ona. To hoću da vam kažem – bitno je i da si ti neko, onda se to ne može reći, ništa drugo nije važno. A da je čistačica – možda joj ne bi dali otkaz – ali možda se ne bi lijepo osjećala – već bi joj to nešto

uvijek nekako visilo nad glavom. Pa recimo, evo moja doktorica Neda. Je li joj kad šta kaže? Niko ništa! Naprotiv! Svi hoće njoj! Zato što je najbolja! Jer znate – kad vi trebate doktora – tražite dobrog doktora – nije vam bitno koje je nacionalnosti.

Postoji, dakle, stav da je etnicitet bitna kategorija kad se radi o zapošljavanju, ali isto tako da on kao kategorija postaje manje bitan, u zavisnosti od miljea i okolnosti. Sve generalizacije su, naravno, za odbaciti. Priče o pomaganju postoje uz priče o diskriminaciji. Jedan od mojih informanata, Bošnjak 65 godina, je tako pomogao svom zetu, Srbinu, da nađe posao u Sarajevu:

Ja sam musliman po vjeroispovijesti, a ja sam čovjek. Moja kćerka se udala za Srbina iz Republike Srpske koji je isto bio u armiji tamo, u toj vojsci, neko ga zgrabio, dao mu pušku – haj, pucaj. A, nije zločinac, nije ovaj, nije onaj... Šta sad? Treba ja sad toga zeta da mrzim? Bože sačuvaj. Ja njega volim isto kao svoje dijete. I, normalno da ću mu pomoći kako god mogu i čime god mogu – eto, srećom je ispalo tako da sam mogao..Ali to treba, ja mislim, milion godina da protekne dok neke usijane glave to shvate da su ljudi ljudi, samo jedna crta – ovamo ljudi, ovamo neljudi, ili – pošten i lopov. Lopov je, zna se, tamo u zatvoru...

Drugi stav je mišljenje da je napetost među etničkim grupama pojačana zbog ekonomske situacije u zemlji. Jedan sredovječni informant, Hrvat u penziji, priča:

Ja mislim, moje je ubjeđenje, da bi 60-70% ljudi normalno ipak, da je tog posla naći. Ne bi ni gledao ove političare, baš me brige ko je šta. I u ratu kad smo bili, opet kad pogledaš kad smo sjedili skupa, sve je to jadno, opet je mješovito društvo bilo. Tako da većina tih običnih ljudi, ja vjerujem da ne bi baš pravili neke probleme. Međutim, sve se to drži u tenzijama kroz ovu nezaposlenost. Ja sam ubijeden da je to tako, da krene ekonomija, da raja krene na posao, da plate dobijemo – hajde bolan, ne bi slušao ni Cerića¹⁰⁴ ni onoga episkopa ni kardinala puno.

U nekolicini intervjuja se spominje značaj političkih okvira, te postojanje jasne korelacije između određenih političkih aspiracija i tenzija među različitim etničkim grupama. Jedna 62-godišnja informantica, Hrvatica, priča:

Danas je ovako – sve je podijeljeno – rade ovo –Bošnjaci, rade ovo Hrvati, rade ono Srbi – sve podijeljeno – pa je li to normalno? Ili, ubije čovjek čovjeka i onda kaže ubio je Srbina Hrvata, Bošnjak Hrvata – ma ubio je kriminalac kriminalca! A ne po naciji! Što za mene znači manipuliranje s tim nacijama i održavanje sebe na vlasti! [...]Ah, sto se toga tiče – pa ako nam je sastav parlamenta

¹⁰⁴ Reis ul ulema Mustafa Cerić, koji se nalazi na čelu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

profesije koje nemaju veze sa politikom i umijećem i diplomatskim pristupom – a vrše ulogu ministara, pomoćnika. Ali oni pripadaju određenim etničkim kategorijama – ide se po tom nacionalnom ključu. Ne sposobni nego podobni! E, sad, u međuvremenu se dešavaju stvari koje se dešavaju – to znači – progone se ljudi sa sela i vamo-tamo, traže puteve i naseljavaju se na drugom dijelu. Na žalost oni su bili protjerivani, i masovno su morali odlaziti, napuštati svoje domove. A druga stvar je što je bilo i naseljavanja – od stranaka- premještanja stanovništva – zavisi o kojoj godini pričamo. E ti ljudi... to ja osuđujem – e to je politika! Nadamnom! To premještanje stanovništva – to je bila strategija. Tako su se naseljavali – što iz situacije, što zbog te strategije stranaka – tako da je došlo do promjene strukture stanovništva – što odlaskom, pa nepovratkom, neko je odabrao da ostane...

Tema miješanih brakova i etničke pripadnosti/nepripadnosti se također pojavila kao relevantna. Ovu dilemu vezanu za identitet koji ne ulazi u socijalno dominantnu kategorizaciju u tri etničke grupe, možda najbolje opisuje ovaj 24-godišnji mladić čija je majka muslimanka, a otac pravoslavac (njegove kategorije):

Gledaj ti – ova utakmica sad što je bila – dolazi iz Banja Luke i navija za reprezentaciju Srbije i Crne Gore. Ne razumijem ja to... Ja sam bio u Beogradu, mene nije pitalo kako se ja zovem. Kad sam im rekao – «iz Sarajeva»; «A, Bosanac». Nije pitao koje Sarajevo. Nije pitao za ime i prezime, nego – Bosanac. Ja sam Bosanac. Ti budi šta hoćeš. Eto, ne znam jesi li ti. Ne znam, nisam te ni pitao niti me interesuje. Prema tome... Ne možemo mi to tako. Bosanac – pravoslavne vjeroispovijesti, islamske, katoličke. Vjeroispovijesti su te. A, svi smo mi Bosanci. Normalno, postoje i ateisti. [...] Ja, kad me jednom pitao, mene pitao – jesi ti Hrvat, Srbin, Bošnjak? Pisali su socijalnu kartu Kantona Sarajevo. Ja napisao – Eskim. Da, da – Eskim. Šta, gdje se neću potpisati, meni Ustav daje da ja imam pravo da kažem šta sam, je li tako, Član 1. u Ustavu. Piši – Eskim, nemoj da pričamo. Ja sam jedini Eskim u Sarajevu. Jer, ja nisam Hrvat, nisam Srbin, niti sam Bošnjak, niti znam šta znači Bošnjak, ni Srbin ni Hrvat. Da je pitao na drugi način ja bi znao šta sam. Trebao je pitati jesam li pravoslavac, katolik, musliman. Vjeroispovijest. To je to. A, Hrvat je iz Hrvatske, Srbin je iz Srbije. A, Bosanac iz Bosne, Makedonac iz Makedonije.

Politička situacija

Svi moji informanti imaju veoma rezigniran stav prema vodećim strukturama u zemlji. Povjerenje prema političarima je veoma malo, a veoma česta tema je komplikovan, skup i nepotreban administrativni aparat u zemlji.

Jedan od mojih informanata ovako opisuje aspiracije političkih struktura u zemlji. On je Bošnjak, 59 godina, povremeno zaposleni električar:

Svi su oni za multietničku državu, ali sa dominacijom jednog naroda – onog kojem on pripada i kojeg oni kao zastupaju. I ljudi slušaju to tupljenje iz dana u dan, a sve se radi o parama...ako Hrvati uzmu pare, Bošnjaci te pare neće imati i njima će faliti – a istina je da ni Bošnjaci, ni Hrvati pare nikad ni ne vide...mislim običan narod. Sve je to demagogija – priča se o parama – priča se o promjenama a pare se samo prevrću iz jednog džepa u drugi. Njihovog, gore. Tri predsjednika – tri nezalice! Ali to nije važno – važno je da su oni reprezentanti svog gladnog naroda, sva tri naroda su zastupljena. Pa, dobro – sad smo svi zadovoljni – oni će biti siti, veseli i zadovoljni. Za sve nas.

S jedne strane postoji jasan stav da je političko vodstvo zemlje korumpirano i predstavljeno ljudima koji tvrde da zastupaju interese vlastite etničke grupe, kao i svijest o de facto etničkoj podjeli zemlje, i pretpostavka da je u boljoj poziciji onaj ko živi na području gdje je njegova grupa majoritet, kao akceptirana stvarnost sadašnje BiH. S druge strane postoji mišljenje da je jedina moguća budućnost BH kao jedne multietničke zajednice svih naroda BiH. Ovaj stav često zastupa ista osoba. Interesantan diskurs je da je ovaj drugi stav, ideja o multietničkoj BiH, nema jasno obilježje politički korektnog ili nekorektnog stava: multietnička BiH je time, moralno isparavan stav, ali je pitanje njegove političke korektnosti pitanje konteksta u kojem je on iznesen.

Pravni aspekti

Osjećaj nesigurnosti, nepostojanja pravne države, osjećaj da je čovjek u principu prepušten sam sebi i da ne postoji neka osnovna socijalna i egzistencijalna sigurnost nije spominjano u kontekstu sukoba u zemlji ili u kontekstu međuetničkih napetosti u Sarajevu, već u kontekstu kriminalnih djelatnosti, koje važe za sve etničke grupe. Jedan 43- godišnji informant priča:

Kćerki su mi ovdje, maltene pred zgradom oteli telefon iz ruke. Grupa od pet, šest momaka. Znaš šta im je ona rekla "Samo vi njega uzmite. To mi je Čelo"¹⁰⁵ poklonio, on mi je rođak." Znaš šta se desilo? Vratili joj ga! Na licu mjesta! Ona ima 14 godina. Kako je ona to povezala, da to kaže nije mi jasno. Nisam znao hoću li se smijati ili plakati kad mi je to rekla. Ovdje samo mafija radi kako treba, ne policija...Eto, kako nam je...

¹⁰⁵ Poznati kriminalac.

Međunarodna zajednica

Sadašnje prisustvo i uloga međunarodne zajednice se uglavnom doživljava kao pozitivna, jer postoji stav da bi očuvanje mira u poslijeratnoj BiH bilo itekako onemogućeno bez prisustva međunarodnih snaga. Komentari o ulozi međunarodne zajednice su nerijetko bili i komentari o ulozi međunarodne zajednice za vrijeme rata.¹⁰⁶ Osim toga, veoma često se neotvaranje novih radnih mjesta direktno povezuje sa ulogom međunarodne zajednice, kao nekog ko bi mogao/trebao pomoći ili kao nekog ko namjerno ništa ne radi. Jedan sredovječni informant, Hrvat, to ovako opisuje:

Mislim da je istina da oni stvarno nemaju interes da se ovo pomakne sa mrtve tačke. Kakav Ashdown ima interes da Bosna ide naprijed? Ima 75.000 KM platu i njemu je interes da što duže ostane. I tako je svaki, svaki njihov čovjek. Pogledajte što se sve uradilo od Daytona pa ovamo. Ništa ne ide u smislu proizvodnje i šta ja znam. Svi su projekti vezani za obnovu i povratak to je sasvim razumljivo. Pored toga – najviše stvari je napravljeno za infrastrukturu – na ceste, na vodu i ne znam ni ja šta sve spada u infrastrukturu. Zbog čega? Znači, infrastruktura će obezbijediti da to izađe sve iz Bosne van, da se odavde crpi – eto zašto treba.

Visoke plate zaposlenih u međunarodnoj zajednici su veoma česta tema razgovora, kao i njihov oportunistički odnos prema BiH. Jedan informant, mladić, 27 godine, to ovako vidi:

Mi smo im otvorili radno mjesto (smijeh). Njima je divno, familijama lijepo, dolaze, na more idu... Što duže ostanu ovdje – duže će se bogatiti. Oni kod kuće nikad ove pare ne bi mogli zaraditi – sa dnevnicama i svim tim. I – pogledajte samo kako se oni ponašaju – hodate li vi po Sarajevu? Slušajte, ni Švabo nije kulturni koliko se ponaša. Zakon ga je natjerao – kazna, kazna, kazna. Evo, vidio sam ja toga po gradu – Šta rade Danci, Švabe i to... Parkira se na zelenu površinu. Meni dođe danska ta neka ambasada koju vidimo na zastavi, on meni utjerao u haustor auto. Napili se k'o ćuskije, dvojica iz Evropske Unije, bijela odijela, džip bijeli, u mog komšije auto rasturili i otišli. To ti je Europska Unija. Prema tome, jer ne mogu mu niko ništa ovdje, udri, radi šta hoćeš. Prema tome i njihov se obraz vidi ovdje. Možda je u Švedskoj tako...? Ne znam. Ali, ja znam što sam ja

¹⁰⁶ Objašnjenja zašto je međunarodna zajednica zakasnila s pomoći u toku rata variraju od onih koji ističu da je sam pristup međunarodne zajednice bio nekoordiniran, do onih koji smatraju da je razlog strah od evropskog islama. Po riječima jednog informanta: "Evropa nije od samog početka shvaćala evropski islam pa je ćutala, ćutala i stajala sa strane kad nam je najgore bilo. Ako išta mogu naučiti od nas to je da ljudi mogu živjeti zajedno. Mislim, mogli smo, i ja mislim da još uvijek može... A, znaš, ponekad mi se gomila misli vrti po glavi – misliš – oni i jesu stajali sa strane i nisu ništa uradili – da bi dokazali da multietnička država nije moguća. E, ja kažem da jeste – neka nam pomognu ekonomski, pa će vidjeti da ljudi mogu živjeti zajedno. Mogu...kad imaju od čega živjeti. Neka pomognu nama – i nek pomognu sebi – to će i njima trebati! Nijedna od tih država nije više jednonacionalna."

vidio ovdje. Ne poštuje mene, ne poštuje državu. Ako su više puta napravili prekršaj – izvolite – kazna, molim lijepo. Ali, znaju i oni gdje su, mogu to ovdje, ovdje može svakako (ironično).

Pitanje statusa ili odgovornosti?

Uloga međunarodne zajednice u stvaranju pravne države, proces koji je veoma često bio opisan kao spor, je bila česta tema razgovora. Jedan dio informanata smatra da položaj Visokog Predstavnika podrazumijeva mnogo više ovlaštenja od onih koje koristi i – smatra da bi on trebao na sebe preuzeti veći dio odgovornosti u stabilizaciji situacije u zemlji. Jedan manji dio informanata polemizira o statusu BiH – i pitanju da li je ona u praksi zaista protektorat, i do izražaja dolazi određena zbunjenost. Jedan 48- godišnji informant to ovako opisuje:

Gledaj, ovo je najgora opcija. U suštini – jesmo protektorat – po svemu onome što Visoki Predstavnik radi i šta je dosad napravio. A na papiru nismo protektorat! Najgora moguća opcija – odgovornost je uvijek tuđa: prvi imamo tri predsjednika, koji se svađaju i prepiru ko djeca u vrtiću, i sve prebacuju jedan na drugog – i onda imamo i tog nesretnog Visokog Predstavnika. E, sad je ta odgovornost važna – ko je za šta odgovoran – trebali bi biti ovi naši političari – a i nisu – jer je Paddyjeva često zadnja – i to oni znaju – jer on to može sutra raspustiti, rastjerati – ono što kažu, regulisati (smijeh). A sve uz priču «odgovornost domaćih političara». Pa pusti onda budale da se dokrajče – ovako se samo ta lopta prebacuje! I na kraju – kome taj Paddy podnosi izvještaj, kome je on odgovoran, ko njemu može reći – e, stani, nije ovo bilo dobro, nije bilo pametno... Ono što je najveći problem je uvijek tuđa odgovornost. Eto, a mi nek ovdje živimo. Da je Evropi stalo da se kod nas stvari srede – pametni su oni – pomogli bi nam oni da napravimo šta kako treba, a ne ovako jedva svijet živi. [...] Koga briga. Tako je bilo i u ratu – što bi sad bilo drugačije... hah, bogati. Pusti...

Budućnost

Optimističan stav prema budućnosti postoji, premda je većina iskaza o budućnosti prožeta oprežnošću i rezerviranošću. Rezignacija i osjećaj da je već deset godina prošlo od potpisivanja mirovnog sporazuma, a da do većeg napretka nije došlo, je također karakteristična za velik broj iskaza.

Ekonomski izgledi

Jedan od osnovnih problema, po mišljenju većine informanata, je ekonomska situacija u zemlji – nerazvijenost privrede, infrastrukture, činjenica da se nova radna mjesta ne otvaraju, kao i neizvjesnost ekonomske situacije tre-

nutno zaposlenih. Zaposleni strepe pred odlaskom u penziju, znajući u kakvoj situaciji se penzioneri nalaze. Mladi ljudi, učenici srednjih škola i studenti s kojima sam imala priliku razgovarati, se nadaju da će baš oni, «imati sreću da nađu posao» – mada je odlazak u inostranstvo tema koma nikome nije strana. Ovo, naravno, zavisi od ne/mogućnosti dobijanja posla u BiH, i uvijek je druga alternativa.

Budući suživot

Većina mojih informanata smatra da je miran suživot preduslov za bolju budućnost u zemlji. Pod pojmom suživot se ovdje većinom podrazumijeva tolerantan stav prema drugim etničkim grupama kao i njihovo uvažavanje. Ovdje je, također do izražaja došao stav jednog dijela informanata da je tolerancija veća u Sarajevu, nego u nekim drugim mjestima u zemlji, a posebno u poređenju sa manjim gradovima i selima. Postoji, također, uvriježeno mišljenje da se Sarajevo, kao urbana sredina, razlikuje od ostatka BiH između ostalog, i zbog stepena obrazovanja. Po riječima ovog 43-godišnjeg Bošnjaka:

Ja mislim da je u Sarajevu normalnija situacija i ne osjeti se ništa ove neke poslijeratne...– da se sad ljudi nešto mrze. Ali, kad se malo izađe van Sarajeva, tu se to najviše vidi, prvo po standardu ljudi, drugo po izgledu, po firmi, cesti, puteva. Jednom kad sam išao za Mostar... izgledalo je kao da je juče rat stao. Učinilo mi i da se na ljudima to vidi – tamo su oni baš podijeljeni – onda kad izađeš, kad prolaziš kroz sela, mislim da oni to nekako – ma oni su uvijek tako nekako i mislili – to da su ljudi bili podijeljeni, kod nas je uvijek drugačije bilo. Svi zajedno, zajedno odrastali, zajedno se igrali, sve zajedno, nema razlike. A na selu je ja mislim malo drugačije – jedno selo ti je Srpsko, jedno Bošnjačko, jedno Hrvatsko, tako je uvijek i bilo – oni se i nisu miješali. Nisu se oni ni obrazovali, sirotinja ti je to – kad prođeš pa vidiš...majke mi, žao mi bude kako ti ljudi žive. Bosna je sva različita, sve je na svoju ruku, svaki sokak...

Politička budućnost

Kritika Dejtonskog Sporazuma je bila jedna od najčešćih tema razgovora – mnogi ga, naime, smatraju jednom od glavnih opstrukcija u razvoju zemlje, kako politički, tako i ekonomski. Jedan 58-godišnji informant priča:

Do promjena mora doći – pa makar da nas stranci uslove pa da se to desi, da se te neke osnovne stvari: političke, socijalne, ekonomske, srede. To se mora desiti – jer prije svega i prostor na kojem smo – tu ne smije biti žarišta i sukoba, ne valja to ni Evropi. I o tome treba misliti – ako ništa drugo. Ide se možda za vlastitim

interesima – ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga. Ali sve je to dosad jako sporo išlo. Jako sporo. Ne zna se kad.

Sva razmišljanja o budućem razvoju političke situacije u zemlji su prožeta oprezom i neizvjesnošću. Pitanje statusa BiH u odnosu na međunarodnu zajednicu, te statusa i značaja entiteta i kantona, te izgled političkih struktura i uređenja zemlje je većinom pod znakom pitanja i većina informanata smatra da je budućnost krajnje neizvjesna i da je o njoj veoma teško pričati. Ono što jest karakteristično je da je velika većina informanata veoma rezignirana i umorna od razmišljanja o mogućem ishodu – «Ja uglavnom mislim kako će mi djeca jesti danas i šta će sutra jesti – kako će nam država izgledati za deset godina – pravo da ti kažem – nije da me interesuje, nego znam da mi je džaba i da mislim o tome... Šta god ja reko il mislio – svejedno je...» kaže jedan 49 godišnji informant.

Prijedlozi

Pružena pomoć

Pri opisima i komentarima o obnovi stanova preovladava osjećaj zahvalnosti, mada jedan dio informanata smatra da je postojala mogućnost da se jedan dio napravljenog posla uradi na drugi način. Jedan od komentara koji se tiče pomoći je onaj koji se odnosi na standarde gradnje. Jedan dio informanata smatra da su zgrade građene po zastarjelim standardima gradnje¹⁰⁷ iz 70-tih godina i da jedan fleksibilniji pristup bio poželjan.

Jedan od najbitnijih i najupečatljivijih komentara se tiče glavnog uslova za donaciju – onog koji se tiče održivog povratka. Iako su zaposleni u Caritasu svjesni da postoji rizik da se neophodna dokumentacija o odjavljivanju mjesta boravka u mjestima van Sarajeva i odjava izbjegličkog statusa na različite načine mogla "nabaviti" – je to bio jedan od osnovnih uslova koji je trebalo ispuniti da bi se mogla dobiti donacija. O tom uslovu neki od mojih informanata imaju veoma jasan stav koji govori o tome da obnova stanova, sama po sebi, nije preduslov za održiv povratak. Jedan 58-godišnji informant, čija djeca i danas žive u jednoj od zemalja Evrope, to ovako komentariše:

Da neko živi u ubjeđenju da je rekonstrukcijom stanova obezbjeđen povratak – to je velika zablude! Povratak *nije stan!* (*naglašeno*) Ja sam rekla «Zamislite ovo: moja djeca – hoće li oni doći, neće li doći – ja ne znam. Otišli su kad su bili u pubertetu – nečija su djeca otišla kad im je bilo četiri-pet godina. Ali, mi stariji, mi smo tu – i da nije bilo rata...pa djeca su odrastala – mi smo se svi ženili i udavali i odlazili iz roditeljske kuće. Prema tome, ovo što ja tražim su prava i eventualno za mene i muža – ali

¹⁰⁷ Izolacija zidova koja danas postoji nije postojala 70-tih godina. Jedan dio stanara naselja samostalno stavlja stiropor na fasadu, pa ponovo fasadu.

ne djecu! Djeca će sama odlučiti gdje hoće da žive! Eto, ne treba se vezivati sa ovim – to jeste, u principu, želja... I jasno da je stan uvjet, to je potrebno, ali nije dovoljno. Švicarska ili Švedska ne mogu garantovati da će neko dobiti posao, da će imati zdravstvenu pomoć, da će mu djeca normalno ići u normalnu školu – to je stvar države. Švajcarska, Švedska, bilo ko – oni pomažu državi da stvori prvi uvjet za povratak, dajući im stanove, a da onda država sve te donacije koje dolaze slijeva u fabrike u ovo-ono da se čovjek vrati. A to se nije desilo. I smiješno je misliti da se ljudi vraćaju kad imaju stan. Pa to je svakom čovjeku, koji sebe stavi u tu poziciju jasno kao dan. Nemojte me krivo shvatiti, MZ je usrećila dušu našim ljudima, dajući im krov nad glavom. Eto, te humanitarne organizacije su napravile uslugu BH da se ti stanovi naprave – ali da se život u zemlji normalizuje, za to ne mogu oni biti odgovorni – za to je odgovorna naša vlada, naše vodstvo, naša politika. [...] Da se ispuni onaj Dejtonski aneks 7, da se život normalizuje. S jedne strane imamo etničku podjelu zemlje, koja postoji, iako nema popisa stanovništva...ja stvarno ne znam što se taj popis ne pravi – ja bih ga sutra napravila. Da sve to piše crno na bijelo! Kako nam je ovdje – šta se stvarno desilo i šta se dešava. Da ga država ima – jer više se ne može čekati – jer, oprostite – neko neće doći! I niti mu iko može zabraniti da ostane tamo gdje mu je bolje! E, to je ono što je meni bilo čudno – taj uslov u ugovoru...

Ekonomski prioriteti

S obzirom da se nezaposlenost smatra jednim od najvećih problema u zemlji (često, najvećim) se velik dio prijedloga odnosio na otvaranje novih radnih mjesta. Većina ostalih prijedloga je vezana za otvaranje radnih mjesta. Po riječima ovog 27-godišnjeg mladića:

Problem je toga to što i ti stranci samo uzimaju banke, banke, banke, niko fabrike da pravi. I svi ti vjerski objekti se grade. Pravi džamiju 2 miliona, pravi crkvu 2 miliona. Vidiš li ti kako Bosna izgleda danas – evo pogledaj Sarajevo – samo banke, kafići, džamije i crkve niču – ništa drugo.. [...] Daj ti uloži u fabriku, zaposli 500 radnika i reci – toliko para se mora skupiti. I od plate svaki mjesec 10, 15, 20, 30 KM svako bi dao.

Okviri za suživot

Mnogi od mojih informanata smatraju nacionalističke partije i njihove programe kao jednu od glavnih prepreka izgradnji multietničke države. I u ovom kontekstu je u većini slučajeva jasno da moji informanti smatraju Sarajevo sredinom u kojoj ove partije imaju najmanje pobornika. Ali, s druge

strane, postoji svijest o tome da je izbor stranaka sa nacionalističkim prizvukom i aludiranje na nacionalni identitet veoma primamljivo jednoj određenoj grupi ljudi. Afiniteti prema nacionalističkim partijama su većinom pripisani sredinama u kojima je nivo obrazovanja niži, odnosno, po riječima informanta, manjim ili ruralnim sredinama. Ovi informanti obično tvrde da je značaj pripisivan nacionalnoj/etničkoj pripadnosti u manjim sredinama nikad nije jenjavao. "Oni su uvijek tako mislili – kod njih su se oni uvijek tako dijelili, znalo se ko je ko i ko je šta – i nema Boga! Drugačije je u gradovima bilo – ljudi su uvijek bili izmiješani, nisi gledao nekog ko se drugačije zove ko sedmo čudo!". Jedan dio mojih informanata smatra da je nacionalizam postao primamljiva opcija poslije rata i da je, jednim dijelom, posljedica rata.

Nekolicina informanata smatra da je jedan od najvažnijih preduslova za budući suživot suočavanje sa tim što je vlastita grupa uradila za vrijeme rata. Jedan informant, 64 godišnja žena, Srпкиnja, priča:

Ja gledam televiziju, čitam novine. Evo, nekidan sam gledala '60 minuta', politički magazin. Znaš šta – to je najgore. Ovaj momak koji je napravio emisiju je pričao o tome kako se sve manipulisalo tom Srebreničkom tragedijom, i kako se to još uvijek radi. I šta se dešava – zovu ljudi i žale se na njega – kao kakav je on to Bošnjak? Da ne govorimo o onome o čemu se uopšte ni ne govori, sad je kao malo, počelo, u RS – o svemu što su Srbi napravili. Još uvijek je zabluda u narodu...Međutim, to je pogrešno. Treba iz tog naroda da krene, upravo iz tog naroda treba da krene bunt. Jer, ako ja govorim kao pravoslavka, onda će se to drukčije shvatiti, znate. Ako ja pričam o nekom drugome – onda će reći 'Eh, ja imam nešto protiv'. Ja, znate, imam nešto protiv kao čovjek.

Pitanja koja su se ticala pravnih rješavanja problema ekonomske prirode su također bila česta tema razgovora. Najčešće je bilo riječi o ekonomskim prestupima koji prolaze nekažnjeno, te etnificiranja istih. Po riječima jednog 25-godišnjeg informanta:

Vidiš danas – danas se ovako to gleda: ukrao je ovo Srbin, Bošnjak ili Hrvat. Ma, nije on Srbin, Bošnjak ili Hrvat – on je lopov prije svega! I znaš šta je najgore – najgore je to da oni što kradu na hiljade hiljada KM prolaze nekažnjeno – za takve se mi ne moramo brinuti – oni će se snaći – ne brini – neće ti nikad u zatvor! Ne idu u zatvor, ali idu ovi mali. Meni će doći policija, može sad pokucati na vrata jer nisam platio pedeset KM kazne na sudu, recimo. Mene će ganjati, deset puta doći k'o da sam najveći kriminalac. A, oni što ukradu dva-tri miliona maraka, ništa.

Rezime

Sudeći po rezultatima studije, povratak u Sarajevo za većinu mojih informanata nikad nije bio postavljan u pitanje i bio je samo pitanje vremena. Većina stanovnika je u periodu izbjeglištva živjela u stanovima za koje su plaćali stanarinu, i želja za povratak u vlastiti stan je uvijek postojala. Činjenica da se 30 posto prijeratnog stanovništva poslije rata nije vratilo je većinom objašnjena time da su ljudi koji su otišli uspjeli organizovati novi život na mjestu izbjeglištva u proteklih 10 godina. Pored tog stava postoji stav da se jedan dio Srba i Hrvata ne želi vratiti iz ideoloških razloga, premda je on manje zastupljen. Umjesto priče o uspješnom ili neuspješnom povratku per se, definisanom kao "vraćanje u prijeratna mjesta stanovanja" – je naglasak često bio na temi eventualnog odlaska negdje gdje postoje bolji uslovi za život.

Većina penzionera se, zbog malih penzija, nalazi na ivici egzistencijalnog minimuma. Sudeći po iskazima mojih informanata, biti zaposlen ne implicira ekonomsku sigurnost, s obzirom da je velik dio ljudi zaposlen na određeno vrijeme ili na crno. Česta poređenja sa prijeratnim sistemom u kojem je "biti zaposlen" značilo konstantnu ekonomsku stabilnost – su veoma jasni pokazatelji da se većina ljudi ne snalazi, ne razumije i ne odobrava novi ekonomski sistem. Dizanje kredita se često vidi kao jedini način dolaska do gotovine, i, iako nerado, se smatra (neizbježnim) dijelom života. Nezaposlenost se smatra jednim od najvećih problema u zemlji. Jedno od privremenih i kratkoročnih rješenja ove situacije, u kojoj se ne računa ni na kakav oblik institucionalizovane pomoći, je mobilizacija vlastitih sposobnosti (često praktične prirode) uz pomoć vlastite socijalne mreže, u kojoj pojedinci nalaze individualna rješenja za sebe i svoju porodicu. Jaka socijalna mreža je jedan od najvažnijih načina dolaska do posla. Iako je visok stepen nezaposlenosti doveo do toga da je pripadnicima svih etničkih grupa teško dobiti i zadržati posao, postoji mišljenje da su Bošnjaci u Sarajevu u nešto boljem položaju.

Život u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini koja prolazi tranziciju je ostavio trag i na međuljudskim relacijama. Značaj socijalne mreže je, sudeći po skupljenom materijalu i dalje veoma velik – jedina razlika je da je ta mreža, sadašnjom situacijom znatno smanjena i ograničena na ljude koji pripadaju najužem krugu porodice, ili veoma uskom krugu ljudi koji dijele jaka zajednička ubjedenja i stavove. Osjećaj nesigurnosti je često objašnjen postojanjem kriminala i odsutnošću pravnog aparata koji funkcioniše.

Pojava definisana kao "ruralizacija gradova i nestanak urbanih sistema vrijednosti i normi" se smatra problemom svih gradova Bosne i Hercegovine. Opisi kulturno inferiornih izbjeglica iz ruralnih sredina su često opisi pripadnika etničke grupe kojoj i informanti pripadaju. Ubjedenje da novi stanovnici Sarajeva ekonomski marginalizuju ostale Sarajlije čini ove tenzije jačima.

Povjerenje prema drugim etničkim grupama je veće ukoliko u široj/užoj porodici postoje pripadnici drugih etničkih grupa. Pored mišljenja da Sarajevo jeste multietnički grad jer u njemu žive tri etničke grupe, zastupljenog većinom među Bošnjacima sa etnički homogenim familijama, postoji stav da je Sarajevo postalo grad u kojem dominiraju Bošnjaci, dok su pripadnici drugih etničkih grupa marginalizovani – kako ekonomski, tako i brojčano. Iako je etnička pripadnost postojeći, socijalno akceptiran, način kategorizacije, čini se da se ona, u slučaju kad je profesionalni identitet socijalno poželjan (i potreban) može previdjeti – mada nikad potpuno zanemariti. Socijalne norme i vrijednosti koje važe na radnom mjestu i direktnom okruženju su takođe bitne. Pored svih priča o ratu, o posljedicama rata i opisima postojeće političke stvarnosti zemlje koja je, praktično, podijeljena na etničke regije – postoje priče o istinskom prijateljstvu među ljudima različitih etničkih grupa. Pojam bosanskog identiteta je pojam koji remeti «jasnoću» kategorija poslijeratne, postdejtonske Bosne i Hercegovine i doima se više kao socijalna anomalija, nego kao socijalno akceptirana kategorija. Ovo je, doduše, razumljivo, ako se uzme u obzir da je ovakva podjela zemlje rezultat rata, čime bosanski identitet, sam po sebi, postaje «kamen spoticanja» u novom poretku stvari.

Povjerenje prema političkim strankama u zemlji, ali i pojedinim političarima je veoma malo, a političari su doživljeni kao oportunisti. Do izražaja jasno dolazi da postoji prostor za etnifikaciju različite vrste problema i pragmatičan pristup mobilizaciji etničkih kategorija. Iako često opisan kao model koji je najčešće zastupljen od strane vodeće nomenklature, ovakav pristup stvarnosti, koji podrazumijeva korištenje ovog «prostora otvorenog za interpretaciju», čini se, dobija značaj socijalno akceptiranog načina ponašanja.

Premda generalno doživljena pozitivno kao «čuvar mira», međunarodna zajednica se veoma često spominje u kontekstu u kojem se njene odgovornosti, nadležnosti, u najblažem obliku, ne razumiju, ili u najkritičnijem – u kojem se smatra odgovorna za aktivno održavanje statusa quo u zemlji.

Izbor nacionalističkih partija, se takođe smatra jednim od problema u zemlji. Pored mišljenja da nacionalističke partije imaju najveći broj pobornika u ruralnim dijelovima zemlje, postoji stav da je izbor nacionalističkih partija u Sarajevu jedna od posljedica rata. Jedan od važnih preduslova za suživot je, sudeći po rezultatima studije, suočavanje sa onim što je vlastita grupa napravila u ratu, kao i sankcioniranje zločina, kako onih počinjenih u ratu, tako i svih onih prestupa i zločina koji se dešavaju u sadašnjosti.

Rekonstrukcija naselja je vratila ljudima ratom izgubljene stanove i skoro svi moji informanti su veoma zadovoljni, kako rezultatima učinjenog, tako i načinom gradnje i pristupom Caritasovih zaposlenih. Pitanje koje je veoma često postavljeno meni je pitanje kojim završavam ovaj dio «Da li se povratak u prijeratne zidove smatra povratkom?»

Podaci relevantni za studiju

Prema raportu Svjetske Banke 60 posto siromašnih živi u domaćinstvu gdje glava porodice ima samo osnovnu školu, a nekad ni to. Smatra se da je vjerovatnoća tri puta veća da domaćinstvo spada u kategoriju siromašnih ako glava porodice ima završenu samo osnovnu školu.¹⁰⁸ Iz većine napravljenih studija je jasna negativna korelacija između stepena obrazovanja i siromaštva. Generalno, što je veći stepen obrazovanja manja je mogućnost da će osoba biti nezaposlena, i time doći u kategoriju siromašnih. Polovina onih koji spadaju u kategoriju siromašnih, čak i u starosnoj grupi od 25-35 godina, su ljudi koji imaju samo osnovno obrazovanje.¹⁰⁹

Preko 23,5 posto djevojaka starijih od 15 godina u BiH nema završenu osnovnu školu. Izvještaj Helsinškog komiteta govori o tome da se u ruralnim sredinama ljudi sve rjeđe odlučuju za školovanje ženske djece – porodica najčešće nema sredstava da obezbijedi udžbenike, odjeću i obuću te karte za prevoz.¹¹⁰

Problem ljudi koji su većinu radnog staža proveli zaposleni u drugim dijelovima bivše Jugoslavije nije problem samo Sela. Ovim povodom je organizovano Udruženje građana otpuštenih radnika iz Republike Hrvatske (UGOR), koje okuplja 7 000 članova. Po njihovim proračunima postoji oko 100 000 stanovnika BiH (koji nisu hrvatske nacionalnosti) koji su u periodu između 1991. i 1993. godine dobili otkaz. U periodu kad je većina radnika dobila otkaz, je prosječna mjesečna otpremnina bila oko 800 KM. Prosječni radni staž ovih radnika je 20 godina. Oni su tako ostali bez prava na penzije, bolovanja, regrese, invalidnine, osiguranja i isključeni su iz procesa privatizacije, na šta su imali pravo na osnovu dividendi i uplaćenih dionica.¹¹¹

Prosječna penzija u FBiH iznosi 36 posto od prosječne plate (513 KM)¹¹², dok je prosječna penzija u RS 34 posto od prosječne plate koja iznosi 356 KM.¹¹³ Procijenjeno je da je više od 12 posto populacije FBiH u dobi preko 65 godina, dok je ista cifra za RS 15 posto.¹¹⁴ Penzioneri su u grupi koja se, po procjenama Međunarodnog Monetarnog Fonda, nalazi neposredno iznad granice siromaštva.¹¹⁵

Prema oficijelnim statističkim podacima je u decembru 2002. godine stepen nezaposlenosti (nezaposlenih registrovanih u Birou za nezaposlene) u BiH

¹⁰⁸ *Bosnia and Herzegovina: Poverty Assessment*, World Bank, Report No. 25343-BIH, str. 32.

¹⁰⁹ *ibid* str. 44.

¹¹⁰ U članku Bećirbašić, Belma, "Zatvor za očeve i kućni pritvor za kćerke", BH Dani, No 384, Sarajevo, 22.10.2004

¹¹¹ Navodi se u članku Alić, Sinana "Otkaz za 100 000 Bosanaca", BH Dani, No 385, Sarajevo, 29.10.2004

¹¹² FBiH Retirement Fund, April 2003

¹¹³ RS Retirement Fund, December 2002

¹¹⁴ *Bosnia and Herzegovina: Poverty Reduction Strategy Paper – Mid-Term development Strategy*, IMF Country Report No. 04/114, April 2004, str. 28.

¹¹⁵ *Bosnia and Herzegovina: Poverty Reduction Strategy Paper – Mid-Term development Strategy*, IMF Country Report No. 04/114, April 2004, str. 26.

bio 42,7 posto, a u RS 38,2 posto.^{116, 117} Nezaposleni u FBiH koji su izgubili posao, imaju pravo na pomoć u roku od 6 ili 12 mjeseci u iznosu od 117–240 KM. Nedostatak novca u fondu za ovu namjenu je doveo do toga da je samo 3320 osoba u FBiH primilo ovu pomoć u 2002. godini, dok je ta cifra za prvih 6 mjeseci 2003. godine iznosila 4 700 osoba, što je 1,6 posto od ukupnog broja registrovanih nezaposlenih.¹¹⁸

Nezaposlene osobe u FBiH imaju pravo na zdravstvenu zaštitu pod uslovom da su registrovane u nekom od kantonalnih biroa za zapošljavanje. U RS je u toku 2002. godine 1290 osoba primilo ovu vrstu pomoći, a prosjek iznosa je 70 KM, dok je cifra u prvih 6 mjeseci 2003. godine bila 1530 osoba. Vrijeme primanja pomoći u RS varira između tri i dvanaest mjeseci i zavisi od trajanja zaposlenja.¹¹⁹

Danas je u Bosni i Hercegovini 300 000 radnika zaposleno u neformalnoj, sivoj ekonomiji.¹²⁰

Studije napravljene na državnom nivou pokazuju da veliki broj mladih ljudi razmišlja o iseljenju iz zemlje.¹²¹ Postojeći podaci govore da je 92 000 mladih napustilo BiH u periodu od januara 1996. do marta 2001. godine, a statistika kaže da bi 62 posto ispitanika iz ove kategorije napustilo zemlju da ima mogućnost.¹²²

Prema podacima kojima raspolaže IMF je rat još više pogoršao inače tešku situaciju u ruralnim sredinama. Iako BiH nema izražen potencijal za poljoprivredu, većina domaćinstava na selu preživljava zahvaljujući poljoprivredi. Mnoga sela su uništena, stanovništvo raseljeno, otišavši u treće zemlje ili unutar zemlje, gdje sad žive u gradovima. Od ljudi koji spadaju u kategoriju siromašnih 80 posto žive u ruralnim sredinama, a u gradovima 20 posto. Neki od aspekata života na selu koji direktno utiču na životni standard na negativan način su: loša infrastruktura, teži i skuplji pristup obrazovnim i zdravstvenim ustanovama.¹²³

Jedna od glavnih strategija zemlje u tranziciji je privatizacija preduzeća u državnom vlasništvu. U većini slučajeva je riječ o papirnoj privatizaciji, kroz sustav vaučera. U mnogim slučajevima i pod čudnim uslovima. U

¹¹⁶ Bulletin 4, January–December 2002, Central Bank of BiH, str. 148–149.

¹¹⁷ Ova cifra nije potpuna, jer ne uključuje ljude na čekanju. Ljudi koji spadaju u ovu kategoriju radnika nemaju posao, ali primaju minimalnu platu i socijalno osiguranje. Dakle, iako ne rade, oni se ne ubrajaju u nezaposlene. Ova cifra u Federaciji obuhvata 7% radne snage, a u RS 12%. Za opširniju analizu, pogledati Kostić, Roland *Conflict Analysis – Strategy for Sweden's Development Co-operation with Bosnia and Herzegovina*, Uppsala University, May 2003.

¹¹⁸ *Reform of the development of social security in FBiH*, Inter-ministerial Working Group for Social Policy, Februry 2002, str. 19.

¹¹⁹ *Analysis of the situation in the social sector in RS with policy proposals*, Working Group for Social Sector, June 2002.

¹²⁰ Izjava dr. Žarke Papića u Selimbegović, Vildana "Kako spasiti srednju klasu", BH Dani, No 386, 5.11.2004

¹²¹ *Gender and Poverty: A Qualitative Survey*, IBHI, June 2002, str. 6.

¹²² *Gender and Poverty: A Qualitative Survey*, IBHI, June 2002, str. 6.

¹²³ *Bosnia and Herzegovina; Poverty Reduction Strategy Paper – Mid-Term development Strategy*, IMF Country Report No. 04/114, April 2004, str. 29.

suštini, je vrlo malo svježeg kapitala doneseno u firme. Kao rezultat toga je za očekivati da će mnoge od ovih firmi bankrotirati, a radnici ostati bez posla. Na kraju privatizacije 1031 firme, je 765 firmi prodane. Svaka druga firma je prodana građanima i investicionim fondovima koji nemaju novce da obnove proizvodnju. U mnogim slučajevima, građani vaučere prodaju na crno, najčešće za 3 posto njihove nominalne vrijednosti.¹²⁴

U Bosni i Hercegovini proces privatizacije nije popraćen održivim i koordiniranim socijalnim programima i mjerama koje bi njenom stanovništvu obezbijedile osnovnu ekonomsku sigurnost u situacijama kad se nalaze u kategoriji ekonomski ugroženih.¹²⁵

Zaključci

Smisao ove antropološke studije dvije različite sredine nije da bude reprezentativna za sve ruralne i urbane sredine u zemlji. Ova *in depth* studija, međutim, daje uvid u životnu situaciju viđenu očima korisnika pomoći, u okviru svog specifičnog socio-ekonomskog konteksta. Uslovi života prije rata, u toku rata i poslije rata su specifični za svaku sredinu u Bosni i Hercegovini.

Iako je jedan od očitih razloga povratka želja za povratkom u vlastiti dom zajednička za stanovnike obje sredine, okolnosti su različite. Većina stanovnika Sela smatra da želja za povratkom u vlastiti dom ne bi prevagnula da su uslovi života u izbjeglištvu bili bolji. Povratnici u Sarajevu, koji su većinom bili izbjeglice u Sarajevu, nisu imali istu dilemu, ali stanovnici Sarajeva, Srbi i Hrvati koji su uspjeli organizovati život u drugoj regiji/entitetu – jesu. Dok je rekonstrukcija domova fizički približila pripadnike različitih etničkih grupa, ekonomska situacija u Sarajevu (ali i drugim gradovima BH) je uticala da se etnička slika homogenizira, a izgradnja kuća/stanova, sama po sebi nije bila dovoljan razlog za povratak. Očito je da je izgradnja kuća potreban, ali ne i dovoljan razlog za povratak. Jedan od veoma važnih preduslova održivog povratka je ekonomska situacija koja bi omogućila nastavak života u mjestu povratka.

Nerazvijenost i teški uslovi života na selu čine selo ne samo neatraktivnim, nego i stigmatizovanim. Ovakva stigmatizacija je, prije svega, posljedica teške ekonomske situacije stanovnika sela. Stereotipi koji opisuju stanovnike ruralnih sredina kao neobrazovane, nazadne i nekulturne postoje i postojali su i prije rata. Bringa piše: "Biti *kulturan* ili *nekulturan* se odnosi na čitav sklop pojmova koji asociraju na sociološke kontraste, kao što su grad nasuprot selu, obrazovan nasuprot neobrazovanom, siromašno nasuprot bogatom, moderno i zapadno- orijentirano nasuprot nazadnom. U selu, pojmovi *kulturan* i *nekulturan* jasno su povezani sa dihotomijom sela nasuprot grada (ruralnog

¹²⁴ Za opširniju analizu, pogledati Kostić, Roland *Conflict Analysis – Strategy for Sweden's Development Co-operation with Bosnia and Herzegovina*. Annex 3 u *Country Strategy*, Sida, Stockholm, June 2003

¹²⁵ *International support policies to see countries – lessons (not) learned in Bosnia-Herzegovina*, Open Society Fund Bosnia-Herzegovina/Soros Foundations, Sarajevo, August 2001

nasuprot urbanog), i obrazovanog nasuprot nisko obrazovanog ili neobrazovanog”.¹²⁶ Stvarna nerazvijenost sela, kao i stigmatizovana slika o selu, može biti jedan od razloga lošeg povratka u ruralne sredine.

Ekonomska situacija u Selu je veoma teška i većina stanovnika sela spada u kategoriju siromašnih. Nivo obrazovanja je najznačajniji faktor koji utiče na rizik dolaska u kategoriju siromašnih.¹²⁷ Iako u selu postoji osnovna škola koju pohađaju sva djeca, pohađanje srednje škole postaje stvar ekonomskih prioriteta porodice – tako da školu većinom nastavljaju muška djeca. Neimaština ima svoj začarani krug – prioritiranje slanja muške djece u školu zbog finansijske nemogućnosti obrazovanja sve djece generira probleme u budućnosti.

Kratkoročna rješenja, koja dominiraju kao način rješavanja trenutno teškog ekonomskog stanja se doživljavaju kao jedina moguća rješenja. Tradicionalni način privređivanja muškaraca u Selu jeste rad u fabrikama, dok je bavljenje poljoprivredom tradicionalno ženski posao. Poljoprivredni proizvodi su, najčešće, namijenjeni pokrivanju potreba domaćinstva. Diskutabilno je do koje je mjere realno očekivati da se nada ljudi da će se fabrike početi otvarati, može zamijeniti sa onim što se u očima eksperata može činiti racionalnim rješenjem problema – eventualni prelazak na poljoprivredu i stočarstvo. Takav prelazak je puno komplikovaniji nego što se doima i podrazumijeva promjenu načina razmišljanja u kojem se ono što je u očima stanovnika ovog sela, bilo jedino racionalno rješenje zamjenjuje jednim drugim rješenjem, koje se u očima eksperata za razvoj smatra racionalnim. U međuvremenu, ekonomija koja postoji u selu se može nazvati ekonomijom preživljavanja.

U situaciji kad je uloga države kao aktera krajnje marginalizovana nastaje obrazac djelovanja, u kojem se pojedinci trude da uz pomoć vlastite socijalne mreže, kratkoročnim rješenjima, osiguraju vlastitu egzistenciju. Ovaj model djelovanja se bazira na istom principu, bilo da li je riječ o pomaganju nalaska posla na crno na selu ili pomaganja u nalasku kratkoročnih rješenja u urbanoj sredini. Odsustvo funkcionalnog državnog aparata je uticao na mobilizaciju vlastitih snaga pojedinaca koji, u sklopu svoje socijalne mreže, postaju najvažniji akteri.

Ovaj oblik ekonomije koji, čini se, dominira, se naziva moralna ekonomija ili ekonomija privrženosti.¹²⁸ Operirajući većinom izvan tržišnog okvira, ali istovremeno i u skladu s njim, moralna ekonomija ima veliki značaj i u slučaju stanovnika sela i ekonomski ugroženog urbanog stanovništva. Moralna ekonomija bazirana je na principima uzajamne razmjene sredstava i usluga prvenstveno među rodbinom, komšijama i prijateljima, ali i ljudima koji

¹²⁶ Bringa, Tone "Being Muslim the Bosnian Way: identity and community in a central Bosnian village"; Princeton, New Jersey; Princeton University Press. 1995, str. 58

¹²⁷ Bosnia and Herzegovina: Poverty Assessment, World Bank, Report No. 25343-BIH, str. 46.

¹²⁸ Scott, James C. *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven Conn: Yale University Press, 1976; Hyden, Goran *Beyond Ujamaa in Tanzania: underdevelopment and an uncaptured peasantry*. Berkeley: University of California Press, 1980

spadaju u širu socijalnu mrežu pojedinca. Bez obzira na nevažnost tržišnih relacija u okviru ove ekonomije, novac, naravno, i dalje igra važnu ulogu. U svojim vlastitim okvirima, moralna ekonomija daje osjećaj neke vrste ekonomske i egzistencijalne sigurnosti u datim socijalnim okolnostima, u kojima bilo kakav drugi izvor sigurnosti ostaje nedostupan. Usluge i sredstva koja cirkulišu su proslijeđeni putem neformalne, sive ekonomije.¹²⁹ Ulogu aktera i proizvodnih jedinica koju pojedinac/domaćinstvo na ovaj način ima, zahtijeva mogućnost saradnje sa drugima, a društvene relacije pojedinca/domaćinstva su vođene reciprocitetom, jednim od najznačajnijih moralnih principa koji reguliše socijalno ponašanje.¹³⁰ Ovakve ekonomske relacije su duboko uvrježene u splet socijalnih i kulturnih odnosa, i mogućnost njihovog mobilisanja postoji samo u okviru postojećih kulturnih i socijalnih normi. Mobilizacija ovih relacija je jedna od strategija preživljavanja, i, najčešće se doživljava kao prelazno i privremeno rješenje – vezano za ovu specifičnu ekonomsku stvarnost.

Mogućnost mobilizacije ove vrste resursa je, naravno, individualna i, sama po sebi, nesigurna. Neizvjesna budućnost, visok stepen nezaposlenosti, kombinovan sa problemom stanovanja novoosnovanih porodica je često uzrok rezignaciji među mladim ljudima, kako u Selu tako i u Sarajevu. Ovo je nerijetko povod razmišljanju da je odlazak u neku drugu zemlju jedno od rješenja ovog problema.

Sjećanje na sistem u kojem je država bila glavni regulator ekonomske i socijalne situacije je još uvijek svjež. Doživljavanje državnih institucija kao nemoćnih i nekompetentnih da naprave pomake u ekonomskom pogledu je također uticalo na to da se nada trenutno polaže u institucije međunarodne zajednice.

Videnje međunarodne zajednice kao «čuvara mira», zastupljeno je u obje sredine, dok je stav prema odgovornostima i dužnostima međunarodne zajednice nešto kritičniji u Sarajevu: proces stvarnog razvoja države je opisan kao nevjerovatno spor. Ovu činjenicu je, donekle, moguće objasniti većim obrazovnim nivoom, i nešto boljom ekonomskom situacijom, koja omogućava praćenje dnevne i sedmične štampe. Razgovori vođeni u Sarajevu takođe ukazuju na zbunjenost kad je riječ o stvarnom statusu države BiH, koja se veoma često, u praksi doživljava kao protektorat.

Međuetnička interakcija je uslovljena stvarnom mogućnošću komunikacije sa pripadnicima drugih etničkih grupa. Dok je socijalna distanca prema pripadnicima drugih etničkih grupa u Selu veća, zbog činjenice da je selo gotovo monoetničko i prilično geografski izolovano od ostalih sela, ali i uz objašnjenje da su ljudi uvijek živjeli jedni pored drugih, je ta distanca nešto

¹²⁹ U neformalnu ekonomiju, po definiciji, spadaju poslovi koji nisu kontrolisani od strane države i njihova organizacija i provođenje se dešava bez znanja države. Ovi poslovi mogu biti legalni i ilegalni.

¹³⁰ Ekeh, Peter P. *Social exchange theory: the two traditions*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974.

manja u Sarajevu. Premda međuetnička komunikacija, u različitom omjeru, postoji u obje sredine, je očito da se teme ratnih događaja, povoda, uzroka i toka rata, izbjegavaju.

U Sarajevu, u kojem postoje sve tri etničke grupe, napetosti zbog teške ekonomske situacije dodatno dobijaju etnički predznak, zbog mobilisanja etničkih kategorija u pragmatične svrhe. S druge strane, teška ekonomska situacija, smatraju Papić i saradnici¹³¹, potpomaže postojanje međuetničkih tenzija, koje su već jednom eksploatirane od strane političke elite.

Nepostojanje vladavine prava je razlog egzistencijalne nesigurnosti u obje sredine. Odugovlačenje suđenja ratnim zločincima i neprocesuiranje raznih vrsta zločina i prestupa (uključujući i ekonomske) i u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, je jedan od razloga ove nesigurnosti.

Stav da je Dejtonski Sporazum jedan od najvažnijih izvora opstrukcije razvoja zemlje je zastupljen u obje sredine. Nepovjerenje prema političarima i državnim institucijama je podjednako veliko u obje sredine, kao i marginalizacija vlastite uloge u uticanju na odluke koje se tiču budućnosti.

Utisak koji preovladava je, dakle, da su ljudi zaboravljeni od strane državnih institucija, kako ekonomski tako i pravno, prepušteni sami sebi i prisiljeni mobilizirati vlastite resurse. Nesposobnost državne administracije da reguliše postojeće probleme je pozadina situacije u kojoj se stanovništvo zemlje nalazi. Problematika koja se tiče povratka je pitanje života povratnika, mogućnosti osiguranja vlastite egzistencije, koje uključuje kako pravo na posao, tako i pravo na osjećaj egzistencijalne sigurnosti.

U slučaju Sela se većina stanovnika sela vratila. No, ostaje činjenica da povratnici ne žive sa lokalnim Srbima i Hrvatima, već da etničke grupe žive jedne pored drugih. Prijeratni stanovnici Predgrađa, pripadnici svih etničkih grupa, koji su svoje stanove izgubili u ratnim razaranjima, su se također u velikom broju vratili i ponovo zajedno žive u zgradama, s tim što se etnička struktura naselja donekle promijenila.

Pitanje povratka, posmatrano iz današnje perspektive, zahvaljujući aktualnoj socioekonomskoj situaciji u zemlji, postaje pitanje eventualnog odlaska iz zemlje. Iako se moralne i emotivne vrijednosti, koje se pripisuju povratku nikad ne banaliziraju, one, ipak, padaju u sjenu, pod težinom stvarnih uslova života. Entuzijazam i optimizam koji je postojao neposredno poslije povratka je ustupio mjesto rezignaciji.

U pogledu *značaja i relevantnosti*, bi se pomoć koju je Sida financirala trebala posmatrati kao najadekvatnija pomoć, u ekonomskom i u socijalnom smislu. Stanovnici porušenih kuća i stanova nisu bili u stanju samostalno obnoviti svoje domove, niti su mogli računati na pomoć javnih ustanova. Sidin doprinos je, dakle, i značajan i bitan. Štaviše, metodom samopomoći su

¹³¹ *International support policies to see countries – lessons (not) learned in Bosnia-Herzegovina*, Open Society Fund Bosnia-Herzegovina/Soros Foundations, Sarajevo, August 2001, str.16

korisnici imali aktivnu ulogu u procesu obnove, što je samo po sebi, doživljeno kao pozitivno i značajno. Druga prednost ove metode, koju je većina korisnika smatrala i esencijalnom je ekonomske prirode: veći broj bivših komšija je mogao dobiti pomoć. Sam način obnove je, općenito, doživljen kao izvrstan, kao i stav i ponašanje zaposlenih u nevladinim organizacijama zaduženim za organizaciju pomoći. Oni su, osim toga, očito napravili svjestan napor da izbjegnu posrednike i kanališu postojeća sredstva direktno ka potencijalnim korisnicima pomoći.

Pored svega ovog, postoji i veoma važna, simbolička dimenzija, koja se ne bi smjela zanemariti. Teško je shvatiti važnost obnove kuća, bez shvaćanja simboličke vrijednosti kuće kao takve. Kuća nije samo mjesto u kojem se živi "Kada izgube kuću, izgubili su i sve za šta su radili u prošlosti, i velik dio onoga za šta bi živjeli u budućnosti".¹³² Ulaganje u kuću je predstavljao životni projekat, i gubitak kuće je ujedno značio i gubitak značajnog dijela života, identiteta, kao i gubitak egzistencijalnog smisla.

Zaključno, posmatrano iz perspektive korisnika, je pomoć Side napravljena u sklopu Programa integrisanog pristupa regiji, imala *uticaj* na život korisnika, i bila je *značajna* u smislu da im je pomogla da se vrate kućama i započnu novi život.

Puno je teže dati definitivnu procjenu dugoročnih efekata programa, t.j. odgovoriti na pitanje o *održivosti*. Povratak je prva faza u procesu normalizacije, koju su sami informanti najčešće shvatili kao povratak na prijeratni način života. U svakom slučaju, ponovno stvaranje takvog života – ili uspostavljanje alternativnog načina života – zavisi od više uslova koji su izvan dometa datog programa. Najzad, održivost Sidine pomoći zavisi i od općeg ekonomskog, političkog i socijalnog razvoja, dok najvažniji aspekt čini organizacija tržišta rada. Pravo na posao i pravo na mogućnost izdržavanja porodice je preduslov za dostojanstven život, i konačno, odlučujuće za održivu budućnost.

¹³² Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: identity and community in a central Bosnian village*; Princeton, New Jersey; Princeton University Press, 1995, str.86

Donacije i obnova u Bosni i Hercegovini

Kjell Magnusson

Želim se najljepše zahvaliti Draganu Bagiću i Dejanu Dediću u Agenciji Puls. Ovo poglavlje se oslanja na njihove osnovne analize, koje se objavljuju u posebnom izvješčaju. Za vrijeme mog boravka u Zagrebu u jesen 2004 g. oni su pomogli sa dodatnom obradom podataka i davali su dragocjene komentare na rukopis. Izbor tabela, naknadne analize (SEM) kao i konačan oblik teksta je moja odgovornost.

Sociološka studija o životnim uslovima i stavovima

Uvod

U sklopu procjene Sidinih programa pomoći u Bosni i Hercegovini, napravljena je, ljeta 2004., anketa sa korisnicima pomoći. Cilj je, s jedne strane, bio skupiti demografske i socioekonomske podatke o domaćinstvima koja su ulazila u Sidine Programe integralnog pristupa regiji (IAP), a s druge, istražiti određene aspekte vezane za cilj programa. Šta korisnici misle o programima pomoći, njihovom cilju i provođenju? Koji su efekti programa, u ovom slučaju definisani kao socioekonomski uslovi, kakvi su doživljeni od strane anketiranih? Kako izgledaju stavovi ispitanika prema temama relevantnim za obnovu bosanskog društva?

Empirijsko istraživanje je napravljeno od strane Instituta za istraživanje javnog mnijenja Puls, sa kancelarijama u Sarajevu, Splitu i Zagrebu, u saradnji sa Centrom za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali. Poslije razgovora vođenih u Zagrebu, aprila 2004. godine, kojima su prisustvovali Dragan Bagić, direktor istraživačke djelatnosti Pulsa, Joakim Molander, nadležan za procjenu pri Sidi, i Kjell Magnusson, viši naučni saradnik pri univerzitetu u Upsali, postignut je dogovor o modelu koji bi zadovoljio potrebe procesa evaluacije.

Istraživanje je provedeno na uzorku od 2000 ispitanika, odnosno 2000 predstavnika porodica koje su bile korisnici pomoći koju je financirala Sida. Spisak primaoca pomoći, koju je Pulsu prosljedila Sida (otprilike 11 000 domaćinstava), odnosno baza podataka korisnika i donatorskih organizacija, bila je polazna tačka za oblikovanje uzorka. Vodeći računa o sredini i organizaciji, izbor domaćinstava je bio slučajan. Oba spola su u studiji zastupljeni u jednakom broju.

Kontrolni uzorak čini 1000 ispitanika koji nisu korisnici Sidine pomoći. Ekvivalentan je ciljnom uzorku s obzirom na kanton i veličinu naselja. Naselja za kontrolni uzorak birana su po slučaju.¹³³ Iako kontrolna grupa, po definiciji, ne obuhvata domaćinstva koja su korisnici Sidine pomoći, moguće je da u kontrolnoj grupi postoji jedan broj domaćinstava koja su primila pomoć drugih donatora.

Pri tumačenju rezultata važno je imati na umu da ova anketa nije reprezentativna za stanovništvo Bosne i Hercegovine u cjelini, već za korisnike Sidine pomoći. Samim tim, podaci prema etničkoj pripadnosti ne govore o Bošnjacima, Hrvatima ili Srbima općenito, već samo o onima koji su bili dio programa, ili onima koji spadaju u kontrolnu grupu.

Upitnik se sastojao od 72 pitanja ili 98 varijabli baziranim na listi pitanja, koju je, u skladu sa ciljem procjene, pripremio Joakim Molander, a detaljno razradio Kjell Magnusson. O preliminarnoj verziji na engleskom jeziku su diskutovali stručnjaci i zaposleni pri Sidinom glavnom uredu u Štokholmu, kao i predstavnici donatora i zaposlenih pri Sidi u Sarajevu. Puls je preveo upitnik na bosanski, hrvatski i srpski jezik, poslije čega ga je Kjell Magnusson provjerio i ponovo preveo na engleski jezik. Poslije konsultacija sa Joakimom Molanderom o izgledu završne verzije su se složili Dragan Bačić i Kjell Magnusson. Skupljanje podataka je napravljeno putem osobnog intervjuiranja u domovima ispitanika i trajalo je tri sedmice, počevši krajem juna. Podaci su bili analizirani u julu, a dalja analiza je pravljena u septembru i oktobru 2004 godine. Opsežan izvještaj je objavljen posebno.¹³⁴

Pregled rezultata

Domaćinstva

Prosječan broj članova domaćinstva u ciljnom uzorku je 3,3, a u kontrolnom uzorku 3,2. Najčešći tip domaćinstva, zastupljen u 60 posto slučajeva, je domaćinstvo od dva (25,2 %), četiri (20,5%) ili tri (16,9%) člana. Najbrojnija su domaćinstva koja čine muž, žena (ili nevjenčani partneri) i djeca (34%), dok su domaćinstva koja čine vjenčan ili nevjenčan par na drugom mjestu (20,9%). Jednočlana domaćinstva su zastupljena sa 13 posto, dok 11 posto ispitanika živi sa nekim drugim (ne roditeljima ili djecom). S obzirom da je prosjek starosti glave porodice iznad 50 godina, relativno mali postotak domaćinstava čine tri generacije, otprilike 5 posto. Još je manji broj domaćinstava koje sačinjavaju bračni par i roditelji. U više nego polovini domaćinstava, ispitanik živi sa djecom.

¹³³ Zbog nedostatka popisa stanovništva, domaćinstva su izabrana putem "slučajne polazne tačke" i "slučajnih metoda šetanja". Za detaljniji osvrt, pogledati izvještaj koji se navodi u fusnoti 2.

¹³⁴ Bačić, Dragan & Dedić, Dejan: *Značaj pomoći. Sociološko istraživanje životnih uvjeta i stavova prema obnovi u Bosni i Hercegovini*. Puls/Sida 2005.

Trebalo bi također naglasiti da su razlike između ciljnog i kontrolnog uzorka u ovom pogledu veoma male ili praktično nepostojeće. Ovo je dodatno potkrijepljeno poređenjem dobi i stupnja obrazovanja glave porodice iz obje grupe. Prosječna dob u ciljnom uzorku je 55,6, dok je u kontrolnom 52,6, što bi trebalo pripisati nešto većem postotku ispitanika između 15–29 i 30–44 godine u ovoj grupi. Stupanj obrazovanja koji preovladava je u obje grupe osnovna škola, s tim da je u kontrolnom uzorku nešto veći broj ispitanika sa završenom srednjom školom.

Većina kuća/stanova obnovljenih u sklopu programa pomoći je naseljena. Što se tiče organizacije, postoje određene razlike. Kuće građene u ruralnim područjima češće su korištene od strane prvobitnih vlasnika. Između 5 i 17 procenata kuća nije nastanjeno, ali ih vlasnici redovno posjećuju. Veoma mali broj kuća je napušten ili nastanjen novim stanarima.

Status izbjeglica i povratak

Većina ispitanika, kako u ciljnom (75%) tako i u kontrolnom uzorku (55%) je za vrijeme rata bila u izbjeglištvu u Bosni i Hercegovini. Jedna petina ispitanika iz oba uzorka je bila u izbjeglištvu izvan BiH. U odnosu na ciljni uzorak, veći broj ispitanika u kontrolnom uzorku nije uopće napuštao svoj dom tokom rata (23,4% naspram 7,5% u ciljnom uzorku). Drugim riječima, postotak izbjeglica i raseljenih lica je bio veći među korisnicima Sidine pomoći.

Najveći broj onih koji su bili u izbjeglištvu izvan Bosne i Hercegovine je boravio u Hrvatskoj. Postoje, međutim, tipične razlike kad je riječ o etničkoj pripadnosti, t.j. Hrvati su utočište našli u Hrvatskoj, Srbi u Srbiji i Crnoj Gori, a Bošnjaci u Hrvatskoj i Makedoniji.

Jedna od tema koja je bila od velike važnosti za evaluacijski tim je bio razlog povratka. Ispostavilo se da se 40 posto ljudi vratilo jer su, u skladu sa principima Dejtonskog Sporazuma, bili prisiljeni napustiti privremena mjesta boravka. Ne postoji stvarna razlika između kontrolnog i ciljnog uzorka u ovom pogledu.

Premda sami ispitanici nisu mogli uticati na odluku o povratku, a također su dobili pomoć za izgradnju kuća, većina ljudi tvrdi da bi se vratili i da tu pomoć nisu bili dobili. Ipak, svaki četvrti ispitanik iz kontrolne grupe smatra da se ne bi vratio, dok 19 posto ispitanika smatra da bi, da je mogućnost postojala, vjerovatno ili svakako otišao na neko drugo mjesto. Uprkos tome, velika većina bi prednost dala povratku u vlastito selo. S obzirom da većina ispitanika iz ciljnog uzorka upravo jesu izbjeglice i raseljene osobe, čini se da je financijska pomoć Side djelovala kao poticaj za povratak.

Pomoć i stavovi o pomoći

Dok ciljnu grupu, po definiciji, čine korisnici pomoći, vrijedno je zapažanja da je samo 17 posto ispitanika iz kontrolne grupe primilo pomoć za izgradnju kuća, što ukazuje da je Sida bila glavni međunarodni opskrbnik pomoći u regiji. Podaci govore da su sredstva primarno bila usmjerena na obnavljanje kuća i infrastrukture. Relativno mali broj ljudi je primio dodatnu *poljoprivrednu* pomoć: 20 posto u ciljnom uzorku i deset posto u kontrolnom uzorku. U slučaju *mikro – kredita* je samo 1–2 posto ljudi primilo ovu vrstu pomoći. Ukupne cifre, ipak, pomalo obmanjuju, jer su programi obuhvaćali i urbana područja kojima ova pomoć nije bila namijenjena. Kad je riječ o selima, slika je malo drugačija: 30 posto domaćinstava je primilo poljoprivrednu pomoć, s tim da je razlika između organizacija osjetna, od 3 do 50 posto. U svakom slučaju, opći dojam je da većina ovu vrstu pomoći nije dobila.

Budući da ljudi odgovorni za provođenje programa tvrde da je svaki vlasnik obnovljene kuće, u principu, primio paket poljoprivredne pomoći u vrijednosti do 2000 KM¹³⁵, čini se da je došlo do nesporazuma između donatora i primaoca pomoći. Korisnici pomoći, očito, nisu shvatili "paket", koji su dobili poslije useljenja, kao "poljoprivrednu pomoć". S obzirom da je jedan dio Sidinog angažmana u okviru poljoprivredne pomoći zaista bio dugoročnog karaktera, moglo bi se reći da je sam naziv u neku ruku neadekvatan. Ovo navodi na razmišljanje o pitanju komunikacije, odnosno toga koliko su ljudi bili *informirani* o mogućnosti primanja pomoći. Više od 40 posto ispitanika je o postojanju pomoći saznalo putem prijatelja i poznanika, što možda i nije iznenađujuće. Dvadeset sedam posto ispitanika je za pomoć saznalo putem predstavnika vlasti i 23 posto putem sastanaka organizacija. U slučaju ljudi iz ruralnih područja je, međutim, veću ulogu imala informacija koja je došla od strane organa vlasti ili organizacija, što je, najvjerojatnije, uslovljeno većim stupnjem izolacije ovih područja. Uočljivo je, također, da svaki treći ispitanik iz kontrolne grupe tvrdi da uopće nije informiran, a pitanje koje se ovdje nameće je da li su oni, u slučaju da jesu bili informirani, mogli biti potencijalni korisnici pomoći.

Druga tema koju je evaluacija trebala razjasniti, je do koje mjere su ljudi shvatili osnovne principe programa pomoći. Pokazalo se da je otprilike 60 posto ispitanika potpuno ili djelomično shvatilo ove principe, ali da ih gotovo 40 posto ispitanika nije shvatilo, što, čini se, predstavlja prilično visoku cifru. U ovom slučaju je obrazovanje važno. Oni sa srednjom školom ili fakultetom pokazali su veće razumijevanje nego oni sa osnovnom školom ili nižim obrazovanjem, što, dakle, znači da su stanovnici sela manje informirani od stanovnika gradova.

Pitanje koje se tiče stavova o pomoći, te toga da li je pomoć doživljena kao pravedna i odgovarajuća je formulisano na nekoliko načina. Na direktno pitanje *da li je pomoć bila pravedna* je 26 posto ispitanika odgovorilo pozitivno,

¹³⁵ KM, konvertabilna marka, odgovara vrijednosti DEM.

dok je 32 posto odgovorilo negativno, a otprilike 40 posto da je pomoć u nekim slučajevima bila pravedna, a u nekim nepravedna.

Kad je pitanje postavljeno na nešto drugačiji način, odnosno kada je pitanje bilo *da li su oni kojima je pomoć trebala tu pomoć i dobili*, odgovor je bio sličan. Više nego trećina ispitanika odgovara potvrdno, manje nego četvrtina smatra da nije, dok otprilike 40 posto smatra da je pomoć bila i pravedna i nepravedna.

Na pitanje *da li su oni koji su dobili pomoć tu pomoć zaista i trebali* 40 posto ispitanika ciljnog uzorka odgovorilo je potvrdno. Istovremeno 17 posto ispitanika ima osjećaj da je pomoć, generalno rečeno, bila nepravedna, t.j. da je samo nekolicina korisnika pomoć zaista i trebala. Isti stav ima i jedna trećina ispitanika iz kontrolnog uzorka. Općenito, oni koji su primili pomoć su manje kritični.

Zanimljivo je primijetiti da postotak potvrdnih odgovora opada na pitanje *kako ljudi općenito doživljavaju međunarodnu pomoć*. Ovo, u principu, ukazuje na to da ispitanici smatraju da su oni osobno pozitivniji prema pomoći, uporedivši se sa drugim ljudima, za koje vjeruju da su, umnogome, negativni.

Pitanje *da li je pomoć bila primjerena (potrebama)* dobije sličan odgovor. Dok gotovo polovina ispitanika u ciljnom uzorku misli da je pomoć bila bar djelomično primjerena, otprilike 17 posto smatra da nije bila primjerena, a više od trećine ispitanika je uzdržano.

Poređenja radi, ispitanici koji smatraju da pomoć nije bila dobro organizovana su nešto brojniji, 24 posto, dok 32 posto ispitanika smatra da je pomoć bila dobro ili vrlo dobro organizovana. Osim toga, manje od 40 posto vjeruje da je pružena potpora bila upravo ona vrsta pomoći koja je bila potrebna.

Zaključno, jasno je da ljudi *nisu* prihvatili Sidine osnovne smjernice koje govore o tome da korisnici sami obnavljaju svoje porušene kuće. Tek deset posto preferira ovo rješenje, dok bi 50 posto ispitanika preferiralo rješenje koje podrazumijeva useljenje u kuću obnovljenu od strane donatora. Ovaj rezultat je drugačiji od rezultata antropološke studije, a i od onoga što se od programa očekivalo, što možda i nije tako iznenađujuće.¹³⁶

Interesantno je da bi samo 13 posto ispitanika izabralo da primi novac, u slučaju da je ta opcija postojala. Ovo bi na prvi pogled moglo izgledati neobično, ali vjerovatno oslikava stvaran stav ispitanika, kad je riječ o realno postojećim opcijama. Neizvjesno je da bi primljena svota novca bila dovoljna za nastanjenje u gradu, ako bi ispitanici bili skloniji toj opciji.

Rezultati pokazuju da su ispitanici prilično neodlučni kad je riječ o cilju programa ali i o načinu na koji su programi bili realizovani. Odgovori na ova pitanja su najčešće neutralni ili uzdržani. S druge strane, primjetna manjina je u stvari ubijedena da programi nisu ni primjereni, niti dobro organizovani,

¹³⁶ Nažalost, u anketi nije postavljeno pitanje koje se tiče razloga, niti su ispitanici bili upitani o mogućnosti uticaja u toku procesa obnove kuće.

nit i savim jasni kad je riječ o ciljevima. Ovaj stav je više izražen u urbanim nego ruralnim sredinama.

Razlika između organizacija je, generalno rečeno, mala, i nemoguće je doći do pouzdanih zaključaka o tome da li je metod i ponašanje jedne određene organizacije uticao na rezultat projekta. O tome ne postoje relevantne informacije, a ostali faktori, poput stupnja obrazovanja ili toga da li je riječ o urbanoj sredini, izgledaju važniji u objašnjavanju razlika u stavovima i mišljenjima.

Detalji u vezi realizacije programa nam nisu poznati, a postoje i faktori koji su, naravno, van dometa organizacija koje pružaju pomoć. Mora se imati na umu da je projekat obuhvaćao velik broj korisnika, a i sredstva su bila ograničena. U svakom slučaju, postoje jasne razlike između korisnika i administratora pomoći u tumačenju pomoći. Jedan zaključak bi mogao biti da bi se u budućnosti više pažnje trebalo posvetiti obraćanju ljudima "na njihovom jeziku".

Ekonomski uslovi

Ekonomska situacija u porodici

Ekonomska situacija u porodici je prilično teška, generalno rečeno. Samo je 17 posto ispitanika iz ciljne grupe zaposleno, bilo da se radi o punom radnom vremenu ili povremenom zaposlenju. Ovo ne iznenađuje kad se na umu ima starosna struktura kao i činjenica da je pretežno riječ o ruralnim sredinama. Stupanj nezaposlenosti je isti i u kontrolnom uzorku, što je samo po sebi, vrijedno zapažanja. Prilično je velika razlika između ruralnog i urbanog područja, kao i razlika između žena i muškaraca. Dok je u selima 35 posto muškaraca u dobi 30–44 zaposleno, ova cifra dostiže 62 posto u slučaju muškaraca iste dobi koji žive u gradovima. Na selu žene su pretežno domaćice i, s obzirom da je sistem socijalne zaštite u socijalističkoj Jugoslaviji bio baziran na zaposlenju u preduzećima u društvenom vlasništvu, ili u državnim institucijama, veoma mali broj starijih žena ima pravo na penziju. Postoji, također, markantna razlika u stupnju zaposlenosti onih koji su mlađi od 54 i starijih generacija, ali ne i među starosnim grupama između 18 i 54 godina, što ukazuje na postojanje situacije u kojoj je pristup tržištu rada jedan od fundamentalnih problema.¹³⁷

Porodični prihodi su, prema tome prilično mali. 17 posto ispitanika u ciljnom uzorku tvrdi da nemaju nikakve prihode, a 38 posto zarađuje manje od 200 KM mjesečno. Gotovo 80 posto domaćinstava ima mjesečni prihod koji je manji od 400 KM, što je, iz perspektive bosanske stvarnosti, skroman iznos.

¹³⁷ Ovo je potvrđeno postojećim podacima o Bosni i Hercegovini na makro-nivou, pogledati: *Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina. Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation*. Part of the Governance Assessment of Bosnia and Herzegovina funded by the United Kingdom's Department for International Development. European Stability Initiative, Berlin & Sarajevo, 2004, p. 24.

Ako posmatramo samo ruralne sredine, mjesečni prihod manji od 200 KM ima 60 posto ljudi.¹³⁸

Premda postoji tendencija da se prihodi podcijene, logično je da veoma mali broj, manje od deset posto ispitanika, opisuje ekonomsku situaciju u svojoj porodici kao veoma dobru, a 65 posto kao lošu ili veoma lošu.

Teška ekonomska situacija se odražava u odgovorima na specifična pitanja koja se tiču toga kako ljudi izlaze na kraj sa različitim izdacima. Više od 25 posto *gotovo nikad* ne može platiti zdravstvene izdatke. Trideset posto ljudi *ponekad* ne može platiti ove izdatke. Omjer onih koji su u stanju platiti režijske troškove je veći, ali, ipak, 27 posto kaže da ponekad ne mogu platiti, a 10 posto gotovo nikad ne može platiti. Što se tiče školovanja djece, samo je 30 posto u stanju da pokriva sve izdatke svo vrijeme. Doduše, priličan broj ispitanika na ovo pitanje nije odgovorio, što može značiti da pitanje nije shvaćeno ili da je bilo osjetljivog sadržaja.¹³⁹

Stoga nije nikakvo iznenađenje da veoma mali broj ispitanika može uštedjeti novac: činjenica je da 80% ne može. Tešku ekonomsku situaciju također ilustrira i to da mali broj ljudi prima ekonomsku pomoć od rodbine iz inostranstva ili ostalih dijelova zemlje.

Vrijedno je zapažanja da su razlike između ciljnog i kontrolnog uzorka u pogledu ekonomske situacije neznatne. Oni koji su korisnici Sidine pomoći nisu ni u boljem, niti u gorem položaju od ljudi koji žive u istom području a pomoć nisu dobili. Prilično je jasno da se stanovnici bosanskih sela nalaze u teškoj položaju.

Stavovi o ekonomskoj situaciji općenito

Kad se postavljeno pitanje odnosilo na ekonomsku situaciju općenito, odgovori su bili veoma slični. Većina doživljava ekonomske mogućnosti u području u kojem živi kao loše ili veoma loše. Samo šest posto ispitanika smatra da su mogućnosti dobre ili veoma dobre.

Veoma je teško prodati poljoprivredne proizvode, sudeći po odgovorima ispitanika.

Na pitanje u kojem se situacija u Bosni i Hercegovini poredi sa situacijom u ispitanikovom kraju, dominira stav da je situacija otprilike ista (48%), dok 30 posto misli da je u vlastitom kraju gore, a 20 posto misli da je bolje. Razlike među kantonima nisu velike, iako ispitanici iz kantona Sarajevo imaju nešto pozitivnije gledište.

¹³⁸ Sudeći po postojećoj statistici, odnosno istraživanju koje je obuhvatilo 3000 domaćinstava, gotovo 18 posto stanovništva u Bosni i Hercegovini živi ispod granice siromaštva. Ova granica je definisana kao godišnji prihod od 2200 KM po domaćinstvu. Pogledati *Dnevni avaz*, 26 May, 2005, p. 10, i *Oslobodenje*, 26 May, 2005, p.2. Izvještaj još nije objavljen, ali tri ranija izvještaja se mogu naći na <http://www.bhas.ba/index2/index.htm>. S obzirom na prirodu uzorka, za očekivati je da je postotak siromašnih u našem istraživanju veći.

¹³⁹ Na području čitave bivše Jugoslavije je obrazovanje veoma cijenjeno, što spada u neke fundamentalne norme. Na isti način na koji je porodica ta koja bi trebala voditi brigu o svojim članovima, kako djeci tako i ostarijelim članovima. Također bi se trebalo dodati da danas, kao i u socijalističkoj Jugoslaviji, roditelji plaćaju školske knjige, transportne troškove, hranu i sve ostale troškove koji imaju veze sa školovanjem.

Kad je riječ o promjenama ekonomske situacije u zadnjih nekoliko godina, 41 posto ispitanika vjeruje da je situacija nepromijenjena, dok 37 posto misli da je situacija lošija. Samo 20 posto ispitanika primjećuje poboljšanje ekonomske situacije. Jasno je, također, da se promjene na bolje u neposrednoj budućnosti ne očekuju. Većina ispitanika smatra da je ekonomska perspektiva u budućnosti loša ili veoma loša (57%) i ne vidi budućnost za mlade ljude koji žive u tom području.

Dva pitanja su se ticala načina poboljšanja situacije: s jedne strane, posredstvom međunarodnih organizacija kroz mikro-kredite, i s druge strane, putem uobičajenih bankovnih kredita. I jedan i drugi su opisani kao veoma teški za dobiti, i veoma mali broj je iskoristio mogućnost mikro-kredita. Upadljiva je činjenica da nema stvarne razlike između ova dva kreditna sistema.

Većina ispitanika radije *ne* bi živjela negdje drugdje, i očekuje da će živjeti tu gdje živi, uprkos turobnim uslovima života, i očito bez svijetlih prospekata za mladu generaciju.

Ukratko, stavovi o ekonomskoj situaciji su pesimistični, i ne postoji razlika između stavova ljudi koji su korisnici Sidine pomoći i stavova ljudi koji tu pomoć nisu primili.

Saradnja u poljoprivredi

Sudeći po rezultatima studije stupanj saradnje poljoprivrednika je nizak. Najmanja kooperativnost pokazala se u razmjeni poljoprivrednih mašina, nešto što se dešava rijetko (39%) ili nikad (20%). Dvadeset tri posto ispitanika kaže da se komšije često ili veoma često pomažu u poljoprivrednim poslovima, dok 24 posto tvrdi da je kooperacija u izgradnji infrastrukture česta ili veoma česta. Cifre u kontrolnom uzorku su, u osnovi, iste. Istovremeno, približno 50 posto ispitanika u obje grupe smatra da je saradnja u svrhu zaštite interesa definitivno potrebna.

Društvene aktivnosti

Veoma mali broj ljudi je uključen u slobodne aktivnosti poput sportskih i kulturnih aktivnosti, a ni broj ljudi koji učestvuju u poslovnim udruženjima ili političkim sastancima nije visok. Približno 80–90 posto ispitanika nikad ne učestvuje u takvim aktivnostima, i razlike između ciljnog i kontrolnog uzorka, u ovom pogledu, ne postoje.

Mediji

Televizija ima značajnu ulogu, i većina ispitanika provodi više sati dnevno gledajući televizijske programe. Uočljivo je, međutim, da, u odnosu na ostala dva naroda, među ispitanicima srpske nacionalnosti ima veći broj onih (20%) koji navode da nikada ne gledaju televiziju, dok je broj onih koji televiziju gledaju tri ili više sati svaki dan u ovoj grupi također manji.

Čitanje dnevnih novina je osjetno manje rasprostranjeno. Hrvati su, u ovom pogledu, nešto aktivniji od Srba i Bošnjaka.

Religija

U zemljama bivše Jugoslavije je prakticiranje religije tradicionalno više zastupljeno u ruralnim područjima, što je potvrdila i ova studija. Postoji, također, razlika između pravoslavnih Srba, s jedne strane, i muslimanskih Bošnjaka i katoličkih Hrvata s druge. Muslimani i katolici su daleko više religiozni nego ispitanici pravoslavne vjeroispovijesti. Trećina muslimana i katolika učestvuje u sedmičnim religioznim obredima, a otprilike polovina njih učestvuje najmanje jednom mjesečno. U slučaju ispitanika pravoslavne vjeroispovijesti je postotak 9, odnosno, 24 posto. Trebalo bi se dodati da je prakticiranje religije povezano sa stupnjem obrazovanja. U slučaju ispitanika sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem, religija je više zastupljena.

Politika

Interes za politiku je relativno mali. Za većinu ispitanika politika uopće nije važna, a velik broj ljudi nije siguran kako bi glasao. Opći obrazac, da se glas daje stranci koja zastupa vlastitu etničku grupu, važi i dalje – što je vidljivo i iz empirijskih studija ali i rezultata glasanja. Tradicionalne "vladajuće" stranke su još uvijek popularne. 40 posto ispitanika smatra da ne bi glasali, ili su neodlučni. Od onih koji jasno znaju kojoj stranci bi dali svoj glas 54 posto Bošnjaka bi glasalo za SDA, 51 posto Hrvata za HDZ, i 30 posto Srba za SDS a 26 posto Srba za SNDS.

Općenito rečeno, ovi rezultati daju sliku stvarnih prilika u ruralnim područjima u Bosni, i ostalim dijelovima bivše Jugoslavije. Institucionalizovane aktivnosti su neznatne, osim onih koje su vezane za religiju. Društveni život se svodi na neformalnu interakciju sa prijateljima i rodbinom, bilo kod kuće, u lokalnom restoranu, ili, ispred džamije ili crkve. Televizija je, u posljednjih par decenija, postala veoma važna.

Etničke relacije

Osjećaj sigurnosti

Obezbjedenje sigurnosti i stimulisane harmoničnih međuetničkih relacija su osnovne smjernice međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini poslije Daytona. Rezultati studije indiciraju da je ovo, bar na jednoj razini, do određene mjere i postignuto.

Velika većina ima osjećaj pripadanja mjestu stanovanja i osjeća ga kao svoj dom. Općenito rečeno, oni se također osjećaju veoma sigurno. Postoji, međutim, manja razlika između Bošnjaka s jedne i Hrvata i Srba s druge

strane. Bošnjaci, se u nešto većoj mjeri, osjećaju *veoma* sigurno: 77 posto, u odnosu na 63, odnosno 64 posto. Slično tome, velika većina se osjeća slobodnim prakticirati svoju vjeru.

Međuetničke relacije

Postoje uočljive razlike između Bošnjaka, Hrvata i Srba kad je riječ o stupnju međuetničkih kontakata. Dok velika većina Hrvata i većina Srba ima takve kontakte *veoma* često, u slučaju Bošnjaka se to ne bi moglo reći. Približno 40 posto Bošnjaka rijetko ili vrlo rijetko ima kontakt sa ostalim etničkim grupama. Jednostavan razlog bi mogao biti da su oni najčešće većina u selima u kojima žive, i, time, nemaju stvarne mogućnosti ili razlog da stupe u kontakt sa drugima. Iako postoje indikacije da tako i jeste, jasno je da drugi faktori, poput obrazovanja ili činjenice da se radi o urbanoj ili ruralnoj sredini, također mogu biti presudni.¹⁴⁰

Jedno od pitanja na koje studija pokušava odgovoriti je i kakva je *priroda* međuetničkih relacija. Velika većina ispitanika tvrdi da su obično tretirani na prijateljski način. Iako ne velika, razlika postoji, pa tako Bošnjaci i Srbi imaju tendenciju da doživljavaju ove kontakte kao nešto manje zadovoljavajuće. Postotak koji govori o tome da se ispitanici vrlo često, često, ili ponekad susreću sa neprijateljskim stavom je sljedeći: Bošnjaci 17%, Hrvati 12%, i Srbi 19%.

Kad se radi o prijateljstvu, odnosno prisnijim relacijama, razlika ponovo postoji, posebno između Hrvata i Bošnjaka. Gotovo polovina Bošnjaka (45%) tvrdi da nema nijednog prijatelja koji pripada drugoj etničkoj grupi, u poređenju sa 10 posto Hrvata i 16 posto Srba.

Ove sklonosti se očituju u stavovima prema miješanim brakovima, pa tako Bošnjaci oklijevaju više nego drugi. Ovo ne bi trebalo biti začuđujuće i u skladu je s onim što je poznato o stupnju međuetničkih brakova u Bosni i Hercegovini koji je bio ispod jugoslovenskog prosjeka poslije drugog svjetskog rata. U toku tog perioda su Bošnjaci, kao i druge grupe muslimanske vjeroispovijesti u Jugoslaviji, sklapali manji broj međuetničkih brakova nego Srbi i Hrvati. Ovo je i razumljivo, jer, islam, tradicionalno ne dozvoljava muslimanskim ženama da se udaju za nekog ko nije musliman.¹⁴¹

Drugi razlozi zbog kojih postoje razlike u međuetničkom kontaktu bi mogli biti ratno iskustvo, ali mi nemamo podatke koji bi ovo dodatno objasnili. Većina naših ispitanika je bila protjerana iz svojih domova, a ne znamo detalje o eventualnim razlikama, kao recimo, broju poginulih u porodici.

¹⁴⁰ U stanju smo skupiti informacije o etničkoj strukturi naselja, kad je riječ samo o jednoj trećini informanata. Zbog toga su u dodatku predstavljene samo cifre koje se tiču Bošnjaka. Podaci ukazuju na određene razlike u stavovima i ponašanju između onih koji žive u naseljima sa bošnjačkom, odnosno hrvatskom ili srpskom većinom.

¹⁴¹ Za miješane brakove u Bosni i Jugoslaviji, pogledati Botev, Nikolai. 1994. "Where East Meets West. Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia." *American Sociological Review* 59(3, June):461-79.

Konačno, trebala bi se spomenuti činjenica da su odgovori ispitanika iz kontrolnog i ciljnog uzorka isti. Iako su rezultati u jednom pogledu prilično pozitivni, ovo je vjerovatno više povezano sa proteklom vremenom kao i razvojem političke situacije općenito, nego sa rezultatima programa pomoći kao takvih. S druge strane, može se tvrditi da je sama činjenica da su Sida i drugi donatori aktivno učestvovali u procesu povratka, mogla povoljno uticati na situaciju. Međutim, ovo se ne može direktno mjeriti u istraživanju ove vrste.

Stavovi prema drugima

Stavovi prema drugim etničkim grupama izgledaju relativno pozitivni. Na postavljeno pitanje: *kakvo je vaše mišljenje o Bošnjacima, Hrvatima ili Srbima*, a moguće alternative bile: *poštujem ih, nemam ništa protiv njih, ne volim ih, mrzim ih*, velika većina tvrdi ili da poštuje ili da nema ništa protiv pripadnika drugih etničkih grupa. U ovom pogledu je moguće da Srbi imaju nešto neutralniji stav nego druge dvije grupe.

Općenito, postoji relativno visok stupanj sumnjičavosti i nedostatka povjerenja u ljude. Preovladava mišljenje, neovisno od etničke pripadnosti, da oprez nikad nije na odmet kad je riječ o kontaktima sa drugim ljudima (Bošnjaci 61%; Hrvati 70%; Srbi 58%).

Ovakav stav se očituje i u stavu prema lokalnim političarima i predstavnicima međunarodnih organizacija. Stupanj povjerenja je u oba slučaja nizak ili vrlo nizak, posebno među Hrvatima (50–28%, 41–23%). U svakom slučaju, stav prema predstavnicima međunarodnih organizacija je, uglavnom, manje negativan.

Ispitanici su, između ostalog, imali mogućnost da odobre ili ne odobre vjerodostojnost dvije izjave: jedna je da se čovjek može osjećati sigurnim u zemlji samo ukoliko njegova etnička grupa čini većinu, a druga je da se mora biti na oprezu kad je riječ o pripadnicima druge etničke grupe, čak iako je riječ o komšijama ili prijateljima. Relativno visok postotak odobrava obe izjave, posebno među Bošnjacima (46%). Ovo znači da je, iako se ljudi općenito osjećaju sigurno i imaju pozitivan stav prema pripadnicima drugih grupa, znatan broj ispitanika sumnjičav i, konačno, ne bi preferirao da bude manjina.

Budućnost Bosne i Hercegovine

Određeni broj pitanja u anketi se ticao sadašnje i buduće političke situacije u Bosni i Hercegovini. Ta pitanja se mogu posmatrati kao mjerilo toga koliko su ljudi pozitivni prema Dejtonskom Sporazumu, i do koje mjere postoji mogućnost pomirenja. U tom kontekstu je jezik interesantna tema. Mišljenje koje preovladava u ovom istraživanju je da bi se bosanski, hrvatski i srpski jezik trebali posmatrati kao isti jezik, ili kao jedan jezik sa određenim raz-

likama. Ovo je manje više u skladu sa drugim studijama kad je riječ o Bošnjacima i Srbima. U istraživanjima provedenim na području cijele Bosne i Hercegovine, veći procenat Hrvata obično ima tendenciju da posmatra hrvatski jezik kao potpuno drugačiji jezik, ili kao drugačiji jezik koji bi mogao biti sličan drugim jezicima.

Osvrćući se na *pomirenje*, ili, radije, oprost, studija pokazuje da tek manjina vjeruje da čovjek mora oprostiti i zaboraviti ono što se desilo za vrijeme rata. 45–56 posto ispitanika, zavisno od etničke pripadnosti, smatra da bi se trebalo oprostiti ali da se zaboraviti *ne* smije. Ovo nije iznenađujuće, s obzirom da je prošlo samo deset godina od završetka brutalnog i razarajućeg rata. Polovina Bošnjaka vjeruje da ono što se desilo nikad ne bi trebalo oprostiti, a isto mišljenje ima i 40 posto Hrvata i 30 posto Srba.

Što se tiče stava prema sudu u Haagu, pokazalo se da ga gotovo 60 posto ispitanika bošnjačke nacionalnosti, gotovo 50 posto Srba i gotovo 40 posto Hrvata smatra pravednim. Iako postoje razlike između sve tri grupe, ovo također indicira da znatan broj Bošnjaka ne odobrava Haag. Ne znamo zašto misle na taj način, ali je jasno da se sud u Haagu, koji bi trebao imati značajnu ulogu u procesu pomirenja, susreće sa problemima legitimiziranja.

Ispitanici su se mogli složiti ili ne sa nekolicinom tvrdnji koje se tiču određenih aspekata političke situacije i budućnosti Bosne i Hercegovine.

Kao prvo, velika većina ispitanika se slaže sa tvrdnjom da bi se izbjegle trebale vratiti na prijeratna mjesta stanovanja.

Osim toga, u svim grupama, a posebno među Bošnjacima, se favorizira postojanje jedne zajedničke države. Samim tim, postoji stav da se srpska i hrvatska područja u zemlji ne bi trebala spojiti sa "matičnom državom". Ovo se razlikuje od rezultata drugih studija gdje, obično postoji rascjep između stavova Bošnjaka s jedne strane, i Srba i Hrvata s druge. Pored činjenice da u Bosni i Hercegovini postoje regionalne razlike, u ovom slučaju znatan postotak Srba i Hrvata nije želio odgovoriti na ova pitanja. Veći postotak odgovora na ova pitanje bi, eventualno, mogao dati drugačije rezultate.

Na isti način, većina ljudi je pozitivna prema zajedničkom školskom sistemu, u smislu zajedničkog nastavnog programa i integracije. Postoji osjetno manji broj onih koji su zainteresovani za to da se djeca podučavaju na njihovom novom standardnom jeziku (bosanskom, hrvatskom i srpskom). S druge strane, ispitanici smatraju da bi djeca trebala znati i latinicu i ćirilicu. U ovom istraživanju bi se možda moglo reći da ljudi preferiraju ono rješenje jezičkog pitanja koje najviše podsjeća na stanje u Bosni prije rata. Taj jezik je karakterizirao visok stupanj lingvističke tolerancije prema dvjema varijantama koje su se tad zvale srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski jezik, koji se u Bosni osamdesetih još zvao i *Bosansko-hercegovački standardni jezički izraz*.

Dalje, interesantno je zapaziti da postoji prilično visok stupanj nepovjerenja prema međunarodnoj zajednici, bez nekih većih razlika među Hrvatima,

Bošnjacima i Srbima. Ovo znači da, sudeći po mišljenju ispitanika, međunarodna zajednica ne razumije uvjete u Bosni i Hercegovini i tretira ljude kao zaostale. Konačno, veoma velika većina vjeruje da će stanovnici Bosne i Hercegovine, uprkos tome šta se desilo, u budućnosti moći živjeti u miru.

Ni u ovom slučaju, nema većih razlika između stavova i mišljenja ispitanika iz ciljnog i kontrolnog uzorka.

Rezime

Materijalni uslovi ispitanika su veoma teški. Ljudi su siromašni, mali dio njih je zaposlen, dok mnogi, čini se, žive na ivici siromaštva i često si ne mogu priuštiti ni zdravstvenu zaštitu, niti školovanje djece. Osim toga, velika većina ispitanika ne očekuje nikakve veće promjene u budućnosti, bilo da je riječ o vlastitoj porodici, o području u kojem žive, ili pak, o Bosni kao državi.

Socijalna egzistencija je umnogome ograničena na svakodnevni život u vlastitom okruženju i u okviru vlastite etničke grupe, iako interakcija među etničkim grupama postoji.

S druge strane, većina ljudi navodi da se osjeća sigurno, i da se veoma rijetko susreću sa neprijatnostima. Njihovi stavovi prema pripadnicima drugih etničkih grupa su, općenito, pozitivni.

Život van posla je do velike mjere posvećen televiziji i religiji i veoma mali broj ispitanika je uključen u organizovane aktivnosti, bilo da je riječ o sportskim, kulturnim ili političkim organizacijama. Čini se da većina ljudi uopće nije zainteresovana za politiku.

U cjelini, stavovi ispitanika prema programima pomoći su prilično neutralni ili neodlučni. Preovladavajući stav, dakle, nije ni pretjerano pozitivan, niti izravno negativan, ali primjetna manjina ispitanika vjeruje da pomoć nije bila potpuno pravedna niti prikladna. Postoji, također, veoma visok stupanj nepovjerenja prema lokalnim političarima i međunarodnim organizacijama.

Kad je riječ o budućnosti Bosne i Hercegovine, odgovori se umnogome slažu sa nadama koje međunarodna zajednica gaji u ovom pogledu, s tim da postoje određene razlike u stavovima između Bošnjaka, Hrvata ili Srba.

Diskusija

U diskusiji koja slijedi, zaključno će biti riječ o rezultatima studije iz perspektive Sidinih vlastitih ciljeva i u okviru terminologije kojom se Sida služi. Ono što je za Sidu bilo važno je do koje su mjere programi pomoći bili *relevantni*, kakav *značaj* su imali i koliko su uticali na *održivost* u ekonomskom i socijalnom pogledu.¹⁴²

¹⁴² *Terms of Reference. Evaluation of Impact, Sustainability and Relevance in Integrated Area Programmes in Bosnia-Herzegovina*, Sida, UTV 2004-02-16.

Na ova pitanja nije lako dati jednostavan odgovor. Kao prvo, trebalo bi se imati na umu da je ovo istraživanje odraz iskustva i stavova ljudi, što znači da, u svim diskusijama o rezultatima u pogledu uzroka i posljedice na jednom općem nivou, treba biti oprezan. Drugim riječima, rezultati ankete, sami po sebi, ne mogu odgovoriti na pitanje da li su programi bili uspješni ili ne. Da bi se programi u cjelini mogli procijeniti bila bi neophodna sveobuhvatna socioekonomska analiza, bazirana na drugoj vrsti podataka, koja bi se, između ostalog, bavila analizom političkih i ekonomskih uslova kako na lokalnom, tako i na državnom nivou.

Stoga bi čitalac trebao biti svjestan da su rezultati ove studije, kao i rezultati antropološke studije, bazirani na subjektivnim stavovima ispitanika i informanata. Ovo, međutim, ne znači, da podaci nisu vjerodostojni. Uvijek je moguća "greška u mjerenju", čak i kad je riječ o službenoj statistici, koja je, nažalost, u ovom slučaju, ionako nedovoljna. Mi ne možemo biti potpuno sigurni da su svi odgovori bili iskreni, ali oni, mogu imati manje ili više smisla, na osnovu onog što je već poznato ili onog što zvuči logično. Osim toga, postoji duga tradicija u donošenju vjerodostojnih prognoza u istraživanjima političkih stavova. U ovom slučaju također postoji i mogućnost provjeravanja putem kontrolnog uzorka, koji je veoma sličan ciljnom uzorku, u smislu demografskih i socijalnih obilježja. Važno je, pak, da se rezultati baziraju na mišljenjima i stavovima, ne na "objektivnim" ekonomskim podacima.

Pored toga, postoje još neki razlozi zbog kojih rezultati istraživanja jesu – i moraju biti – djelomični. Podaci koje smo bili u stanju dobiti se tiču jednog specifičnog vremenskog momenta, i ne znamo kako su ljudi živjeli ili razmišljali prije rata, u toku rata ili neposredno poslije rata. Da je anketa, na primjer, napravljena neposredno poslije povratka u sela, mi bismo najvjerojatnije dobili drugačije odgovore. Konačno, kad je riječ o rezultatima, mora se imati na umu da ljudi koji su bili intervjuirani *ne* predstavljaju slučajan uzorak domaćinstava Bosne i Hercegovine, nego su uzorak reprezentativan za domaćinstva koja su ušla u Sidine programe pomoći, ili spadaju u odgovarajuću kontrolnu grupu.

Analiza je, u našem slučaju, ipak bazirana na određenim objektivnim karakteristikama, primarno na dihotomiji primaoca pomoći i onih koji tu pomoć nisu dobili kao i na razlikama između četiri organizacije koje su bile uključene u programe pomoći. Postoje, također, uobičajene sociološke "varijable sredine", kao što je obrazovanje, dob, spol, ruralna ili urbana sredina. Uz pomoć ovih varijabli je u okviru različitih kategorija moguće uporediti ekonomske uslove i ostale podatke, onakve kakvim ih ispitanici doživljavaju, i indirektno doći do zaključaka o efektima pomoći. U svakom slučaju, na osnovu podataka s kojima raspolažemo, je nemoguće dati konačne odgovore.

Kad je riječ o ekonomiji, čini se da su programi zaista imali značajan uticaj, s obzirom da su, očito, pomogli ljudima da se vrate u svoja sela i obnove svoje domove. Sasvim je izvjesno da bi velik broj ljudi veoma teško uspio tako nešto napraviti uz pomoć vlastitih sredstava. U tom pogledu bi pomoć mogla

biti karakterizovana kao relevantna, posebno ako se oslanjamo na razmišljanja ljudi kojih se to tiče. Kad je riječ o povratku, relativno mali broj ljudi bi otišao na neko drugo mjesto, čak iako bi bili dobili ekonomska sredstva da to urade, i jasno je da se većina htjela vratiti kući. Štaviše, najveći dio ljudi zaista živi u obnovljenim kućama, koje se, samim tim, ne mogu smatrati izlišnim, poput vikendica. Naravno, relevantnost se može shvatiti i u drugom, isključivo makroekonomskom, "objektivnom" pogledu. Da li su programi bili relevantni u ovom smislu? Da li bi, možda, bilo mudrije ne pomoći ljudima da se vrate u svoja sela?¹⁴³

Da bismo mogli dati odgovor na ova pitanja, morali bismo uzeti u obzir postojeće alternative, i, po našem mišljenju, diskutabilno je da li su postojale bilo kakve druge stvarne opcije u vrijeme kad su odluke o programu donesene i on se počeo realizovati. Ako se na umu imaju političke smjernice Dejtonskog Sporazuma i izričit stav da se ne prihvati rezultat etničkog čišćenja, kao i postojeća ekonomska infrastruktura, jasno je da drugi izbor nije postojao. U toj specifičnoj situaciji bilo je nemoguće zanemariti humanitarna i politička pitanja, i bilo bi prilično dalekosežno predstaviti povratak kao nešto što zavisi od ekonomskih predviđanja, koja bi, po samoj prirodi stvari, bila veoma teško napraviti.

Šta reći o *socijalnom* značaju i relevantnosti? Moglo bi se doći do sličnih zaključaka. Pod datim uslovima, šta bi drugo moglo biti učinjeno? S obzirom da su se ljudi željeli vratiti, činjenica da su se mogli vratiti, svakako ima implikacije na stabilnost društvenog života, i, do određene mjere, posljedice rata su promijenjene. Pošto svi zainteresovani nisu mogli dobiti pomoć, ona bi mogla izazvati socijalne konflikte, i, premda se ovo nije desilo, postoje neke indikacije da ljudi općenito prilaze stranim programima pomoći pomalo rezervirano. Ako ništa drugo, sami ispitanici tako misle.

Ako, pak, značaj urađenog postavimo u jedan širi okvir, naime, ako postavimo pitanje do koje mjere su programi uticali na određene ekonomske procese ili vrste socijalnih relacija, rezultat nije tako očit. Ako su, recimo, programi obnove trebali dovesti do veće interakcije između različitih etničkih grupa, poboljšati kooperaciju među korisnicima pomoći, ili uticati na to da se oni uključe u razne aktivnosti u slobodno vrijeme – rezultati su veoma skromni. Činjenica je da ne postoje bitne razlike između onih koji jesu bili korisnici Sidine pomoći i onih koji nisu.

Isto važi i za ekonomsku situaciju. Ako je zamisao bila da programi obnove, povezani sa sistemom kredita, imaju konkretan uticaj na ekonomiju sela, ovo se, očito, nije desilo, što je, također, potvrđeno u istraživanjima koja su se bavila isključivo ekonomskom situacijom.¹⁴⁴

¹⁴³ "Činjenica da međunarodna zajednica potiče povratak također navodi na pitanje o održivosti, t.j. dugoročne koristi programa ... sama ideja o ekonomskom razvitku putem povratka u ruralna područja se može postaviti u pitanje. Zato je važno ispitati da li je međunarodna zajednica možda trošila novac na obnovu infrastrukture prošlosti, a ne budućnosti." Terms of Reference, str. 2-3

¹⁴⁴ Za opširniju analizu, pogledati *Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina. Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation*. ESI, Berlin & Sarajevo, 2004.

Tema održivosti, odnosno, da li bi pomoć mogla pridonijeti poboljšanju socijalne i ekonomske situacije u dugoročnoj perspektivi, također se dovodi u pitanje. Sudeći po iskazima ispitanika, a nema podataka koji bi opovrgli njihovo mišljenje, programi nisu – dosad – imali većeg uticaja na ekonomski razvoj.

U cilju provjere neke od pretpostavki koje se tiču efekata programa pomoći, napravljen je niz analiza uz pomoć *modela strukturalne jednačine*.¹⁴⁵ Svrha modela je proučavanje faktorske strukture stavova, kao i kauzalne veze. Iako bi se modeli trebali shvatiti kao eksplorativni, i potrebne su daljnje analize koje bi se bazirale na većem broju indikatora i objašnjavajućih faktora – rezultati ilustriraju da programi pomoći zapravo ne utiču na ekonomsku situaciju porodice, niti na ekonomske uslove općenito, niti imaju konkretan efekat na međuetničke relacije i stavove. Oni se nisu vidno poboljšali kao posljedica pomoći, ali isto tako se nisu ni pogoršali zahvaljujući programima, niti su programi dali povoda za nove konflikte.

Da li ovo znači da su IAP-i bili promašaj? Mi smatramo da nisu. Za nekog ko nije dio programa, ko nije morao donositi odluke koje je, u vrijeme kad su se donosile, bilo veoma teško donijeti, nemoguće je reći da li su programi bili pogrešni ili ne. Kad se sve uzme u obzir – kakve alternative su postojale? Nešto drugo se, pak, mora naglasiti. Relacija između date pomoći i oficijelnih Sidinih ciljeva nije sasvim jasna. Pitanje je koliko izgradnja kuće, pa čak i uz obnovu škole i pravljenje novih puteva, može imati konkretan, izmjeriv uticaj na ekonomski i socijalni život korisnika?

Ne može se pretpostaviti da će se izgradnja kuća i infrastrukture kao takva odraziti u drugim sferama života. Čini se, da je nešto drugo potrebno – u jednu ruku teorija koja bi objasnila relaciju između ulaganja i konačnog rezultata, ili socijalnih mehanizama koji su dio procesa, i, u drugu ruku, određeni stupanj administrativne i političke kontrole. Ovo podrazumijeva postojanje programa različite prirode, pored IAP-a, i, naravno, sredstva koja bi takvo što omogućila. Teško je oteti se utisku da se – bar na određenom administrativnom, ili političkom nivou – previše očekivalo od programa.

Uzmimo, na primjer, pitanje mikro-kredita. Sama ideja je dobra, ali je sistem baziran na preduslovima koji, kao takvi, možda ne postoje. Radi se, o općoj ekonomskoj strukturi, kao i o mogućnostima porodice da koristi kredite na sadržajan način, i prije svega, da ga otplati. U uslovima u kojima je ekonomski

¹⁴⁵ Model strukturalne jednačine (Structural Equation Modelling SEM) može se opisati kao kombinacija *path analysis* i faktorske analize koja dozvoljava proučavanja i dimenzionalnih struktura i kauzalnih veza. Za razliku od drugih multivarijantnih metoda SEM analiza se bazira na postavljanju teorijski relevantnog modela, gdje se specificiraju očekivane veze između varijabli. Potpuni SEM model se sastoji od latentnih i manifestnih varijabli. Latentne varijable su teorijski konstrukti, ili faktori, kao npr. etnički identitet ili životni standard koji se mjere putem indikatora odnosno manifestnih varijabli. Analiza se sastoji od strukturalnog modela (latentnih varijabli) i modela mjerenja (manifestnih varijabli). Preko analize kovarijantnih struktura moguće je mjeriti i odnose između latentnih varijabli. Za uvod u SEM, pogledati Randall E. Schumacher & Richard G. Lomax, *A Beginner's Guide to Structural Equation Modelling*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers; Mahwah, New Jersey & London, 2004. Analize su napravljene pomoću softvera EQS, (Peter M. Bentler, Multivariate Software, Inc., <http://www.mvsoft.com/>).

razvoj spor, i integracija u novčanu ekonomiju slaba, jasno je da će samo mali broj ljudi biti u stanju da dignu kredit. Također smo vidjeli da je ono što Sida zove "poljoprivredna pomoć" nedovoljno za motivaciju da bi se ljudi sa ograničenim resursima, oslonili na poljoprivredu kao osnovni izvor primanja, što, vjerovatno, za većinu nikad ranije nije bio slučaj, i što u ovoj sredini, vjerovatno bi bilo rizično. U socijalističkoj Jugoslaviji, a naročito u Bosni i Hercegovini, znatan dio radne snage sačinjavali su "radnici-seljaci", ljudi koji su živjeli na selu, putovali na posao, ili živjeli kao migranti u industrijskim centrima, ponekad i u drugoj republici. U tom kontekstu, i na ovom geografskom području, poljoprivreda je obično značila proizvodnju za potrebe vlastite porodice, ne za tržište.¹⁴⁶

Jedan od osnovnih problema je postojanje značajnih parametara koji su van dometa Sidine kontrole. Sida nije odgovorna za makroekonomsku politiku u Bosni i Hercegovini, niti ima uticaj na organizaciju lokalne administracije i nije u stanju da obezbijedi zaposlenje izvan poljoprivrede. Svi ovi faktori utiču na efekte bilo kojeg Sidinog programa parcijalne pomoći.

Od ogromne važnosti je, svakako, opća politička situacija, čije glavne smjernice su date u okviru Dejtonskog Sporazuma. Poenta nije da je Bosna i Hercegovina jedna vrsta konfederacije, niti da se političke teme jako etniciraju. Problem je, prije svega, situacija u kojoj je međunarodna zajednica u velikoj mjeri uključena u političke aktivnosti, ali nema punu kontrolu, niti je preuzela punu odgovornost. Time je postavljen temelj nečemu što najviše podsjeća na protektorat. Za razliku od bosanskih političara, čija moć je, ipak, prilično ograničena, predstavnici međunarodne zajednice na slobodnim izborima ne moraju odgovarati pred stanovnicima Bosne i Hercegovine. Ovakva situacija daje povod nedostatku transparentnosti, i, konačno, dovodi do situacije u kojoj preovladava nesigurnost, sumnja pa i ravnodušnost.¹⁴⁷

Stoga, da bi se neke dugoročne promjene mogle očekivati, narodu bi se morao dati i razlog da vjeruje u svoje okruženje. Preduslov je, dakle, da ljudi vjeruju da će biti tretirani pravedno kad se obrate vlastima i da vjeruju da njihovo mišljenje može nešto promijeniti. Da bi se to postiglo, morala bi postojati stvarna kontrola faktora koji trenutno nisu pod kontrolom, i obezbijediti sredstva u obimu u kojem vjerovatno nisu ni bila predviđena.

Zaključno, programi se moraju posmatrati kao uspješni u tom smislu da su pomogli ljudima da se vrate u svoje domove, što je ujedno bio i prvobitni cilj programa. Opisi cilja programa, ali i njegova ideološka podloga očito, su se mijenjali kako je vrijeme prolazilo. U svakom slučaju, ne postoji jasna

¹⁴⁶ *Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina. Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation*. ESI, Berlin & Sarajevo, 2004.

¹⁴⁷ Ovo je stanovište nekolicine analitičara. Pogledati, npr., David Chandler: 'The Problem of "Nation-Building": Imposing Bureaucratic "Rule from Above"'. *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, Nr 3, October 2004, pp. 577-591; or, *Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina. Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation*. Part of the Governance Assessment of Bosnia and Herzegovina funded by the United Kingdom's Department for International Development. *European Stability Initiative, Berlin & Sarajevo, 2004*.

veza između obnove kuća i očekivanja koja su se naknadno pripisivala projektu, i čini se da je terminologija koja se koristi može navesti na pogrešna razmišljanja. Činjenica da "poljoprivrednu pomoć", zamišljenu kao startni paket, korisnici nisu doživjeli kao poljoprivrednu pomoć koja bi dala dugoročne rezultate izgleda kao problem donatora ili, radije, političara koji donose odluke, a ne problem bosanskog okruženja. Vjerovatno isto važi i za izraz "Programi integralnog pristupa regiji".¹⁴⁸

Ideja da bi obnova kuća mogla imati efekte na pomirenje je diskutabilna. Ishod bi možda bio drugačiji da su programi bili zamišljeni kao početak jedne opsežne strategije koja bi obuhvaćala aktiviranje stanovnika sela, u sklopu jednog općeg regionalnog razvojnog plana. U tom slučaju bi se moglo tvrditi da je izgradnja kuća bila prva, neophodna mjera u jednom dugoročnom programu koji bi, na kraju, imao predviđene efekte.

Ono što se može reći, poslije razmatranja ovih podataka je da je Sida uložila enorman trud, a ono što je napravljeno je bilo prijeko potrebno i vrijedno svake pohvale. Da bi se neka od dodatnih očekivanja ispunila bilo bi, ipak, potrebno više.

Anketa nam govori da, kako stvari trenutno izgledaju, razvoj situacije u Bosni i Hercegovini, osim posljedica rata, umnogome zavisi i od: a) dugoročnih socijalnih procesa koji su posljednjih decenija postojali na ovom području, b) specifičnog institucionalnog sklopa, i c) iznimno teške ekonomske situacije. Sida – ili druge međunarodne agencije – nisu bile u stanju da neutraliziraju ili prodru kroz ove faktore, no čini se i pretjerano optimistično očekivati temeljne promjene u toku relativno kratkog vremenskog perioda.

¹⁴⁸ Jedan od primjera nesklada između situacije na terenu i jezika politike je i previše pozitivan prikaz IAP u službenom dokumentu objavljenom od strane švedske vlade u martu 2005, gdje je IAP opisan kao sredstvo za smanjenje siromaštva; pogledati Regeringens skrivelse 2004/05:109. Svenska utvecklingssamarbetet med länderna i OSS och på Västra Balkan. <http://www.regeringen.se/content/1/c6/04/33/32/6bf33f90.pdf>.

Zaključci i pouka

Joakim Molander

Od 1995. do 2005. godine je u Bosni i Hercegovini isplaćeno 1.2 milijarde za Sidine Programe integralnog pristupa regiji (IAP). Oni su bili usmjereni ostvarivanju održivog povratka raseljenih Bosanaca, u skladu sa strategijom Dejtonskog Mirovnog Sporazuma. Pristupom asistiranje samopomoći Sida i njeni implementatori doprinijeli su obnovi gotovo 15 000 privatnih kuća/stanova. Projekti su, također, obuhvaćali obnovu škola i lokalne infrastrukture, kao i uvođenja električne energije i vode. Povratnici su, također, dobili pomoć u poljoprivrednim komponentama, kao što su sjeme, fertilizatori, alat, stočni fond i ponekad i mašine.¹⁴⁹

Svrha ove evaluacije IAP-a je procjena relevantnosti, značaja i održivosti programa. U toku procesa evaluacije je tim bio u stanju da skupi važne informacije o efikasnosti uspjehnosti programa. U ovom poglavlju su sumirani naši nalazi u okviru svih ovih pet kriterija. Zaključci se baziraju na tri različite studije koje ulaze u ovaj izvještaj. One su:

1. analiza slučaja obnove sela Grapska, koju je napravio Hans Skotte, arhitekt i istraživač sa Instituta za izgradnju i planiranje pri Norveškom Univerzitetu nauke i tehnologije (NTNU) u Trondheimu.
2. antropološka studija, koju je napravila Melita Čukur, socijalni antropolog sa Centra za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali. Ova studija se sastoji od dvije analize slučaja – jedne u ruralnoj sredini, kojoj je dato fiktivno ime Selo, i druge u urbanoj sredini, u predgrađu Sarajeva.
3. anketa koja je obuhvaćala 2 000 porodica koje su primile pomoć da obnove svoje kuće i 1 000 porodica u kontrolnoj grupi. Anketu je kreirao i analizirao sociolog i balkanolog Kjell Magnusson sa Centra za multietnička istraživanja pri Univerzitetu u Upsali, dok je anketiranje izveo Hrvatski institut za istraživanje javnog mnijenja PULS.¹⁵⁰

Osim toga je material sakupljen iz dokumenata, i kroz workshopove i seminare sa odgovornim za izvođenje programa održane u Sarajevu. Odgovorni za kreiranje programa su nekoliko puta pažljivo razmatrali rezultate.

¹⁴⁹ Teorija programa je opsežno opisana u uvodnom poglavlju evaluacije.

¹⁵⁰ Okvir, svrha i metodologija ove evaluacije su opisani u uvodnom poglavlju. Za više detalja, pogledati Terms of Reference for the evaluation, dodatak 1.

Efikasnost

Efikasnost je 'mjera do koje su ciljevi intervencije usmjerene ka razvoju dostignuti, ili se očekuje da će biti dostignuti'¹⁵¹. Kad je riječ o ovom kriteriju, može se zaključiti da su IAP-i bili uspješni u ostvarivanju svojih primarnih ciljeva: t.j. održivom povratku, koji se primarno odnosi na interno raseljene osobe.

Sida je financirala obnovu 14 806 kuća u BiH. S obzirom da je prosječan broj članova domaćinstva 3.3., gotovo je 50 000 ljudi ovako dobilo mogućnost da se vrati u svoje domove, što je bio direktni efekat IAP-a.¹⁵² Između 5 i 17 posto kuća nisu naseljene ali ih njihovi vlasnici veoma često posjećuju, a ovo zavisi od lokacije kuće. Veoma mali broj kuća je napušten ili ih naseljen novim vlasnicima. Programi su dosegli svoju primarnu ciljnu grupu. Za vrijeme i poslije rata 75 posto korisnika Sidine pomoći živjelo je kao raseljene osobe u Bosni i Hercegovini.

Pristup stvaranju programa baziranom na pravima korisnika

U okviru razvojnog konteksta mnogi donatori danas primjenjuju ono što se naziva pristup stvaranju programa baziranom na pravima korisnika. Takav pristup 'tumači potrebe i prava siromašnih i pojedince vidi kao aktivne subjekte i učesnike'¹⁵³. Pristup takođe podrazumijeva 'proces razvoja baziran na učestvovanju, odgovornosti i transparentnosti'¹⁵⁴. IAP-i nisu eksplicitno koristili tu terminologiju, ali ova evaluacija pokazuje da strateški i taktički pristup Side i njenih implementatora ima oznake ovog pristupa. Mi pretpostavljamo da je ovaj pristup doprinio uspješnom postizanju primarnih ciljeva programa, i imao pozitivne popratne efekte. Postoje dva dijela programa koji se posebno mogu smatrati faktorima uspjeha:

- *Prenošenje uloge glavnog aktera na mjesnu zajednicu.* U Grapskoj je ovaj čin bio odlučujući. Mjesna zajednica je formulisala kriterije za izbor, odabirala 'korisnike' i lično surađivala sa lokalnim srpskim vlastima. Skotte tvrdi da ovo ne samo da je dovelo do simetrije u relaciji između donatora/ međunarodne nevladine organizacije i lokalnog stanovništva, nego je i ojačalo socijalno povjerenje, kolektivnu moć i samouvažavanje među povratnicima. Na workshopu je potvrđena važnost prenošenja uloge aktera na korisnike. Također je ukazano na to da se treba imati uvid u rad mjesnih zajednica, pošto su neke od njih radi lične koristi zloupotrijebile ukazano povjerenje. No, implementatori su u svakom slučaju težili ka predavanju odgovornosti povratnicima.

¹⁵¹ Pogledati Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management (OECD/DAC 2002).

¹⁵² S obzirom da su svi ovi povratnici napustili koje su dotad naseljavali, programi su indirektno pomagali tzv. sekundarni povratak. Ovo znači da su se vlasnici tih kuća sad mogli vratiti. Ovi ljudi su i sami ponekad nastanjivali tuđe kuće, što je vodilo da daljnjeg sekundarnog povratka.

¹⁵³ Sida, *Perspectives on Poverty* (Sida 2002), str. 34.

¹⁵⁴ Sida, *Digging Deeper* (sida 2003), str. 10.

- *Metod asistiranе samopomoći.* Skotte dolazi do zaključka da je ovaj pristup smanjio troškove za 40 posto:

Najbitniji značaj metode samopomoći je u Grapskoj, međutim, bilo to da se svojoj kući moglo pridodati novo značenje. To im je omogućilo da prave izbore – što je bio odlučujući momenat pri (ponovnoj) izgradnji doma. Ovo je urađeno na refleksivan način. Djelomično da bi zadržali ili ponovno stvorili simbolički sadržaj kuće koju su izgubili, djelomično kao čin prkosa prema srpskim komšijama.

Melita Čukur je imala slična zapažanja u Selu i u Sarajevu. U Sarajevu je došla do zaključka da 'Većina informanata smatra metodu samopomoći dobrom, upravo zato što je omogućavala da veći broj stanara dobije pomoć. Jedan dio smatra da je veoma važan bio lični doprinos, ulaganje i napor koji su stanari sami uložili u rekonstrukciju stana – na taj način se nisu osjećali kao pasivni primaoci pomoći.'

Osim ovoga postoje dokazi da je drugi bitan faktor bio:

- *Plan koncentracije.* Ovo znači da su Sida i njeni implementatori imali strategiju da potaknu povratak znatnog broja korisnika da bi stvorili 'socijalni pokret povratka'.

Svi ovi faktori zajedno, po mišljenju Hansa Skottea, ne samo da su pomogli povratnicima da ponovo steknu *fiksni i kapital sredine* – kuće, infrastrukturu i fizičku okolinu. Programi su, također, doprinijeli jačanju *ljudskog kapitala*, t.j. sposobnosti, umještosti i znanja, kao i mogućnosti njihovog korištenja, a doveli su i do jačanja *socijalnog kapitala*, t.j. povjerenja, zajedničkih institucija i vrijednosti, kolektivnog djelovanja itd.

Pojmovna zabuna

Važan faktor uspjeha programa je bila i fleksibilnost. Sida je formulirala generalnu strategiju i ciljeve, a nevladine organizacije koje su bile implementatori programa imali su pravo donositi fleksibilne odluke, na najbolji način prilagođene određenoj sredini.

Fleksibilnost i povjerenje koje je Sida pokazala je snaga, pošto je time dozvoljavala relevantna i prirodna prilagođavanja jednom kontekstu koji se neprestano mijenjao. To je istovremeno bila i slabost jer generalni ciljevi i strategije nisu adekvatno napredovali. Jedna ilustracija ovoga bi bila ta da teorija programa, odnosno smisao intervencije IAP-a nikad nije bio dovoljno jasan. Ne postoje dokumenti programa niti zabilješke koje bi omogućile opsežan uvid u teoriju programa u cjelini.¹⁵⁵ Teorija programa nije bila dovoljno ni reformulisana, ni određena, a ni dokumentovana.

¹⁵⁵ Postoje prijedlozi implementatora i Sidine zabilješke procjene ovih prijedloga. Ali ovi dokumenti se tiču specifičnih programa pojedinih organizacija. Nema zajedničkog dokumenta, koji bi Sida i njeni partneri zajedno razradili.

Jedan efekat ovoga je da su učesnici programa razvili različita shvaćanja i strategije u različitim fazama programa. Ovo je dovelo do fragmentacije ili 'projektkifikacije' pomoći: slovo 'I' u IAP-u je time postalo nejasno. Jedna posljedica ovoga je da su se implementatori teško uklopili u širi pristup razvoja, i da nisu bili u stanju iskoristiti svoje znanje i resurse na koordiniran način. Osim toga, teško je procijeniti efikasnost intervencija kad su se ciljevi vremenom mijenjali što i jeste bila dilema s kojom smo se mi u ovoj evaluaciji suočili – različiti učesnici programa izražavali su različite stavove o poimanju i zadacima programa.

Nejasnoće u vezi IAP-a su, također, dovele do zabune kod povratnika. Ovo se može ilustrirati činjenicom da je samo 30 posto ispitanika ankete koji živi na selu reklo da je primilo poljoprivrednu pomoć; jer paket komponenata namijenjenih za osiguranu prehranu, koji su dobili poslije useljenja, nisu doživjeli kao 'poljoprivrednu pomoć'. Ova zabuna u vezi pojmova ponekad može ometati efikasnost i održivost intervencija. Mnogi stanovnici Sela su poljoprivrednu pomoć koju su dobili od LWF smatrali 'najboljim kreditom koji su ikad dobili'. Jedan informant je objasnio: 'Dali su vrijednosti do 2.000, pa bilo čega. To može biti osam ovaca, to može biti krava, to može biti alat, gnojivo. Sve je to mrtvi kapital. Proda se. Unovčiš i nešto u kuću sebi nabaviš.'

Ovo se ne bi trebalo shvatiti kao da su poljoprivredne komponente u IAP-u bile neuspješne, nego radije kao ilustracija mogućih efekata spomenute zabune u vezi pojmova. Ovo ne bi trebalo shvatiti ni kao opća kritika LWF-ovog učinka u BiH. Evaluacija LWF-ove poljoprivredne pomoći, koju je 2002. godine napravila Štokholmska Grupa za studije razvoja je došla do zaključka da je:

[...] poljoprivredna rehabilitaciona pomoć koja je pružena kroz LWF-Tuzla je uspješna u pogledu kreiranja uslova za održivu proizvodnju i prihode. Postoji visok stupanj zadovoljstva korisnika. Velika većina korisničkih domaćinstava je u stanju da privređuje na osnovu svoje vlastite poljoprivredne proizvodnje. 86 posto povratnika je potpuno ili djelomično zavisna od ovih prihoda.¹⁵⁶

Jedan od razloga zbog kojeg se zaključci evaluacije, ono do čega smo došli u Selu i Grapskoj, čine kontradiktorni ovoj studiji je to da je evaluacija koju je napravila Štokholmska Grupa za studije razvoja, obuhvaćala i ljude koji su učestvovali u LWF-ovim *komercijalnim* poljoprivrednim projektima. Ovi projekti nisu bio dio IAP-a.

¹⁵⁶ Stockholm Group for Development Studies AB, *Evaluation of Lutheran World Federation's Agricultural Rehabilitation Assistance in Northeast Bosnia-Herzegovina* (2002), str. 4.

Uspješnost

Uspješnost je 'mjera toga koliko su ekonomski resursi/ulaganja (materijalna sredstva, stručna pomoć, vrijeme etc.) pretvoreni u rezultate'¹⁵⁷. Kad se radi ovom kriteriju, već je rečeno da je metod asistiranje samopomoći 40 posto jeftiniji od predavanja posla kontraktorima. Osim toga, administrativni troškovi se smanjuju kad mjesna zajednica, recimo, bira korisnike. Na makro nivou su programi koristili lokalno proizveden materijal – što je dodatno smanjilo troškove i pomoglo lokalnoj ekonomiji. Po mišljenju Skottea je otprilike 85 posto građevinskog materijala koji je SRSA obezbjedila Grapskoj lokalno proizveden, dok je samo 20 posto materijala korištenog za privatno građene kuće proizvedeno u BiH.

Ograničeno investiranje u poljoprivredu bi mogao biti način obezbjeđivanja mogućeg načina življenja za povratnike. Ipak, maksimiziranje uspješnosti poljoprivrednog potencijala područja o kojem se radi bi moglo biti više od koristi nego ono što je spadalo u IAP-e, gdje su svi povratnici dobili istu pomoć. Na primjer, vjerovatno bi bilo uspješno kad bi se više resursa uložilo u poljoprivredni razvoj Grapske, koja za to ima odlične preduvjete.

Relevantnost

Pod relevantnošću se ovdje misli 'mjera do koje se svrha intervencije usmjerene ka razvoju podudara sa potrebama korisnika, potrebama zemlje, globalnim prioritetima, kao i osnovnim smjernicama partnera i donatora'¹⁵⁸.

Proces povratka je iniciran i financiran od strane međunarodne zajednice. Ovo je jasno izraženo u §7 Dejtonskog Sporazuma – IAP je reagovao na 'globalne prioritete'. Dayton je također trebao odgovarati potrebama zemlje, t.j. potrebi da se ublaže efekti etničkog čišćenja. Što se tiče osnovnih smjernica rada, bitno je bilo da je u skladu sa Daytonom. Ovim je politički okvir Dayton, kao i humanitarna katastrofa u BiH ograničila ono što bi trebalo biti učinjeno i ono što bi moglo biti učinjeno od strane vanjskih donatora i organizacija u cilju pomaganja raseljenim Bosancima. Jasno je da su IAP-i relevantni.

U svakom slučaju je ova evaluacija primarno procjena do koje su mjere programi odgovarali potrebama i težnjama raseljenih Bosanaca. U vezi ovoga možemo donijeti zaključak da, iako je odluka o povratku bila donesena bez kontrole onih koji su dobili pomoć da izgrade kuće, većina ljudi tvrdi da bi se u svakom slučaju vratili. Velika većina intervjuisanih povratnika dalje tvrdi da trenutno *ne* bi radije živjeli negdje drugdje, i jedna ogromna većina se u svojim obnovljenim domovima osjeća kao kod kuće. Uglavnom se osjećaju sigurno. Dalje, i anketa i antropološka studija su pokazali da je generalno

¹⁵⁷ Glosar u Key Terms in Evaluation and Results Based Management (OECD/DAC 2002).

¹⁵⁸ Glosar u Key Terms in Evaluation and Results Based Management (OECD/DAC 2002).

prihvaćen stav među povratnicima da bi se raseljene osobe trebale vratiti tamo gdje su živjele prije rata.

Relevantnost obnove komentira i Hans Skotte, i podvlači važnost simboličkih i moralnih dimenzija povratka kući. On piše:

Nove kuće su izmijenile izgled sredine, što je dobilo i *ново značenje*: najočitije predstavlja *slutnju i nade u buduću razvoj sela*, ali isto tako i nedvosmisleni uzvik "Vratili smo se!" Ovi signali su u skladu sa novim strukturama, što će, neizbježno, dovesti do toga da preostale ruševine prestanu biti tako užasne, kad ih jednom pokriju drveće i korov.

Kad je riječ o ostalim dijelovima IAP-a, je obnova uništene infrastrukture i škola veoma bitna, i simbolički ali i kao preduvjet za održiv povratak. Poljoprivredne komponente su također važan i veoma relevantan napor u nastojanjima da se povratnicima obezbijedi neko sredstvo za preživljavanje. Programi povratka koji ne sadrže ove komponente zaista zaslužuju svaku kritiku.

Značaj

Proces povratka u BiH se može smatrati jednim od najvećih i najkomplikovanijih socijalnih eksperimenata svih vremena. Međunarodna zajednica je manje ili više zahtijevala povratak raseljenih Bosanaca, čime je natjerala ratne neprijatelje da opet budu komšije. Ona je, također, bila i glavni financijer procesa povratka, koji su u djelo sprovele međunarodne nevladine organizacije i međunarodne kompanije. Pošto je Švedska pripadala onima koji su najviše pridonijeli, evaluacija značaja povratka, t.j. njegovih direktnih i indirektnih, namjernih i nenamjernih, pozitivnih i negativnih, primarnih i sekundarnih dugoročnih efekata¹⁵⁹, je od najvećeg interesa. Ovi efekti mogu biti analizirani iz dvije osnovne perspektive: socijalne i ekonomske.

Socijalni značaj

Počevši sa socijalnom perspektivom, jasno je da je način na koji je IAP implementiran imao efekat na ljudski i socijalni kapital povratnika. Povratnici su, u sklopu IAP-a, općenito dobili mogućnost donošenja najvažnijih odluka – na primjer, ko će biti korisnik pomoći i dobiti građevinski materijal. Osim toga je metod asistiranje samopomoći napravio od povratnika glavne aktere u procesu obnove njihovih kuća. Ovaj pristup je u Grapskoj izveden na perfektan način, što ga čini najboljim primjerom. "Oslabilo bi organizaciju procesa povratka; oslabilo bi selo – ili duh sela, da su kuće bile napravljene od strane kontraktora, a da smo mi samo stajali po strani i posmatrali", rekao je predsjednik mjesne zajednice, Safet Buljubašić. Umjesto toga, SRSA-in pristup je

¹⁵⁹ Glosar u Key Terms in Evaluation and Results Based Management (OECD/DAC 2002).

zahtijevao međuljudski kontakt, i nametnuo određeni stupanj socijalne međusobne ovisnosti. Sve je to ojačalo ono što je Safet Buljubašić nazvao "*duh sela*". U Selu su ljudi, također, pričali o entuzijazmu koji je postojao u fazi obnove, a i povratnici u Sarajevu su naglašavali da su bili tretirani s poštovanjem, a ne kao neko ko prima milostinju.

Sveukupno uzevši, postoje očiti dokazi o tome kako su kapaciteti, mogućnosti, znanje i umješnost ljudi bili priznati, i kako su oni bili korisni za program. Povratnici su time postali akteri, a ne korisnici ili pasivni primaoci pomoći. Sve ovo je doprinijelo pozitivnom socijalnom značaju, u pogledu izgradnje onog što Skotte naziva socijalni i ljudski kapital.

Obnovu kuća je Sida smatrala, prvom, neophodnom fazom u procesu reintegracije društva. Dovodjenje nekadašnjih antagonista fizički bliže jedni drugima, se smatralo važnim početkom i preduvjetom suživota. Programi svakako jesu pomogli da se 50 000 ljudi vrati kućama. Pitanje je šta se desilo poslije povratka.

U određenim područjima je povratak bio težak. Obnovljene kuće bi bile ponovno rušene, ljudi napadani i vrijeđani. Danas se ljudi, općenito, osjećaju sigurno, i tvrde da su pripadnici drugih etničkih grupa prema njima ili prijateljski raspoloženi ili neutralni. S obzirom da je IAP doprinio suživotu u smislu da etničke grupe sad opet žive *fizički* blizu jedni drugih. Pitanje da li je povratak doprinio reintegraciji je diskutabilnije: čini se da postoji 'mentalna' razdaljina među ljudima iz različitih etničkih grupa. Ovu razdaljinu možda najbolje ilustrira 70-godišnji Bošnjak iz Sela:

Danas je suživot moguć. Ko kaže da nije moguć? Jest moguć. Nema ono više kaže nećemo mi zajedno. Nismo nikada ni bili zajedno. Bili smo jedni pored drugih. Pa evo imaju ovi Srbi gore. Jedan je u mjesnoj zajednici. Eto. Ne diraju oni nas, ne diramo mi njih. Žive.

Hans Skotte je napravio zapažanja koja potvrđuju činjenicu da ljudi ne žive 'zajedno', nego jedni pored drugih. On piše:

Obnova nije direktno uticala na poslijeratnu relaciju između povratnika i njihovih komšija. Ostali su nepokolebljivo podijeljeni, uprkos slučajnim susretima. Iako je interakcija neminovna, nije se ulagao aktivni napor da do nje dođe. Među grupama nije postojala socijalno povjerenje. Socijalni kapital u okviru Velike Grapske je potpuno nagrižen zbog rata. Nije bilo nikakvog pokazatelja da su ulaganja u obnovu kuća, doživljena kao nadopunjavanje fiksnog kapitala – imala bilo kakve dodatne efekte na druge vrste kapitala u okviru Velike Grapske. Ipak, kao što je to jedan od članova mjesne zajednice rekao, 'kad se *Mercator*¹⁶⁰ otvori u Doboju, možda ćemo onda tamo ići'.

¹⁶⁰ Slovenački lanac velikih trgovačkih kuća na Balkanu.

On, također, zapaža, da su međuetničke relacije u općini napete:

Napetost se zadržala. Onu malu mogućnost zaposlenja koja postoji dobijaju Srbi. Ispričali su mi za slučajeve u kojima je Bošnjacima ponuđen posao za znatno manje plaće od onih koje su njihove srpske kolege primale. Individualna šikaniranja od strane organa vlasti u Doboju koje danas (2004) doživljavaju stanovnici Grapske kad pokušavaju ostvariti inicijative za zaradu je, pored ustaljene lokalne prakse dodjeljivanja državne zemlje srpskim interno raseljenim osobama koje su se tu nastanile, je, još uvijek, indikator erozije međureligijskog povjerenja. Ovo daljnje podržava činjenica da vanjske veze iz Grapske, bilo da je riječ o socijalnim ili ekonomskim, vode ka Federaciji, a ne ka lokalnom području kojim dominiraju Srbi.

Na osnovu ankete Kjell Magnusson zaključuje:

Ako je, recimo, program obnove trebao dovesti do veće interakcije između različitih etničkih grupa, poboljšati kooperaciju među korisnicima pomoći, ili uticati na to da se oni uključe u razne aktivnosti u slobodno vrijeme – rezultati su veoma skromni. Činjenica je da ne postoje nikakve bitne razlike između onih koji jesu bili korisnici Sidine pomoći i onih koji nisu.

Možemo zaključiti da ni povratnici, a ni ljudi koji su ostali u svojim domovima za vrijeme rata, ne dolaze u interakciju sa pripadnicima drugih etničkih grupa. Sudeći po anketi a i istraživanju u Sarajevu, ovo se dešava i u gradovima i u selima. Pošto tako rijetko dolazi do interakcije, teško da se može govoriti o reintegraciji, a posebno ne o pomirenju¹⁶¹. Ovo se može ilustrirati susretom dvojice ljudi u Selu, koji je Čukur opisala u svojoj antropološkoj studiji:

O vrsti komunikacije koja u selu postoji možda najbolje govori scena u seoskoj slastičarni. Razgovoru su pristustvovali dva stanovnika sela koja pripadaju različitim etničkim grupama i ja. Prvi informant je, između ostalog, pričao o sinu kojeg je izgubio u ratu. Drugi informant je također ispričao da mu je blizak rođak stradao u ratu. Obojica su svoje priče pričali meni, nijedan se u toku razgovora nije obratio drugom, i očito, nije bio u stanju prokomentarisati priču drugoga. Takvo što bi iziskivalo jednu vrstu reakcije – optužbu ili oprost za šta nijedan nije bio spreman. To bi neminovno iskomplikovalo, ako ne i (kao što to gore navedeni informant naziva) "iskvarilo odnose". Scena sama po sebi je i svojevrsna personifikacija procesa pomirenja – iako veoma svjesni

¹⁶¹ Riječ pomirenje se ne odnosi na zaboravljanje, oprost ili ljubav prema drugim etničkim grupama. Umjesto toga koristimo definiciju koju je razradila Karen Brounéus, istraživač mira i konflikata u knjizi *Reconciliation – Theory and Practice for Development Cooperation* (Sida 2003). Time, "Pomirenje je socijalni proces koji obuhvata obostrano priznavanje patnje u prošlosti i promjenu destruktivnih stavova i ponašanja u konstruktivne veze, u pravcu održivog mira. Drugim riječima, pomirenje se većinom fokusira na pamćenju, promjenama i nastavku življenja u miru." (str. 20).

pripadnosti različitim etničkim grupama i bolnim posljedicama rata – činjenica je da njih dvojica, ipak, sjede za istim stolom i pričaju svoju priču.

Ili, kao što je jedna žena iz Sela kaže:

O ratu se ne priča. Nikad, niko ništa ne spominje. Jer boli i tebe, boli i mene. I npr. možeš ti u priči nešto izletit, nekog uvrijedit. Onda to ostaviti sve po strani, najbolje je tako. To se ne priča. Ne znaš ti kako ko misli o tome, najbolje je u to ne ulaziti.

Priroda interakcije i komunikacije među etničkim grupama indicira da programi nisu, ili bar dosad nisu 'znatno doprinijeli u procesu pomirenja na lokalnom nivou', kako je to opisano u Švedskoj državnoj strategiji za razvojnu kooperaciju u BiH, niti ova procjena podržava tvrdnju da 'specifični programi u kojima su bivše komšije zavise od međusobne pomoći su veoma efektivni u dovođenju do pomirenja', što se takođe tvrdi u ovoj strategiji. Naprotiv, Hans Skotte bilježi da je 'pomirenje definitivno puno više od izgradnje kuća' i zaključuje da se ono do čega je ova evaluacija došla – pored istih zaključaka do kojih se, na ovu temu, došlo u drugim dijelovima svijeta – 'suprotstavlja popularnoj pretpostavci da prostorna blizina vremenom vodi ka interakciji i postepenoj integraciji'. Ovo je značajan zaključak ove evaluacije, premda mora biti zapaženo i to da povratak izbjeglica bar postavlja temelj interakcije, a možda čak i pomirenja, na lokalnom nivou. Ovo bi se moglo shvatiti kao prvi i odlučujući korak na jednom dugom i komplikovanom putu.

Ekonomski značaj

Kad se radi o ekonomskom značaju programa je jasno da su IAP-i nadopunili znatan dio fiksnog kapitala financiranjem obnove kuća i infrastrukture. Korištenje lokalno proizvedenog građevinskog materijala je doprinijelo jačanju ekonomiji BiH. Ali, iako su programi evidentno imali bitan ekonomski značaj, oni nisu, nasuprot onome što se tvrdilo u strategiji za BiH, imali dugoročne posljedice na ekonomiju u područjima djelovanja. Jedan 55-godišnji nezaposlen muškarac iz Sela ilustrira pozitivni i negativni značaj programa:

To se napravi i oni odu, to je obično tako. Doduše, Šefko se vraća, ali da vidi ko se vratio, ko nije. Razumijem ja to – imaju oni pune ruke posla u drugim mjestima. Ali, vidiš, sad si ti došla da nas pitaš kako nam je, kako mi to živimo – to je prvi put da mene neko pita kako ja živim, kako mi je. Mi smo dobili kuće, jesmo, hvala im – ali ima i drugih stvari neophodnih za život- trebaju postojati one osnovne stvari potrebne za život- infrastrukturu, vodu, one osnovne stvari potrebne za život. Dali su svoje šta su mislili i nas i ne pitaju kako nam je. Ja nisam nezahvalan – znam ja šta smo mi sve dobili, mi nikad kuće sami ne bi mogli napraviti, nikad! [...] Dobro je što si došla, trebaju oni vidjeti, kako mi

živimo, šta se desilo s nama otkad smo se vratili. A vidi kako živimo, niko ne radi, jedva sastavljamo kraj s krajem. Ja ne znam više kome da se obraćamo, ova država ne daje ni pet para za nas. Jedinu pomoć sto smo dobili – dobili smo od Švedske. Naj sretniji bi bili da rata nije ni bilo – da nam pomoć nije ni trebala, ali tako je kako je. [...] I još nešto – znamo mi koliko je nama ova pomoć valjala. Jest nam teško, ali šta bi da nemamo ni krova nad glavom? I ja bi volio da dođe jedna delegacija naroda, evo vi i vaši, da se vidi šta je urađeno. Pa da kažu oni- 'Mi smo ovo selo opremili'. E, narod zna, da je pomogao meni, a narod ne zna. Narod zna medijima, pa se često sad čuje tamo- korupcija, problemi... ima i toga, ali – ovo selo je izgrađeno. To je činjenica. Kako god da nam je teško sad, bilo bi još teže da nemamo kuće, krova nad glavom. Ali, kažem, trebaju vidjeti i kako živimo, šta se desilo s nama...

Jasno je da mnogi povratnici teško preživljavaju u svojim obnovljenim domovima, a posebno u izolovanim ruralnim područjima. Ovim se postavlja pitanje da li bi donatori uopće trebali pomagati ljudima da se vrate u takva područja, ili bi, umjesto toga trebali usmjeravati svoju pomoć u područja sa 'razvojnim potencijalom'. Ovim se takođe postavlja pitanje kad je humanitarnu pomoć primjereno prvesti kraju, i ponovo se fokus stavlja na razvoj zajednice ili institucija. U nedavno izdanoj velikoj zajedničkoj međunarodnoj evaluaciji podrške interno raseljenim osobama se zaključuje:

Čini se da je rasprostranjeno mišljenje da je pomoć potrebna samo u periodu izbjeglištva, uprkos očiglednim dokazima da mnoga povratnička domaćinstva trebaju duži period pružanja pomoć, sve dok ne budu u stanju da ponovo etabliraju svoja načine izdržavanja [...].¹⁶²

Činjenica je da mnogi od IAP povratnika nisu bili u stanju da ponovo etabliraju odgovarajuće načine izdržavanja – da bi to bili u stanju bila bi im potrebna dodatna pomoć. S druge strane, anketa pokazuje da drugi ljudi u područjima u kojima je intervencija napravljena ne žive ni gore ni bolje od povratnika. Stoga se čini primjerenim da se pomoć usmjerava ka svima u određenom području, a ne samo povratnicima. Upravo ovo je Sida radila kroz mikrokredite i poljoprivredne projekte. Jedna od preporuka gore navedene evaluacije je također i to da bi 'donatori trebali zaustaviti korištenje humanitarnih fondova samo u slučaju da ekonomska ugroženost interno raseljenih osoba nije veća od ugroženosti ostalog stanovništva'¹⁶³.

¹⁶² John Borton, Margie Buchanan-Smith, Ralf Otto, *Support to Internally Displaced Persons – Learning from Evaluations*. Synthesis Report of a Joint Evaluation Programme. (Sida 2005), str. 141.

¹⁶³ Ibid., str. 142.

Održivost

Održivost je 'Nastavak koristi intervencije usmjerene ka razvoju nakon prestanka primanja pomoći'¹⁶⁴. Na osnovu analize relevantnosti i značaja programa je moguće donositi zaključke. Evaluacija ukazuje na to da su IAP-i pomogli povratak gotovo 15 000 porodica – što je 50 000 ljudi. Anketa navodi na zaključak da se većina zaista željela vratiti kući i tu i ostati. Sudeći po antropološkoj studiji mladi ljudi su izuzetak ovog općeg pravila. Melita Čukur je konstatala da je velik dio mladih ljudi veoma rezigniran, i ne vidi nikakav drugi izlaz iz te situacije osim odlaska, koji je nemoguć. Dvadesetdvođodišnji mladić priča:

Pretežno tako mladost sad razmišlja, nada se da će otići negdje drugo, nema ovdje, šta ja znam, nije dobro, nema posla – niko tako ne bi razmišljao, ne bi samo mislio o odlasku. A situacija je užasna, ne vjerujem da će se ovo skoro promijeniti, sad se jedva živi. Može se promijeniti za 50 godina kad ja budem star. Kada bi se otvorile granice 6 mjeseci, da ljudi mogu ići raditi u Evropu ili negdje, znaš koliko bi ostalo? Ostalo bi jedno 8% stanovnika. Ali to se nikad neće ni desiti. Otišli bi ljudi, ne zato što ne vole Bosnu i rodno mjesto, ali čisto zbog interesa, zbog novca, zbog života, što ćeš promijeniti sebi život. Ubi te u pojam ovo. Pa razmišljanja – šta god hoćeš da kreneš s nečim, ne možeš, nemaš para. Razmišljaš sad, hoćeš da napraviš nešto, šta god da kreneš – ne može. Nada je ubijena davno. Kad sam došao ovdje i kad sam ovdje proveo dva mjeseca, kad sam vidio kako ljudi žive, rekao sam – nema od ovoga ništa. Truhniti ovdje – to je sve.

Većina djevojaka s kojima je Čukur razgovarala ima jasnu sliku budućnosti: udati se, brinuti za djecu i raditi na njivi. 20-godišnja djevojka sa završenom osnovnom školom veoma jasno vidi svoju budućnost – njen kratki komentar uz ogorčeni osmijeh je bio "Moja budućnost? Djeca, kuća, motika i njiva."

Time, iako je IAP pomogao da 50 000 ljudi ponovo dobije domove i imovinu, i premda je strategija implementacije doprinjela izgradnji socijalnog i ljudskog kapitala u njihovim zajednicama, postoje velike prepreke na putu da se povratnici, a posebno djeca zadrže na mjestu povratka i tu prosperiraju. Nedostatak posla i mogućnosti zaposlenja, nedostatak povjerenja u ljude, u političare i međunarodnu zajednicu, je doveo do beznađa. Da li će se život u zajednicama koje su dobile Sidinu pomoć i pomoć Sidinih implementatora pokazati održivim je pitanje koje ne zavisi samo od Programa Integralnog pristupa regiji.

¹⁶⁴ Glosar i Key Terms in Evaluation and Results Based Management (OECD/DAC 2002).

Pouka

Jedna svrha ove evaluacije je bila da se skupe sve naučne lekcije iz proteklih deset godina rada IAP-a. To je napravljeno putem workshopova i seminara. Postavljanje u pitanje vrijednosti koje program predstavlja se ne bi trebalo na ovome zaustaviti. Učesnici programa i svi zainteresovani će nastaviti razmišljati o napravljenom.

U svakom slučaju, kao evaluatori ćemo izložiti nekoliko razmišljanja koja bi mogla poslužiti kao polazna tačka:

- IAP-i su bili uspješni u podupiranju održivog povratka najviše zbog načina na koji su programi implementirani – metodom asistiranje samopomoći i prenošenjem uloge glavnog aktera u povratku na mjesne zajednice. Ova strategija implementacije, koja na mnoge načine nosi obilježja pristupa programa baziranog na pravima korisnika je ojačala socijalno povjerenje, kolektivno samopuzdanje i samouvažavanje među povratnicima. U proces povratka su korisnici tako bili uključeni kao akteri, a ne kao pasivni primaoci pomoći.
- Drugi faktor bitan za uspjeh programa je bio i njihova fleksibilnost. Sida je formulirala generalnu strategiju i ciljeve, mada su nevladine organizacije koje su bile implementatori programa imali pravo donositi fleksibilne odluke, na najbolji način prilagođene određenoj sredini. Došlo je do toga da su različiti učesnici izvođenja programa imali različita poimanja i strategije u različitim fazama programa. Ovakav razvoj događaja je očigledno relevantno i prirodno prilagođavanje jednom kontekstu koji se neprestano mijenja, ali je problem bio da se to nije adekvatno odvijalo: t.j. generalna strategija i ciljevi programa nisu bili ponovno formulisani, ponovno određeni i dokumentovani. Jedan efekat ovoga jeste fragmentacija ili 'projektfikacija' donacija: slovo 'T' u IAP-u je time postalo nejasno. Osim toga, teško je procijeniti efikasnost intervencija kad su se ciljevi vremenom mijenjali. Ovdje je pouka da programima treba dozvoliti fleksibilnost, ali se istovremeno postarati da se opći ciljevi i strategije neprestano reformuliraju, određuju i dokumentuju u procesu koji uključuje saradnju svih učesnika programa.
- Obnova i pomoć pružena raseljenim ljudima je na mnoge načine zahtijevala strateško djelovanje. Donatori su se fokusirali isključivo na programe obnove kuća povratnika, ali nije bilo dovoljno sredstava za obnovu svih oštećenih i porušenih kuća. Neke regije su izabrane, neke nisu. Čak i u izabranim zajednicama su sredstva bila dostatna za izgradnju samo jednog dijela kuća. Nemajući opću strategiju, međunarodna intervencija obnove kuća je implementirana na osnovu pretpostavki, kontekstualnih shvaćanja i/ili profesionalnih kapaciteta (ili njihovog nedostatka) od strane donatorovih ili implementatorovih uposlenika na terenu. U ovom je pogledu Sufa posebna.¹⁶⁵ Njihove planove su crtali profesionalni planeri, što se i vidi.¹⁶⁶

- Da bi se povećalo efikasnost i održivost, svi uključeni u program bi trebali učestvovati pri donošenju odluka. Nevladine organizacije i donatori trebaju pažljivije slušati svoje klijente, ljude zbog kojih su tu. Što je još važnije, moraju se naučiti kako da pomognu ove klijente u njihovim vlastitim naporima da se razviju, a ne da misle da su oni ti koji isporučuju produkte. Za dobru komunikaciju su neophodne simetrične relacije između donatora i implementatora, i između implementatora i zajednica kojim pomažu. To takođe zahtijeva i povjerenje izgrađeno kroz njihovu dugoročnu saradnju. IAP-i su veoma često bili uspješni u ovom pogledu i doveli su do dobrih rezultata i pozitivnih popratnih efekata. Međutim, kad god su učesnici programa bili isključeni iz donošenja odluka, pojavljivali su se problemi, koji su najčešće bili nesporazumi uslijed pomanjkanja saradnje.
- Implementatori su tvrdili da su IAP-i bili efikasni kad su bili bazirani na kreditima ili kad financijska ulaganja zahtijevala rad. Dotacije ili 'pokloni' nisu bili tako efektivni. Korištenje kredita ili rada pri obnovi, pravi od korisnika partnere, a ne pasivne primaocae pomoći.
- Povratak ljudi u njihove bivše domove ne znači da će doći do pomirenja. Rezultati ove evaluacije se podudaraju sa ostalim studijama napravljenim u drugim dijelovima svijeta: popularna pretpostavka da prostorna blizina vremenom vodi ka interakciji i postepenoj integraciji je pogrešna.

¹⁶⁵ Iako su i neke druge agencije u BiH – GTZ, USAID and UNDP – zapošljavali arhitekte planera, Sida je bila posebna po dosljednom zapošljavanju arhitekata planera na strateškim pozicijama u BiH.

¹⁶⁶ Sama profesija arhitekta planera podrazumijeva poznavanje relacije fizičkih, socijalnih i ekonomskih dimenzija društva. Shvaćanje međusobne povezanosti ovih elemenata i smišljanje načina djelovanja, ili čak manipulisanje ovih elemenata – jeste samo planiranje.

Dodatak 1

Terms of Reference Evaluation of Impact, Sustainability, and Relevance in Integrated Area Programmes in Bosnia and Herzegovina

1 Background

Since the war in former Yugoslavia came to an end with the signing of the Dayton Peace Agreement (DPA) in the latter part of 1995, Bosnia and Herzegovina (BiH) has been one of the major beneficiaries of Swedish development co-operation. In total, Sweden had invested some SEK 1.5 billion in the country by the end of 2003. Approximately SEK 0.9 billion has been disbursed to so-called Integrated Area Programmes (IAPs) that, in accordance with the strategies of the DPA, have worked to establish sustainable returns for displaced refugees. To achieve this, Sida, in co-operation with four implementing partners, has offered returnees construction materials for reconstruction of more than 11,000 private dwellings. In some cases, Sida has also supported reconstruction of the local infrastructure, such as roads, local electrical systems, and schools. These efforts have been supplemented by support within agriculture including grants and microcredits aimed at reviving local economies.

The programmes have addressed an urgent refugee situation by providing shelter and some means to survive economically. However, the IAPs have also been part of the international community's political strategy to ensure that the ethnic cleansing project fails. In this regard, one of the purposes of the programmes has been to enable people, who are often minorities in the area they fled from, to move back to their former homes to re-establish the multi-ethnic flavour of BiH. The physical reconstruction of houses and schools and the cultivation of land thus have as much a political and symbolic significance as they do an economic one. The upshot of this is that the reconstruction of minority communities both economically and symbolically changes the social choreography in communities. It has been argued that an overall objective of these changes is to promote a process of reconciliation.¹⁶⁷

---

¹⁶⁷ For a more comprehensive overview of the situation in BiH and the purpose and content of the IAPs, see annex 1a of annex 1: the Terms of Reference.

According to the new Swedish country strategy for BiH (2003–2005), the IAPs have been vital in attaining permanent return, supporting the local economy, and establishing reconciliation.¹⁶⁸ The programmes have also, it is argued, worked better in these regards than the turnkey housing programmes of other donors that were implemented without complementary agricultural support. These conclusions are based on data supplied by Sida's implementing partners on (1) the number of homes that have been built and (2) who stays permanently (somewhat unreliable monitoring data).

Given both the size of the IAPs and the fact that Sida and its implementing partners have considered the programmes to be rather successful in establishing sustainable return, the Department for Evaluation and Internal Audit (UTV) has decided to evaluate the social and economic impact, the sustainability, and the relevance of the programmes. The evaluation shall serve to promote learning by enhancing an exchange of knowledge and experience between the primary stakeholders of the programmes (Sida staff, implementing partners, and beneficiaries) during the evaluation process. The evaluation is thus instrumental in the process of developing the programme. Furthermore, the evaluation will be conducted for the purpose of generating general knowledge about development co-operation in post-conflict situations.

2 The Purpose And Use Of The Evaluation

2.1 The purpose and scope of the evaluation

Because the IAPs have a rather long history, are unique for Swedish assistance in BiH, and are aimed at creating sustainable return, it is of interest to evaluate their *impact*¹⁶⁹. The aim of an impact evaluation is to assess both the intended and the unintended long-term effects of an intervention. Such a study on IAPs is of particular interest since the return processes are driven and implemented by the international community. This fact raises the question of whether return driven by foreign assistance does in fact promote ethnic reconciliation or whether external resources that primarily target minorities create competition and tension among the different ethnic groups.

¹⁶⁸ According to the Swedish country strategy for BiH "The importance of integrated area programmes (IAP) in Bosnia and Herzegovina has been immense since the war ended. Not only have they helped mitigate the physical damage left behind by making resources available for the reconstruction of housing and infrastructure, these highly specific programmes have also contributed substantially to reconciliation at local level." *Country strategy for development cooperation. Bosnia and Herzegovina January 2003-December 2005*, pg. 16.

¹⁶⁹ I.e. "Positive and negative, primary and secondary long-term effects produced by a development intervention, directly or indirectly, intended or unintended." (DAC, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, pg. 24.)

The fact that the international community drives the return processes also raises the question of *sustainability*¹⁷⁰, that is, the probability of continued long-term benefits of the programmes. Important aspects of this issue are who actually moves back and what possibilities these people have to develop socially and economically in the area that they return to. A rural life based on small-scale agriculture is clearly not a sustainable option for the future, especially for a younger generation. Although it is difficult to assess where people may get jobs in the future, one might thus question the very idea of encouraging economic development by repatriation to rural areas. Thus it is important to probe the question of whether the international community has been spending money on rebuilding an infrastructure of the past rather than of the future. In this light, it is important to raise the questions of whether the IAPs have contributed to sustainable development—and if so how—and of whether alternative strategies have been properly assessed.

Based on these issues the evaluation shall also explore the question of whether the assistance provided by Sida is considered *relevant*¹⁷¹ by the *beneficiaries*. This means that the evaluation shall consider the extent to which the objectives of the programmes are consistent with the requirements of the beneficiaries. In effect, such a question implies questions of whether Sida and its implementers have been sensitive to cultural differences in perceptions of the situation in BiH.

To summarise, the purpose of this evaluation is to study the *impact*, the *sustainability*, and the *relevance* of the IAPs. The evaluators shall analyse in depth the perceptions of different stakeholders of how returnees are received and integrated socially in the community and to what extent they are able to survive and develop economically. The main focus should be on the perceptions of the returnees, but representatives of the majority population, representatives from the implementing agencies, and politicians should also be heard. That all parties contribute towards this evaluation with their personal experience is particularly crucial in light of the level of tension and distrust that exists, both between ethnic groups in BiH and between Bosnians and the international community.

2.2 The use of the evaluation

The analysis of the evaluation will contribute to a process of reflection and learning from the experiences in BiH. A well-implemented evaluation process is conducive to learning in several ways. Most important, perhaps, is that the evaluation process itself creates an opportunity for the primary users of the evaluation (Sida's employees and implementing partners) to reflect over their

¹⁷⁰ I.e. "The continuation of benefits from a development intervention after major development assistance has been completed. The probability of continued long-term benefits. The resilience to risk of the net benefit flows over time." (DAC, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, pg. 36.)

¹⁷¹ I.e. "The extent to which the objectives of a development intervention are consistent with beneficiaries' requirements, country needs, global priorities and partners' and donors' policies." (DAC, *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management*, pg. 24.)

experiences and to learn from hearing more about the experiences of the beneficiaries. This learning, then, takes place because of involvement in the evaluation process, and the evaluation—by promoting interaction and enhancing an exchange of knowledge and experience—becomes part of the process to develop the programme.

Given the use of the evaluation, it is important that its primary users are involved in shaping the evaluation process. The evaluators and the evaluation manager at UTV together are thus responsible for outlining participatory strategies during the evaluation. Such strategies may involve, for example, interviews, group interviews, workshops, seminars, and meetings. The evaluation manager will also create a reference group to comment on draft reports.

An analysis of experiences in BiH, moreover, contributes to more comprehensive knowledge of development assistance work in post-conflict situations. Thus another use of the evaluation is to influence thinking about these issues in a more general way. To achieve this purpose, the final evaluation report shall contain a section relating general lessons that can be learned, for example:

- What social impact extensive international interventions may have on the relations between people in BiH.
- How people subjected to the IAP interventions perceive the relevance of processes of reconciliation, reconstruction, and institutional development driven by the international community.
- To what extent international interventions of this kind are culturally sensitive, and how cultural sensitivity affects the impact, relevance, and sustainability of interventions.
- How sustainability may be affected when it is not possible to develop a partnership with the local public administration.
- What measures may be taken to promote social and economic sustainability in situations similar to the one in BiH.

The recipients of these lessons will primarily be Sida staff based in Stockholm and in the countries involved. In principle, the lessons are also of interest for the entire development assistance community, as well as for researchers within the field.

3 The Assignment

The evaluation will consist of four parts:

1. A workshop in Sarajevo with the implementing partners and Sida staff that focuses on the question of sustainability of the IAPs.

2. A survey gathering some basic demographics such as number of persons per home and age of the returnees from a statistical sample of returnees. The survey shall also contain questions aimed at mapping out the attitudes of returnees concerning the impact, sustainability, and relevance of the IAPs.
3. An article based on the findings in a forthcoming doctoral thesis on refugee return in BiH by the Norwegian researcher Hans Skotte.
4. An in-depth qualitative case study focusing on how returnees in a village where Sida has financed an IAP perceive the impact, relevance, and sustainability of the IAPs. The case study shall also capture the attitudes of the majority population in the surroundings of the village, and of the local politicians.

The workshop will be the starting point of the evaluation. It will be documented as an UTV working paper and serve as background material for the other parts of the evaluation. The survey and Hans Skotte's article shall be written as stand-alone documents that may be included in the final report. If they are not included in the final report, they will be published either as working papers or Sida evaluations. The case study will be included in the final report. A background chapter in the final report, which will be published as a Sida Evaluation, shall introduce the programme theory and the inputs and outputs of the IAPs. The final report will also include general conclusions, lessons learned, and recommendations based on findings from all parts of the evaluation.

3.1 The workshop

The purpose of the workshop is to bring some important stakeholders (Sida's employees and implementing partners) of the IAPs together for a discussion about:

- What they consider to be the most pressing problems regarding sustainability of the IAPs.
- What strategies they think should be taken to promote sustainability in the IAPs.

The most important function of the workshop, perhaps, is the creation of an opportunity for the stakeholders to enhance and exchange knowledge and experience. The evaluation then becomes part of the process of development of the programmes. However, we also expect that a written synthesis of the workshop can help the stakeholders further their analysis of the situation. Furthermore, the documentation from the workshop serves as an input to the case study that will be carried out by the Centre for Multiethnic Research (CMR) at Uppsala University. The Swedish Defence Research Agency (FOI) is responsible for facilitation and documentation of the workshop. Sida will assist in all practical arrangements in Sarajevo.

3.2 The survey

The purpose of the survey is to gather current and statistically solid data from a statistical sample of returnees in the IAPs. The survey aims to collect some basic demographics of the returnees as well as map out their attitudes regarding impact, sustainability, and relevance of the IAPs. The demographic variables shall include the return rate of the returnees, the number of persons per home, the age of the returnees, and the number of returnees who have received agricultural support, microcredits, or both. Furthermore, the survey will contain qualitative questions on how the returnees perceive the assistance they were given. Do they, for example, feel that it was the kind of assistance that served their needs best? How do they perceive their lives as far as security and economic possibilities go? Do they see a future for themselves in the area they have returned to?

The evaluation officer—in dialogue with a methodology expert at CMR—will construct a draft of the survey that shall be refined in discussions with key stakeholders. Sampling, field work, and statistical revision will most likely be carried out by Puls, a consultant company specialised in survey studies based in Zagreb, while CMR will be responsible for analysing the data and writing a survey report.

3.3 Hans Skotte's article

Hans Skotte, who among other things has argued that donors in BiH have prioritised their own political agendas with little consideration for community sustainability or post-war realities, will more or less be given a free hand to develop an article on the impact, sustainability, and relevance of the repatriation programmes in BiH more generally. The purpose of including such an article in the evaluation is to put the IAPs into a more comprehensive context. The article will hopefully also offer some alternative interpretations of the situation in BiH, and thus stimulate new ideas.

3.4 The case study

The major contribution to the evaluation is a case study in a strategically chosen village in BiH. The place for the case study has been chosen by the evaluation officer after discussions with Sida staff at the Department for Europe, the Embassy of Sweden in Sarajevo, and staff at a number of the non-governmental organisations (NGOs) responsible for implementing the IAPs. The name of the village will not be revealed due to ethical considerations.

The case study should be of a descriptive and illustrative character. This implies that it will contribute to a deep analysis of certain specific problems that become relevant in the mapping out of:

1. The character of Sida's development assistance contributions in the village.
2. The perceptions of the returnees, implementing agencies, local politicians, and the majority population living in the surroundings of the village of the impact, sustainability, and relevance of the IAP.

The evaluation should map out what contributions Sida and its implementing partners have made, why these contributions have been chosen, and how large the contributions have been. The evaluation should also account for any changes in the character or purpose of the development assistance. This mapping out consequently serves as a premise for the analysis of the actors' respective perceptions of the impact of Sida's contributions.

Regarding different actors' perceptions of the development assistance contributions, we consider that empirical data needs to be collected inductively and with distinct qualitative techniques. The point of the case study is to document and inspire the thoughts of the respondents, not to record predetermined answers to completed questionnaires or measure specific effects.

Although the methodology should be inductive and qualitative, the evaluation must be limited to relevant issues, given that the purpose of the evaluation is to analyse different actors' perceptions of the impact, sustainability, and relevance of Sida's contributions. These questions involve the DPA's central concerns of economic and democratic development as well as ethnic reconciliation—fields that are priority objectives of the IAPs as well as of other Sida projects in BiH. These fields can be summarised under the headings 'the social situation' and 'the economic situation'. Therefore, we presuppose that the interviews are limited to these two fields. In the following section, we have formulated some of the questions that can be of interest in the *analysis* of the empirical material.

3.4.1 The social situation

As already mentioned, the social situation in BiH is complex and characterised by ethnic conflicts. In this evaluation, we would like to know how the returnees perceive their return. We are also interested in knowing to what extent the returnees *wanted* to return and to what extent they felt *forced* to return. Furthermore, it would be of interest to know if their attitudes concerning their return have changed over time. We would also like to get a picture of how the Serb majority in the area feels about the return of the minority and the fact that the returnees have received international support. What are their feelings towards the returnees? What are their feelings towards international assistance? What are their views on the future?

Considering the impact of the programme, we would furthermore need to know if people from different ethnic backgrounds in the area feel that their everyday lives are affected by, or even characterised by, conflict and if so, in

what way? Are there differences in different groups regarding this issue? How do young people perceive the social situation, and what are their views on the future? How do people representing the implementing NGOs describe the social situation? Furthermore, we would like to know if the informants have experienced any improvements in their social situation and if they feel that there actually is an on-going reconciliation process? If so, in what way has the situation improved and how has the reconciliation process been brought about? Do they think that donors have a role to play in these processes?

We are especially interested in evaluating whether the return programmes have had any influence (positive or negative) on the reconciliation process and if so, how? Have any concrete activities or efforts been made to resolve conflicts? If so, how do people from different ethnic groups regard these activities? Do the local people themselves have any suggestions on how a reconciliation process could be carried out? (Do they, for example, think that legal investigations and punishments are needed?)

The informants may bring up other important aspects of the social situation, such as a deficiency of certain democratic or human rights or gender issues, and the evaluator must be sensitive to this. We want to allow the informants to bring up such issues spontaneously rather than plant certain issues in their minds in the interviews.

3.4.2 The economic situation

The second field for the interviews is to get a sense of the informants' perception of the present and the future economic situation. What are the hopes, incentives, economic constraints, and opportunities in these aspects, and what do people emphasise? In this respect, we would like to know more about the perceptions of the returnees and the majority population of the possibilities to develop economically by grants and microcredits for agricultural ventures and small-scale businesses. The analysis may also shed light on how they regard:

- The selection of beneficiaries and the supply of microcredits.
- Access to credit and opportunities to borrow. (I.e. are there acceptable conditions for borrowing and is there a functioning infrastructure? Are there any discriminating factors that bar people from receiving credit?)
- Their ability to borrow. (I.e. can people fill out applications and influence terms of lending so that they are realistic?)
- Possibilities for selling and buying. (I.e. do people have access to informal and formal markets of jobs, goods, and services? Are they excluded from markets by, e.g. rules, lack of advice or information, or discrimination?)
- Their ability to sell and buy. (I.e. do people have the time and resources to conduct business? Do they have any bargaining power?)

4 Implementation and work plan

Below is the tentative time schedule:

Sep 2003	Discussions between UTV and FOI. Signing of contract.
Oct 2003	Workshop in Sarajevo.
Dec 2003	Draft workshop report and discussion of the report between FOI and UTV. Revision of the report.
Jan 2004	Final workshop report.
Mar 2004	Inception report for the case study and discussions between UTV and CMR. Signing of contract. CMR inception report.
Mar–Apr 2004	Construction of survey in co-operation between Sida and CMR. Discussions between UTV, CMR, and Puls, the consultant carrying out the survey field work, including a meeting in Zagreb. Signing of contract. Reference group meeting.
Apr–May 2004	Discussions between Hans Skotte and UTV. Signing of contract.
May–Jun 2004	Case study field work, phase I. Survey fieldwork.
Aug 2004	Delivery of the draft case study report and the draft survey report. Discussions between UTV and CMR. Reference group meeting.
Sep 2004	Presentation of the draft case study report at the Embassy of Sweden in Sarajevo.
Sep–Nov 2004	Case study field work, phase II.
Nov 2004	Draft of Hans Skotte's article. Reference group meeting. Revision of the article.
Dec 2004	Final version of Hans Skotte's article.
Mar–Apr 2005	Draft of the final report including a synthesis of the entire evaluation and discussions between UTV and CMR. Reference group meeting. Revision of the report.
May 2005	Delivery of the final report.
Jun 2005	Dissemination of findings through seminars in Stockholm and BiH.

Throughout the study, the evaluation team should keep in touch with the UTV evaluation manager and the evaluation reference group. UTV will assist the evaluation team by providing documents in Sida files and archives.

Where required, the UTV evaluation manager will facilitate contacts between the evaluation team and stakeholders. The evaluation manager will also arrange seminars and meetings with different stakeholders during the evaluation and at the dissemination phase.

4.1 Reporting

4.1.1 FOI's reporting

FOI is to submit the following reports to Sida:

- A *draft report* in English summarising and analysing the results from the workshop. The draft reports shall be submitted to the evaluation manager for comment no later than 1 December 2003.
- A *final report* in English. Format and outline of the report shall be agreed upon between the evaluation team and the evaluation manager. The report shall not exceed 30 pages, excluding appendices. Subject to final decision by Sida, the report will be published and distributed as a UTV working paper. The final report shall be written in Word 6.0 for Windows (or in a compatible format) and should be presented in a way that enables publication without further editing.

4.1.2 Hans Skotte's reporting

Hans Skotte is to submit the following reports to Sida:

- A *draft article* in English. The draft shall be submitted to the evaluation manager and the reference group for comment no later than 1 November 2004.
- A *final article* in English. Format and outline of the article shall be agreed upon between Hans Skotte and the evaluation manager. The article shall not exceed 25 pages, excluding appendices. Subject to final decision by Sida, the report will be published and distributed as a UTV working paper, a Sida evaluation, or included in the final report. The final article shall be written in Word 6.0 for Windows (or in a compatible format) and should be presented in a way that enables publication without further editing. The final article shall reach Sida no later than 15 December 2004.

4.1.3 CMR's reporting

CMR is to submit the following reports to Sida:

- An *inception report* commenting and interpreting the Terms of Reference and providing details of the evaluation approach and methods for data collection and analyses. The inception report shall include a work plan

specifying how and when the work is to be performed. The inception report should be submitted to the evaluation manager no later than 15 April 2004.

- A *draft case study report* in Swedish summarising the main findings and conclusions of the first phase of case study fieldwork. The draft report shall be submitted to the evaluation manager and the reference group for comment no later than 15 August 2004. The report shall furthermore be presented in English at a seminar in Sarajevo in September.
- A *draft survey report* in English summarising the main findings and conclusions of the survey in figures, tables, and comments. The draft shall be submitted to the evaluation manager and the reference group for comment no later than 15 August 2004. The report shall furthermore be presented at a seminar in Sarajevo in September.
- A *final survey report* in English summarising the main findings and conclusions of the survey in figures, tables, and comments. The report shall not exceed 20 pages, excluding appendices. Subject to final decision by Sida, the report will be published and distributed as a UTV working paper, a Sida Evaluation, or included in the final report. The final survey report shall be written in Word 6.0 for Windows (or in a compatible format) and should be presented in a way that enables publication without further editing. The final survey report shall reach Sida no later than 1 October 2004.
- A *draft final report* in English including a case study report summarising the main findings and conclusions of the first and second phases of the case study fieldwork. The draft final report shall also summarise the findings and lessons learned from all parts of the evaluation, as specified in sections 2 and 3 in the Terms of Reference, and include an executive summary and recommendations to Sida's management. The draft final report shall be submitted to the evaluation manager and the reference group for comment no later than 1 May 2005.
- A *final report* in English. Format and outline of the report shall be agreed upon between the evaluation team and the evaluation manager. The report shall contain the case study report, lessons learned, recommendations, an executive summary, and possibly, the survey report and Hans Skotte's article. It shall not exceed 100 pages, excluding appendices. Subject to final decision by Sida, the report will be published and distributed as a Sida Evaluation. The final report shall be written in Word 6.0 for Windows (or in a compatible format) and should be presented in a way that enables publication without further editing. It shall reach Sida no later than 15 June 2005.

The CMR evaluation assignment also includes the production of a Newsletter summary according to the guidelines in the Sida Evaluation Newsletter

and the completion of a Sida Evaluations Data Work Sheet. The separate summary and a completed Data Work Sheet shall be submitted to Sida with the final report.

Consultation and dissemination of emerging findings will—in accordance with the work plan outlined in this section of the Terms of Reference—be important throughout the study, and CMR is to include a budget for this in their tender. However, a separate budget and contract between CMR and Sida will cover dissemination activities following the publication of the evaluation report. A decision on dissemination activities will be taken at a later stage in the evaluation process.

Dodatak 1a

Background

Before the war, Bosnia-Herzegovina (BiH) was a region with an ethnically multifaceted population. During the war, however, millions of people were driven from their homes and at the same time private and public buildings, roads, bridges, and water supply and electricity systems were destroyed. This resulted in a human disaster where the refugees of the war were scattered within various parts of former Yugoslavia and abroad. At the same time the deliberate attempts at ethnic cleansing engendered regions within BiH that were increasingly uniform in their population structure.

When the war ended in December 1995, the Dayton Peace Agreement (DPA) marked the starting point for reconstruction in BiH. This was a huge undertaking since the objective was to completely rebuild the country in both a literal and figurative sense. In the literal sense, the infrastructure that was shattered during the war needed to be restored. Since one of the stated objectives of DPA was to reject ethnic cleansing, this task was rendered especially difficult since the rightful, often displaced, owners of private property had to be established and found before their homes could be rebuilt and the owners persuaded to return. Figuratively, the international ambition was to make BiH a modern, democratic European state. Therefore, the planned economy and communist bureaucracy must be replaced by a market economy, supported by functional banking systems as well as a modern and transparent public administration and a democratic multiparty state.

This already enormous task is rendered even more difficult since BiH lacks a national identity: it has never been a state, and thus people do not view themselves as Bosnians. In addition, many young and educated Bosnians have fled the country, and those who remain must learn to live with their war traumas and the continual post-war conflicts. Furthermore, the level of antagonism and distrust between Croats, Serbs, and Bosniaks is considerable. This is particularly evident on the political plane, where parties lead regions, cantons, and municipalities with strong ethnic attributes. Since the ethnic parties tend to protect the interests of their respective groups, they experience great difficulties in agreeing on common policies for the country. On top of that, the relations between the many different political entities that were established by DPA are complex. As a result, uncertainty regarding what one has the right to decide upon prevails.

Against the backdrop of this very problematic situation, the international community has, in lack of a clear political partner, attempted to pursue

development work in co-operation with local and international non-governmental organisations (NGOs). Thus the NGOs have to some extent taken over managerial and regulatory functions that are key responsibilities of the public administration in most countries. This has been regarded necessary, given the situation, but has concurrently undermined the potential for pursuing locally based ownership and sustainable development collaboration with politicians and administrations in BiH. Whereas many donors are currently withdrawing from BiH, these problems of local ownership and sustainability are becoming increasingly pressing.

Sida's Integrated Area Programmes

Since the DPA, BiH has been one of the largest beneficiaries of Swedish development co-operation. From 1996 to 2003 the country received assistance of a value of approximately SEK 1.5 billion. In contrast to many other donors, Sweden is furthermore—according to the Swedish country strategy for BiH 2003–2005—continuing with undiminished development assistance to BiH. The strategy emphasises that due to the diminishing interest in BiH of other donors, it is imperative to highlight the importance of reconstruction work to facilitate the process of return.¹⁷² Consequently, Sweden plans to invest a large share of its future assistance in so-called Integrated Area Programmes (IAPs), which have already been supported by about SEK 0.9 billion. Within these programmes, the building of private dwellings and local infrastructure (such as local roads and schools) for returning refugees has been supported. These efforts have been complemented by strategies within agriculture including grants and microcredits aimed at reviving local economies.

The IAPs are part of the international community's political strategy to ensure that the ethnic cleansing project fails. In this regard, the purpose of the programmes has been to enable people to move back to their former homes to re-establish the multi-ethnic flavour of BiH. The physical reconstruction of houses and schools thus has as much a political and symbolical as an economic significance, since they manifest territorial and political claims as well as prosperity. In addition, reconstruction signifies future potential and hope, outshining the impact of the old ruins which signified past suffering and humiliation. The upshot of this is that the reconstruction of minority communities both economically and symbolically changes the social choreography in communities.

Hans Skotte, who is currently completing a Ph.D. on this subject, has argued that the IAPs contribute towards the development of four modes of capital: fixed, environmental, human, and social. The fixed capital is the houses. The environmental capital is the land that is being reclaimed and cultivated and the rebuilt infrastructure, which in itself creates an image of hope and pros-

---

¹⁷² Pg. 16.

perity. The human capital is the return of the people who, by the self-help concept, are stimulated to take part in the reconstruction work. The social capital, finally, is the reconstruction of the social community. Strengthening these four capitals is clearly an objective of the IAPs, which, according to the Swedish country strategy for 2003–2005, has the overall objective of promoting a process of reconciliation.

Sida has collaborated with four NGOs as implementing partners of the IAPs. The Lutheran World Federation (LWF) has been stationed in Sanski Most and Tuzla. The Sanski Most office has worked both with reconstruction and agricultural support. By August 2003 they supported the construction of approximately 2,000 homes and 12 schools. The Tuzla office has been exclusively focused on agricultural support and has supported the other three construction implementers [the Swedish Rescue Service (SRS), Cross Roads International (CRI), and Swiss Caritas] in this regard.

SRS has been stationed in Tuzla and has mainly worked north and east of Tuzla. In contrast to the other implementers, who have offered assistance to selected people in villages, SRS has promoted reconstruction of whole villages. Thus their return rate is not as impressive as elsewhere, but they have, on the other hand, been able to cut construction costs per home. By August 2003 they had supported construction of 3,663 homes, 11 schools, and 5 community centres. CRI, stationed in Zenica, has worked in central Bosnia and had built almost 4,000 homes, 10 schools, and a health care centre by August 2003. Swiss Caritas is stationed in Sarajevo and had supported the reconstruction of 1,107 apartments in Sarajevo and 448 homes south-east of Sarajevo by the same date.

Sida and its implementing partners have promoted so-called self-help assistance. Self-help consists in providing material for selected returnees to rebuild their destroyed homes. The main purpose of the self-help concept is to promote sustainable return. By providing materials rather than doing the actual building, as many other donors have done, Sida has made it necessary for the returnees to come back to their old homes to prepare their houses. Thus the risk of building houses that their owners do not return to is minimised. Furthermore, it is thought that if returnees invest time and energy in rebuilding their homes, they will be more reluctant to sell them and move away. Monitoring by the implementers of the programmes has suggested that these presumptions have been right. As many as 98% of the returnees who have signed contracts with Sida's implementing partners have returned to take up permanent residence. This result is considerably better than results from projects that have been using the turnkey house concept.

Another characteristic particular to the Sida IAP concept is agricultural support. To establish a sustainable return, Sida has regarded it necessary to provide some kind of livelihood for the returnees. Since the local industry and economy has collapsed, there are very few job opportunities for people.

However, many of the returnees do have some land that they can cultivate. LWF has offered education in modern farming and has also through grants and microcredits for green houses, irrigation, seeds, plants, fertilisers, and basic machinery given returnees many opportunities to develop small-scale farming. Furthermore, LWF has established contacts with companies that buy agricultural products and is also administrating collective transport for the products. LWF is in some areas supplemented by World Vision and their micro credit organisation EKI and Cooperative Housing Foundation (CHF), which are partly financed by Sida and also provide grants and microcredits. In addition to this, the IAPs have also included the Cow how project in the Maglaj area and financing of Economic Cooperation Network (ECON), which is specialised in organic farming.

Dodatak 2

Hans Skotte: Metodologija

Ovaj članak je rezultat kvalitativnog istraživanja o obnovi Grapske, jednog od stotine sela koja su ušla u IAP. Cilj mog istraživanja je da se *bolje shvati zašto su* svi umiješani u obnovu Grapske reagovali onako kako su reagovali i na koji je način to povezano sa rezultatima.

Počeo sam registrujući *ono* što je bilo napravljeno, saznavajući *kako* je to bilo napravljeno – da bih poslije shvatio *zašto* su neke stvari (bile) napravljene na način na koji su (bile) napravljene.

Uzimajući u obzir 'zašto' i 'kako' detaljno sam prošao kroz sve papire koji se tiču programa, dokumente pojedinih slučajeva i planova, ali i kroz opservacije izlaznih rezultata i konteksta, 'fiksno i kapitala sredine' onakvih kakvi su bili. Ovo se bazira i na mom radnom iskustvu, jer već skoro 20 godina radim kao arhitekt i vođa projekata.

Do odgovora na pitanja 'zašto' sam dolazio kroz mnogobrojne i duge razgovore sa ljudima koji su objašnjavali, ili pokušali objasniti razloge koji su ih ponukali na naprave one postupke koje su napravili i da donesu odluke koje su donijeli. U ovu svrhu sam napravio 26 intervju sa glavnih i odgovornih pri Sidi, sa diplomatima stacioniranim u Sarajevu, kontraktorima, trgovcima građevinskim materijalom, zaposlenim pri SRSA-i, ali prvo i osnovno – sa ljudima iz Grapske, većinom Bošnjacima, ali i sa četvoricom srpskih komšija, od kojih je jedan bio i političar na općinskom nivou, poznat kao protivnik povratka Bošnjaka. Intervjue sam počeo praviti u kasnim devedesetim, a Grapsku sam prvi put posjetio u februaru 2000. godine. Glavni dio mog istraživanja na terenu je započeo u zimu 2001. godine, a najveći dio januara 2002. godine sam proveo u Grapskoj. U junu 2004. godine sam se ponovno vratio da skupim materijal.

Moj zadatak je bio da povežem objašnjenja koja su često varirala i bila kontradiktorna u jedno logički dosljedno obrazloženje. Ovaj članak je rezultat tog pokušaja.

Dodatak 3

Anketno istraživanje: Tabele

Dob ispitanika

	Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
15–29	2.7%	7.8%	4.3%
30–44	20.5%	24.8%	21.9%
45–54	23.4%	21.2%	22.7%
55–64	23.2%	19.2%	21.8%
65–74	23.3%	20.6%	22.4%
75 +	7.2%	6.4%	6.9%
	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	2000	1000	3000

Vrsta naselja

		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Vrsta naselja	Ruralno	66.6%	61.0%	64.7%
	Urbano	33.5%	39.0%	35.3%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		2000	1000	3000

Spol ispitanika

		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Spol	Muškarci	49.8%	48.2%	49.3%
	Žene	50.2%	51.8%	50.7%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		2000	1000	3000

Struktura domaćinstva

Domaćinstvo čini:	Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak
Suprug/a i djeca	33.9%	33.4%
Suprug/a	19.2%	19.8%
Samac	13.1%	16.1%
Neko drugi	11.2%	7.4%
Suprug/a, djeca i neko drugi	6.5%	7.9%
Djeca i neko drugi	5.3%	2.1%
Suprug/a, djeca i roditelji	3.9%	4.1%
Nevjenčan partner	1.7%	1.6%
Djeca	1.4%	3.0%
Suprug/a, roditelji, djeca i neko drugi	0.9%	0.5%
Suprug/a i neko drugi	0.9%	0.7%
Roditelji i neko drugi	0.8%	1.0%
Suprug/a i roditelji	0.7%	1.2%
Roditelji i djeca	0.4%	0.6%
Roditelji	0.2%	0.1%
Suprug/a, roditelji i neko drugi	0.2%	0.1%
Nevjenčan partner i djeca	0.1%	0.2%
Nevjenčan partner i roditelji	0.1%	0.0%
Roditelji, djeca i neko drugi	0.1%	0.2%
	100.0%	100.0%
Totalno	2000	1000

Obrazovanje

	Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Osnovna škola	56.9%	51.5%	55.1%
Srednja škola	36.3%	40.5%	37.7%
Univerzitet	6.8%	7.5%	7.0%
NZ/BO	0.1%	0.5%	0.2%
	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	2000	1000	3000

Napušteni stanovi/kuće
(u okviru domaćinstava koja su ušla u anketu)

	LWF	Caritas	CRI	SRSA	Totalno	Novi vlasnik	Nije korištena redovito
Anketirani	94.59	67.66	93.48	94.92	85.99		
Stan/kuća je prazan, ali vlasniciponekad dolaze	4.40	17.81	6.52	5.08	9.26		9.26
Stan/kuća je prodan	0.34	6.89			2.21	2.21	
Stan/kuća je iznajmljen		4.04			1.24		
Stan/kuća je zamijenjen		0.30			0.09	0.09	
Stan/kuća je napušten	0.68	3.29			1.20		1.20
Totalno	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	2.30	10.46

Da li biste se vratili i da niste dobili financijsku/ekonomsku pomoć?
* Vrsta naselja

Vrsta naselja		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Ruralno	Najvjerojatnije ne	24.4%	9.3%	19.9%
	Vjerovatno da	33.2%	28.9%	31.9%
	Definitivno da	42.0%	60.0%	47.3%
	NZ/BO	0.4%	1.9%	0.8%
		100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno	1290	540	1830
Urbano	Najvjerojatnije ne	21.3%	7.1%	17.2%
	Vjerovatno da	32.0%	27.9%	30.8%
	Definitivno da	46.3%	63.7%	51.3%
	NZ/BO	0.5%	1.3%	0.8%
		100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno	560	226	786

**Da li biste radije otišli na neko drugo mjesto,
da ste bili u prilici da dobijete finacijsku/ekonomsku pomoć?**
* Vrsta naselja

Vrsta naselja		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Ruralno	Definitivno da	12.2%	11.1%	11.9%
	Vjerovatno da	6.7%	4.6%	6.1%
	Najvjerovatnije ne	80.7%	83.7%	81.6%
	NZ/BO	0.4%	0.6%	0.4%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		1290	540	1830
Urbano	Definitivno da	13.0%	4.9%	10.7%
	Vjerovatno da	6.8%	8.0%	7.1%
	Najvjerovatnije ne	79.5%	86.7%	81.6%
	NZ/BO	0.7%	0.4%	0.6%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		560	226	786

**Jeste li se vratili zato jer ste preseljeni, tj. zato jer ste morali
napustiti privremeni stan zbog povratka prijašnjeg vlasnika?**

Uzorak		Domicilni		Totalno
		Ruralno područje	Urbano područje	
Ciljni uzorak	Da	43.6%	37.9%	41.9%
	Ne	55.6%	59.1%	56.6%
	NZ/BO	0.8%	3.0%	1.5%
		100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno	1290	560	1850
Kontrolni uzorak	Da	44.3%	31.0%	40.3%
	Ne	55.2%	68.6%	59.1%
	NZ/BO	0.6%	0.4%	0.5%
		100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno	540	226	766

Primljena poljoprivredna pomoć u ruralnim područjima

Organizacija	Poljoprivredna pomoć		
	Ne	Da	Totalno
LWF	500 89.6%	58 10.4%	558 100.0%
Caritas	435 97.3%	12 2.7%	447 100.0%
CRI	445 73.1%	164 26.9%	609 100.0%
SRSA	111 50.7%	108 49.3%	219 100.0%

Kako ste saznali za mogućnost primanja pomoći?

	Ciljni uzorak	
	Ruralno područje	Urbano područje
Od predstavnika vlasti	36.4%	11.0%
Od prijatelja i poznanika	34.1%	61.4%
Na sastanku organizacije	25.5%	19.2%
Putem televizije i novina	2.6%	5.3%
Nisam dobio informaciju	1.6%	2.7%
NZ/BO	0.5%	0.6%
	100.0%	100.0%
Totalno	1241	625

Da li smatrate da razumijete principe na kojima se bazira podjela pomoći? (a) – Ruralno /Urbano

Vrsta naselja	Ruralno		Urbano	
	Ciljni	Kontrolni	Ciljni	Kontrolni
Potpuno razumijem principe	20.5%	10.6%	26.7%	12.0%
Djelomično razumijem principe	41.0%	35.0%	38.1%	34.0%
Ne razumijem principe	38.2%	52.8%	34.8%	54.0%
NZ/BO	0.3%	1.6%	0.5%	
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1279	123	656	50

a) Da li je Vaša porodica dobila međunarodnu pomoć poslije rata? = Da

Da li smatrate da razumijete principe na kojima se bazira podjela pomoći? (a) – Obrazovanje 'Ciljni uzorak

	Osnovna škola	Srednja Škola	Univerzitet
Potpuno razumijem principe	18.5%	27.3%	31.1%
Djelomično razumijem principe	40.3%	39.7%	38.5%
Ne razumijem principe	40.9%	32.4%	30.4%
NZ/BO	0.3%	0.6%	
	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1106	692	135

a) Da li je Vaša porodica dobila međunarodnu pomoć poslije rata? = Da

**Da li je, po Vašem mišljenju, distribucija pomoći bila pravedna?
* Vrsta naselja**

Vrsta naselja		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Ruralno	Većinom pravedna	26.6%	10.5%	21.5%
	Ponekad pravedna, ponekad nepravedna	42.3%	33.4%	39.5%
	Većinom nepravedna	30.6%	55.2%	38.3%
	DK/NA	0.5%	0.8%	0.6%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		1331	610	1941
Urbano	Većinom pravedna	23.5%	13.1%	19.6%
	Ponekad pravedna, ponekad nepravedna	39.3%	40.0%	39.6%
	Većinom nepravedna	35.3%	45.9%	39.2%
	NZ/BO	1.9%	1.0%	1.6%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		669	390	1059

Da li su oni kojima je pomoć trebala, zaista tu pomoć dobili?

* Vrsta naselja

Vrsta naselja		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Ruralno	Da, većina njih	36.6%	18.9%	31.0%
	Da, neki od njih	44.6%	43.3%	44.2%
	Samo nekolicina njih	18.4%	37.4%	24.4%
	NZ/BO	0.4%	0.5%	0.4%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		1331	610	1941
Urbano	Da, većina njih	27.1%	15.1%	22.7%
	Da, neki od njih	38.4%	39.5%	38.8%
	Samo nekolicina njih	33.3%	43.8%	37.2%
	NZ/BO	1.2%	1.5%	1.3%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		669	390	1059

Jesu li oni koji su dobili pomoć tu pomoć zaista i trebali?

* Vrsta naselja

Vrsta naselja		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Ruralno	Da, većina njih	43.5%	24.9%	37.7%
	Da, neki od njih	42.7%	46.7%	44.0%
	Samo nekolicina njih	13.4%	27.5%	17.9%
	NZ/BO	0.3%	0.8%	0.5%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		1331	610	1941
Urbano	Da, većina njih	33.3%	22.3%	29.3%
	Da, neki od njih	41.3%	40.5%	41.0%
	Samo nekolicina njih	24.1%	35.1%	28.1%
	NZ/BO	1.3%	2.1%	1.6%
		100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		669	390	1059

Kako bi Vi opisali ekonomsku situaciju u Vašoj porodici?

Vrsta naselja	Ruralno		Urbano	
Uzorak	Ciljni	Kontrolni	Ciljni	Kontrolni
Vrlo loša	38.6%	39.2%	23.6%	23.8%
Loša	30.1%	23.3%	24.6%	32.0%
Ni dobra ni loša	24.9%	28.9%	39.5%	33.6%
Dobra	5.5%	7.5%	11.3%	9.9%
Vrlo dobra	0.9%	1.1%	1.0%	0.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1331	610	390	669

Možete li priuštiti neophodnu zdravstvenu pomoć? * Vrsta naselja

Vrsta naselja		Ciljni uzorak	Kontrolni uzorak	Totalno
Ruralno	Da, uvijek	7.7%	10.7%	8.7%
	Da, većinu vremena	29.7%	33.0%	30.7%
	Ponekad ne mogu	33.0%	30.5%	32.2%
	Gotovo nikad ne mogu	28.3%	25.6%	27.5%
	Ne znam	1.3%	.3%	1.0%
		100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno	1331	610	1941
Urbano	Da, uvijek	17.3%	17.7%	17.5%
	Da, većinu vremena	31.2%	31.0%	31.2%
	Ponekad ne mogu	29.0%	28.5%	28.8%
	Gotovo nikad ne mogu	21.4%	21.5%	21.4%
	Ne znam	1.0%	1.3%	1.1%
		100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno	669	390	1059

Primanja u domaćinstvu * Vrsta naselja *

			Vrsta naselja		Totalno
			Ruralno	Urbano	
Ciljni uzorak	Prihod	Bez prihoda	21.6%	9.3%	17.5%
		-100 KM	9.1%	3.8%	7.3%
		101-200 KM	33.5%	30.0%	32.4%
		201-300 KM	15.3%	17.9%	16.1%
		301-400 KM	8.9%	9.3%	9.0%
		401-	11.6%	29.7%	17.6%
			100.0%	100.0%	100.0%
Total			1285	636	1921
Kontrolni uzorak	Prihod	Bez prihoda	19.3%	11.8%	16.4%
		-100 KM	8.8%	3.8%	6.9%
		101-200 KM	30.2%	26.8%	28.9%
		201-300 KM	15.1%	14.8%	15.0%
		301-400 KM	10.2%	11.8%	10.8%
		401-	16.4%	31.0%	22.0%
			100.0%	100.0%	100.0%
Totalno			590	365	955

Da li dijelite poljoprivredne strojeve sa drugim stanovnicima sela?

Stanovnici sela	Uzorak	
	Ciljni	Kontrolni
Veoma često	2.9%	1.8%
Često	12.8%	8.4%
Ponekad	21.3%	20.7%
Rijetko	20.1%	20.5%
Nikad	38.8%	46.1%
NZ/BO	4.1%	2.6%
	100.0%	100.0%
Totalno	1331	610

Da li se komšije pomažu u poljoprivrednim poslovima?

Stanovnici sela	Uzorak	
	Ciljni	Kontrolni
Veoma često	5.0%	3.3%
Često	19.2%	14.1%
Ponekad	30.0%	24.1%
Rijetko	18.8%	24.6%
Nikad	24.6%	32.1%
NZ/BO	2.4%	1.8%
	100.0%	100.0%
Totalno	1331	610

U kojoj mjeri surađujete sa stanovnicima Vašeg sela? Izgradnja zajedničke infrastrukture.

Stanovnici sela	Uzorak	
	Ciljni	Kontrolni
Veoma često	8.9%	5.9%
Često	15.6%	13.8%
Ponekad	29.8%	23.3%
Rijetko	18.3%	23.3%
Nikad	24.5%	31.6%
NZ/BO	2.9%	2.1%
	100.0%	100.0%
Totalno	1331	610

Postoji li potreba da ljudi u selu sarađuju u svrhu zaštite interesa?

	Selo	Totalno
	Ciljni	Kontrolni
Da, definitivno	46.7%	50.3%
Vjerovatno da	34.8%	33.3%
Da i ne	15.0%	14.3%
Vjerovatno ne	2.7%	1.6%
Uopće ne	0.3%	0.2%
NZ/BO	0.6%	0.3%
	100.0%	100.0%
Totalno	1331	610

Zaposlenost * Vrsta naselja

			Vrsta naselja		Totalno
			Selo	Grad	
Ciljni uzorak	Zaposlenost	zaposlen	16.5%	18.9%	17.3%
		nezaposlen	25.2%	17.5%	22.6%
		rad u kućanstvu	32.9%	13.7%	26.5%
		u mirovini	25.4%	49.8%	33.6%
			100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno		1313	662	1975
Kontrolni uzorak	Zaposlenost	zaposlen	18.9%	24.6%	21.1%
		nezaposlen	24.5%	19.3%	22.5%
		rad u kućanstvu	34.9%	16.9%	27.9%
		u mirovini	21.6%	39.2%	28.5%
			100.0%	100.0%	100.0%
	Totalno		587	378	965

Zaposlenost žena – Ciljni uzorak * Dob * Vrsta naselja

			Dob					
Vrsta naselja			15–29	30–44	45–54	55–64	65–74	75 +
Selo	Zaposlenost	zaposlen	10.0%	16.7%	13.2%	2.4%	0.5%	0.0%
		nezaposlen	22.5%	19.7%	8.3%	3.9%	1.1%	0.0%
		rad u kućanstvu	67.5%	62.8%	71.2%	75.4%	67.6%	63.0%
		u mirovini	0.0%	0.9%	7.3%	18.4%	30.8%	37.0%
			100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Grad	Zaposlenost	zaposlen	29.4%	36.6%	30.5%	8.3%	0.0%	0.0%
		nezaposlen	47.1%	31.7%	31.3%	10.3%	0.7%	0.0%
		rad u kućanstvu	23.5%	28.0%	24.4%	29.7%	27.1%	21.6%
		u mirovini	0.0%	3.7%	13.7%	51.7%	72.2%	78.4%
			100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Zaposlenost muškaraca– Ciljni uzorak * Dob * Vrsta naselja

			Dob					
Vrsta naselja			15–29	30–44	45–54	55–64	65–74	75 +
Selo	Zaposlenost	zaposlen	41.5%	34.7%	40.7%	15.5%	9.1%	1.9%
		nezaposlen	58.5%	62.2%	48.9%	38.7%	6.1%	11.5%
		rad u kućanstvu	0.0%	0.0%	0.9%	0.5%	0.0%	0.0%
		u mirovini	0.0%	3.1%	9.5%	45.4%	84.8%	86.5%
			100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Grad	Zaposlenost	zaposlen	62.5%	61.8%	49.0%	21.6%	5.2%	0.0%
		nezaposlen	37.5%	35.3%	41.2%	22.5%	2.2%	0.0%
		rad u kućanstvu	0.0%	1.5%	0.0%	1.0%	0.0%	2.1%
		u mirovini	0.0%	1.5%	9.8%	54.9%	92.6%	97.9%
			100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Osjećate li se sigurno u ovom mjestu?

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Vrlo nesigurno	1.5%	3.0%	1.1%	1.1%	1.0%	1.7%
Prilično nesigurno	2.0%	5.7%	1.7%	2.7%	1.0%	3.3%
Niti sigurno, niti nesigurno	3.7%	9.8%	5.4%	5.1%	6.1%	9.2%
Prilično sigurno	15.9%	18.2%	27.6%	15.6%	27.6%	20.0%
Vrlo sigurno	76.9%	63.3%	64.1%	75.5%	64.3%	65.8%
NZ/BO	0.1%					
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

Koliko često imate kontakte s pripadnicima drugih naroda?

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Vrlo rijetko	17.7%	4.2%	3.0%	16.4%	3.1%	9.2%
Rijetko	21.8%	6.1%	8.4%	17.1%	20.4%	12.5%
Ponekad	20.6%	15.2%	30.5%	21.4%	9.2%	16.7%
Često	21.3%	33.3%	35.4%	25.1%	35.7%	34.2%
Vrlo često	18.2%	41.3%	22.7%	19.7%	31.6%	27.5%
NZ/BO	0.4%			0.3%		
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

Imate li prijatelje među pripadnicima drugih naroda?* Narodnost *

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Da, mnogo	15.5%	41.3%	27.2%	15.8%	37.8%	28.3%
Da, nekoliko	31.5%	42.0%	47.5%	37.8%	40.8%	47.5%
Da, jednog	7.9%	6.8%	9.1%	8.0%	5.1%	6.7%
Ne, niti jednog	44.7%	9.5%	15.8%	37.8%	15.3%	17.5%
NZ/BO	0.5%	0.4%	0.4%	0.5%	1.0%	0.0%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

Imate li prijatelje među pripadnicima drugih naroda?
* Obrazovanje * Narodnost

Narodnost		Obrazovanje			Totalno
Imate li prijatelje među pripadnicima drugih naroda?		Osnovna škola	Srednja škola	Viša/Visoka škola	
Bošnjak	Da, mnogo	7.4%	24.5%	39.3%	15.6%
	Da, nekoliko	29.0%	40.9%	40.2%	33.9%
	Da, jednog	8.3%	7.9%	4.5%	7.9%
	Ne, niti jednog	54.9%	26.2%	14.3%	42.1%
	NZ/BO	0.4%	0.4%	1.8%	0.5%
		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		1136	717	112	1970
Hrvat	Da, mnogo	21.9%	52.9%	61.7%	40.3%
	Da, nekoliko	48.1%	37.4%	34.0%	41.7%
	Da, jednog	6.9%	7.1%	2.1%	6.4%
	Ne, niti jednog	21.9%	2.6%	2.1%	11.0%
	NZ/BO	1.3%	0.0%	0.0%	0.6%
		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		160	155	47	362
Srbin	Da, mnogo	17.7%	35.9%	63.9%	27.4%
	Da, nekoliko	50.6%	45.7%	30.6%	47.5%
	Da, jednog	9.6%	8.1%	0.0%	8.6%
	Ne, niti jednog	21.4%	10.3%	5.6%	16.1%
	NZ/BO	0.6%	0.0%	0.0%	0.3%
		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno		322	223	36	583

Koliko često imate kontakte s pripadnicima drugih naroda?
* Etnička struktura

Bošnjak	Većinski narod		
	Bošnjak	Hrvat/Srbin	Totalno
Vrlo često	9.4%	11.0%	9.6%
Često	21.4%	35.4%	22.8%
Ponekad	22.2%	25.6%	22.6%
Rijetko	26.0%	15.9%	25.0%
Vrlo rijetko	20.5%	12.2%	19.7%
NZ/BO	0.4%	0.0%	0.4%
	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	711	82	793

Imate li prijatelje među pripadnicima drugih naroda?
* Etnička struktura

Bošnjak	Većinski narod		Totalno
	Bošnjak	Hrvat/Srbin	
Da, mnogo	8.0%	6.1%	7.8%
Da, nekoliko	34.7%	53.7%	36.7%
Da, jednog	5.9%	9.8%	6.3%
Ne, niti jednog	50.5%	28.0%	48.2%
NZ/BO	0.8%	2.4%	1.0%
	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	711	82	793

Stupanj povjerenja u lokalne političare

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Vrlo nizak	34.5%	49.6%	30.9%	38.0%	41.8%	34.2%
Nizak	32.0%	28.0%	31.1%	30.6%	33.7%	32.5%
Niti visok, niti nizak	25.9%	14.8%	27.2%	23.5%	19.4%	25.0%
Visok	3.5%	4.2%	2.2%	4.3%	3.1%	4.2%
Vrlo visok	0.3%	0.4%		0.5%		0.8%
NZ/BO	3.8%	3.0%	8.6%	3.1%	2.0%	3.3%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

Stupanj povjerenja u lokalne predstavnike međunarodnih organizacija?

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Vrlo nizak	22.0%	41.3%	18.1%	27.5%	36.7%	18.3%
Nizak	27.9%	22.7%	24.2%	26.3%	31.6%	28.3%
Niti visok, niti nizak	33.4%	23.9%	36.7%	34.8%	22.4%	37.5%
Visok	10.4%	6.4%	10.8%	6.1%	6.1%	9.2%
Vrlo visok	1.6%	1.5%	1.1%	0.9%		
NZ/BO	4.7%	4.2%	9.1%	4.3%	3.1%	6.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

Vjerujete li da će Bošnjaci, Hrvati i Srbi moći živjeti u miru, ili mislite da je šteta učinjena ratom učinila zajednički život zauvijek nemogućim? * Narodnost *

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Moći će živjeti zajedno u miru	85.4%	83.0%	90.1%	85.3%	94.9%	90.0%
Rat je učinio zajednički život nemogućim	11.6%	15.5%	8.2%	12.3%	4.1%	7.5%
NZ/BO	2.9%	1.5%	1.7%	2.4%	1.0%	2.5%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

Mislite li da je Haaški sud za ratne zločine pravedan? Narodnost

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Da	57.0%	38.6%	47.9%	57.0%	37.8%	42.5%
Ne	38.5%	55.3%	47.3%	39.8%	57.1%	50.8%
NZ/BO	4.5%	6.1%	4.8%	3.2%	5.1%	6.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Totalno	1222	264	463	748	98	120

**Kakvo je Vaše mišljenje o budućnosti Bosne i Hercegovine?
Izrazite svoj stupanj slaganja sa sljedećim tvrdnjama.**

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Totalno	1222	264	463	748	98	120
Izbjeglice bi se trebale vratiti u gradove i sela u kojima su živjeli prije rata						
U potpunosti se slažem	80.4%	79.5%	72.8%	77.5%	81.6%	75.8%
Donekle se slažem	15.1%	14.4%	17.7%	17.0%	10.2%	11.7%
Niti se slažem, niti se ne slažem	2.5%	3.8%	4.8%	3.2%	6.1%	10.0%
Donekle se ne slažem	0.7%		0.6%	0.1%		0.8%
Uopće se ne slažem	0.2%	1.1%	0.2%	0.7%		
NZ/BO	1.1%	1.1%	3.9%	1.5%	2.0%	1.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Herceg Bosna bi trebala biti dio Hrvatske						
U potpunosti se slažem	0.6%	2.3%	1.1%		1.0%	1.7%
Donekle se slažem	1.6%	7.6%	1.5%	1.2%	3.1%	0.8%
Niti se slažem, niti se ne slažem	6.5%	8.3%	11.9%	6.7%	9.2%	7.5%
Donekle se ne slažem	14.9%	17.0%	13.8%	12.8%	16.3%	15.8%
Uopće se ne slažem	65.8%	53.0%	53.3%	69.7%	50.0%	55.8%
NZ/BO	10.7%	11.7%	18.4%	9.6%	20.4%	18.3%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Republika Srpska bi trebala biti dio Srbije						
U potpunosti se slažem	0.7%	1.1%	1.7%	0.4%		0.8%
Donekle se slažem	1.2%	2.3%	3.5%	1.5%	1.0%	5.0%
Niti se slažem, niti se ne slažem	7.5%	9.1%	12.5%	7.0%	11.2%	7.5%
Donekle se ne slažem	13.4%	20.5%	15.6%	12.0%	13.3%	18.3%
Uopće se ne slažem	66.6%	56.8%	42.5%	69.3%	55.1%	44.2%
NZ/BO	10.6%	10.2%	24.2%	9.9%	19.4%	24.2%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

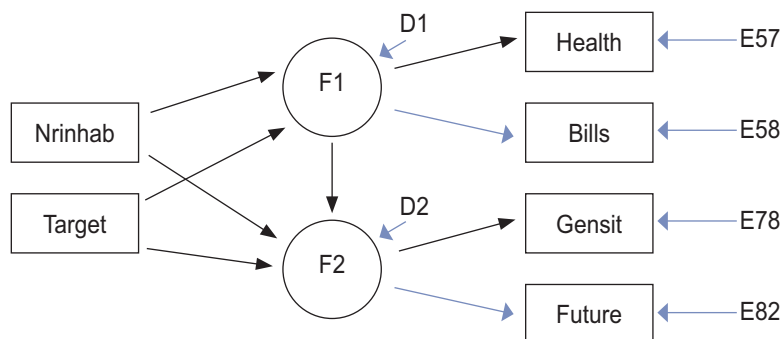
	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Totalno	1222	264	463	748	98	120
Bosna i Hercegovina bi trebala biti unitarna republika, a Federaciju i RS bi trebalo ukinuti						
U potpunosti se slažem	52.5%	47.7%	31.3%	52.9%	39.8%	34.2%
Donekle se slažem	19.4%	16.3%	13.6%	21.1%	17.3%	7.5%
Niti se slažem, niti se ne slažem	11.0%	13.3%	16.4%	9.0%	21.4%	10.8%
Donekle se ne slažem	3.2%	6.4%	6.0%	2.3%	2.0%	14.2%
Uopće se ne slažem	3.7%	7.2%	8.2%	3.7%	3.1%	11.7%
NZ/BO	10.2%	9.1%	24.4%	11.0%	16.3%	21.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Bosna i Hercegovina bi trebala biti organizovana onako kao što danas izgleda, tj. trebala bi se sastojati od Federacije i Republike Srpske						
U potpunosti se slažem	2.5%	5.3%	9.1%	3.3%	4.1%	13.3%
Donekle se slažem	5.1%	4.5%	7.1%	5.1%	7.1%	8.3%
Niti se slažem, niti se ne slažem	18.7%	16.7%	20.7%	16.4%	19.4%	15.0%
Donekle se ne slažem	16.7%	20.8%	11.4%	15.9%	19.4%	13.3%
Uopće se ne slažem	44.4%	42.0%	28.7%	45.1%	32.7%	28.3%
NZ/BO	12.7%	10.6%	22.9%	14.2%	17.3%	21.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Međunarodna zajednica ne razumije stvarne uvjete u našoj zemlji						
U potpunosti se slažem	23.9%	34.5%	21.4%	23.1%	34.7%	25.0%
Donekle se slažem	29.4%	26.9%	29.6%	28.3%	24.5%	29.2%
Niti se slažem, niti se ne slažem	22.1%	18.6%	20.3%	24.6%	23.5%	25.0%
Donekle se ne slažem	8.3%	8.3%	7.1%	6.0%	3.1%	4.2%
Uopće se ne slažem	5.9%	3.4%	2.2%	4.9%	1.0%	
NZ/BO	10.5%	8.3%	19.4%	13.0%	13.3%	16.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

	Ciljni uzorak			Kontrolni uzorak		
	Narodnost			Narodnost		
	Bošnjak	Hrvat	Srbin	Bošnjak	Hrvat	Srbin
Totalno	1222	264	463	748	98	120
Međunarodna zajednica se ponaša prema nama kao prema zaostalim ljudima						
U potpunosti se slažem	28.5%	42.0%	25.7%	26.2%	37.8%	26.7%
Donekle se slažem	25.8%	23.5%	30.9%	29.7%	31.6%	30.8%
Niti se slažem, niti se ne slažem	19.9%	17.0%	17.5%	21.3%	14.3%	22.5%
Donekle se ne slažem	9.7%	6.4%	8.0%	7.1%	4.1%	6.7%
Uopće se ne slažem	6.5%	3.8%	1.7%	4.3%	2.0%	
NZ/BO	9.7%	7.2%	16.2%	11.5%	10.2%	13.3%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Bošnjačka, hrvatska i srpska djeca bi trebala pohađati nastavu u zajedničkim razredima						
U potpunosti se slažem	56.5%	64.0%	53.1%	59.6%	58.2%	49.2%
Donekle se slažem	27.2%	17.0%	25.7%	24.5%	17.3%	30.8%
Niti se slažem, niti se ne slažem	7.3%	7.6%	9.1%	8.4%	9.2%	10.0%
Donekle se ne slažem	1.4%	4.5%	0.6%	0.8%	2.0%	0.8%
Uopće se ne slažem	.6%	3.4%	0.2%	0.4%	8.2%	
NZ/BO	7.1%	3.4%	11.2%	6.3%	5.1%	9.2%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Bošnjačka, hrvatska i srpska djeca bi trebala pohađati nastavu prema zajedničkom programu						
U potpunosti se slažem	56.1%	63.6%	51.4%	60.2%	57.1%	49.2%
Donekle se slažem	26.4%	18.2%	24.2%	22.6%	17.3%	25.0%
Niti se slažem, niti se ne slažem	7.9%	6.8%	9.3%	9.2%	11.2%	10.0%
Donekle se ne slažem	1.4%	4.2%	0.6%	0.9%	2.0%	1.7%
Uopće se ne slažem	0.3%	3.8%	0.4%	0.3%	7.1%	0.8%
NZ/BO	7.9%	3.4%	14.0%	6.8%	5.1%	13.3%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Model strukturalne jednačine: Životni standard i pogled na ekonomsku situaciju

Model: pretpostavlja se da su pogledi na ekonomsku situaciju (F2) zavisni od ekonomskog standarda obitelji (F1). Ovi faktori, svaki sa dva indikatora, prouzrokovani su stupnjem urbanizacije (nrinhab) i učestvovanjem u programima Side (target).

Rezultat: Ekonomski standard porodice (F1) utiče na poglede na ekonomsku situaciju (F2). Stupanj urbanizacije je povezan sa porodičnim standardom no ne i direktno sa pogledom na ekonomsku situaciju. Međunarodna pomoć nema efekta.

Faktor	Pojam	Indikator	Pitanja
F1	Standard kućanstva	Helath	Može platiti dravstvene troškove
		Bills	Može platiti račune
F2	Pogled na ekonomsku situaciju	Gensit	Pogled na ekonomsku situaciju
		Future	Pogled na ekonomsku budućnost
	Stupanj urbanosti sredine	V13	Broj
	Međunarodna pomoć	V251	Korisnici Sidine pomoći – ciljni uzorak

Note: D2, D3 = disturbance; E57 etc. = error

Standardized solution R-squared

Factor loadings			Error/Disturbance	
Health	=	-.778 F1	+.628 E57	.605
Bills	=	-.531 F1	+.847 E58	.282
Gensit	=	-.768 F2	+.641 E78	.589
FutureE	=	-.530 F 2	+.848 E82	.281
Causal relations				
F1	=	.195*V13 -.058*V251	+.979 D1	.042
F2	=	.343*F1 +.036*V13 +.043*V251	+.936 D2	.124

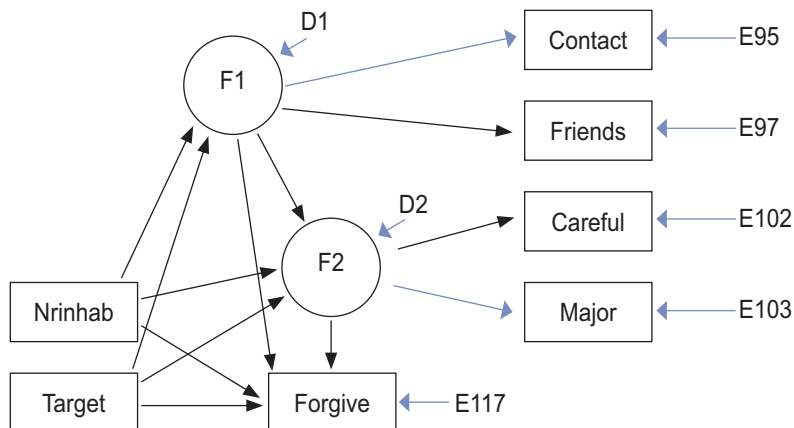
Fit indices (Robust)

Bentler-bonett normed fit index	=	.959
Comparative fit index (CFI)	=	.963
Bollen (IFI) fit index	=	.963
Lisrel GFI fit index	=	.994
Lisrel AGFI fit index	=	.978
Root mean-square residual (RMR)	=	.044
Standardized RMR	=	.025
Root mean-square error of approximation (RMSEA)	=	.054
90% Confidence interval of RMSEA		(.042,.066)

Model strukturalne jednačine: Etnička interakcija, distanca i pomirenje

Hipoteza: Pretpostavka je da etnička interakcija (F1) i stupanj etničke distance, kao i stupanj urbanizacije (nrinhab) i Sidina ekonomska pomoć (target) utiču na pomirenje.

Rezultati pokazuju da a) etnička interakcija vodi ka povjerenju prema drugim etničkim grupama; b) da je pomirenje zavisno od stupnja povjerenja, ali ne direktno od etničke interakcije; c) da stupanj urbanizacije utiče na etničku interakciju, no samo indirektno na pomirenje; d) da međunarodna pomoć nema većeg efekta.

Faktor	Pojam	Indikator	Pitanja
F1	Etnička interakcija	Kontakt	Kontakt s pripadnicima drugih grupa
		Prijatelji	Prijatelji među pripadnicima drugih grupa
F2	Nacionalizam	Briga/pažnja	Paziti se sa pripadnicima drugih grupa
		Većina	Živjeti gdje je vlastita grupa u većini
	Pomirenje	Forgive	Da li treba oprostiti
	Stupanj urbanosti sredine	V13	Broj stanovnika
	Međunarodna pomoć	V251	Ciljna grupa

Standardized solution

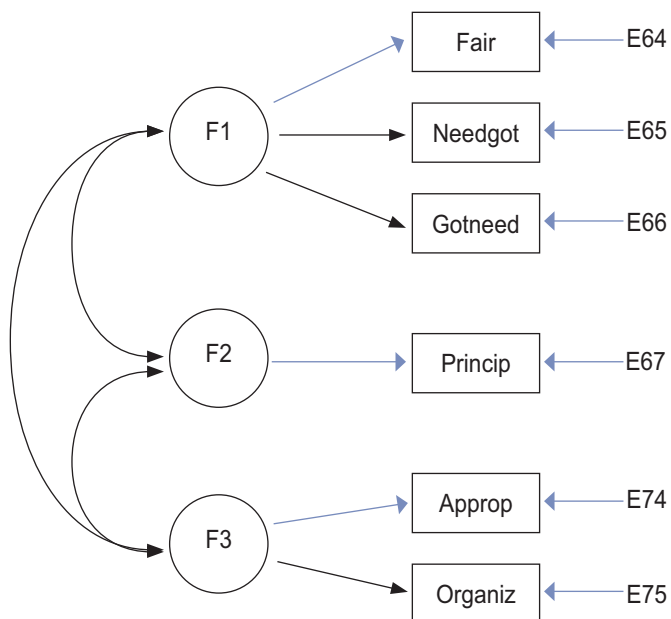
Factor loadings				Error	R-squared	
Contact	-.788 F1			+.616 E95	.620	
Friends	-.832 F1			+.555 E97	.692	
Careful	-.786 F2			+.619 E102	.617	
Major	-.951 F2			+.310 E103	.904	
Causal relations						
Forgive =	.020*F1	-.201*F2	-.156*V13	+.027*V251	+.975 E117	.050
F1 =	.480*V13			+.032*V251	+.877 D1	.231
F2 =	-.271*F1	-.123*V13		-.017*V251	+.938 D2	.121

Fit indices (Robust)

Bentler-bonett normed fit index	=	.990
Bentler-bonett non-normed fit index	=	.980
Comparative fit index (CFI)	=	.992
Bollen (IFI) fit index	=	.992
Mcdonald (MFI) fit index	=	.995
Root mean-square error of approximation (RMSEA)	=	.037
90% Confidence interval of RMSEA		(.026,.048)

Model strukturalne jednačine: Stavovi prema pomoći

Pogledi na pomoć mogu se tretirati kao tro-dimenzionalna faktorska struktura, gdje su pogledi na moralne aspekte, na efikasnost pomoći, i znanje o principima dodjeljivanja pomoći visoko korelirani.

Faktori	Pojam	Varijable	Pitanja
F1	Moralni aspekti	Fair	Pomoć je bila pravedna
		Needgot	Oni kojima je bila potrebna dobili pomoć
		Gotneed	Onima koji su dobili pomoć, bila je potrebna
F2	Informacija	Princip	Upoznati sa principima pomoći
F3	Efikasnost	Appropr	Pomoć primjerena
		Organize	Pomoć dobro organizovana

Standardized solution				R-squared
		Factor loadings	Error	
Fair	= V64 =	.640 F1	+.768 E64	.410
Needgot	= V65 =	.827 F1	+.562 E65	.684
Gotneed	= V66 =	.713 F1	+.701 E66	.508
Princip	= V67 =	1.000 F2	+.000 E67	1.000
Appropri	= V74 =	.763 F3	+.646 E74	.582
Organize	= V75 =	-.500 F3	+.866 E75	.250

Factor correlations

F1	F2	.497*
F1	F3	.534*
F2	F3	.459*

Fit indices (Robust)

Bentler-bonett normed fit index	=	.983
Bentler-bonett non-normed fit index	=	.970
Comparative fit index (CFI)	=	.988
Bollen (IFI) fit index	=	.988
Mcdonald (MFI) fit index	=	.988
Root mean-square error of approximation (RMSEA)	=	.028
90% Confidence interval of RMSEA		(.015,.042)

Literatura

- Alić, S. (2004) "Otkaz za 100 000 Bosanaca", BH Dani, No 385, Sarajevo, 29.10.2004
- Anderson, M. and Woodrow, P. (1989) *Rising from the Ashes*, Westview Press, Boulder.
- Andric, I. (1995/1945) *Broen over Drina (Na Drina Čuprija)*, J.W. Cappelens forlag, Oslo.
- Bagić, Dragan & Dedić, Dejan: *Značaj pomoći. Sociološko istraživanje životnih uslova i stavova prema obnovi u Bosni i Hercegovini*. Puls/Sida 2005.
- Bird, K, Hulme, D, Moore, K, and Shepherd, A. (2002) *Chronic Poverty and Remote Rural Areas*, CPRC Working Paper 13, Chronic Poverty Research Centre, International Development Department, University of Birmingham, Birmingham.
- Bećirbašić, B. (2004) *Žrtvor za očeve i kućni pritvor za kćerke*, BH Dani, No 384, Sarajevo, 22.10.2004
- Borton, J, Buchanan-Smith, M, Otto, R. (2005) *Support to Internally Displaced Persons – Learning from Evaluations*. Synthesis Report of a Joint Evaluation Programme. Sida, Stockholm.
- Botev, N. (1994) "Where East Meets West. Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia." *American Sociological Review* 59 (3, June)
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1990) *The Logic of Practice*, Stanford University Press, Stanford.
- Bourdieu, P. (2002) "Habitus" in Hillier, J. and Rooksby, E. *Habitus: A Sense of Place*, Ashgate, Burlington.
- Bringa, T, R. (1993) "Nationality Categories, National Identification and Identity formation in 'multinational' Bosnia" in *Anthropology in East Europe Review*. http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/aecer/aecer11_1/bringa.html [accessed 12 January 2003]
- Bringa, T, R. (1995) *Being Muslim the Bosnian Way: identity and community in a central Bosnian village*, Princeton, New Jersey; Princeton University Press.
- Brounéus, K (2003) *Reconciliation – Theory and Practice for Development Cooperation*. Sida, Stockholm.
- Bullock, N. (2002) *Building the Post-War World. Modern architecture and reconstruction in Britain*, Routledge, London.
- Central Bank of BiH (2002) Bulletin 4, January–December 2002.
- Chandler, D. (2004) "The Problem of 'Nation-Building': Imposing Bureaucratic 'Rule from Above'." *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, Nr 3, October 2004

- DFID (2004). *Governance and Democracy in Bosnia and Herzegovina. Post-Industrial Society and the Authoritarian Temptation*. Part of the Governance Assessment of Bosnia and Herzegovina. European Stability Initiative, Berlin & Sarajevo, 2004.
- Elding, B. and Iwansson, P. (1994) *Planering av det svenska biståndet till Bosnien/Herzegovina* (Planning of Swedish support to Bosnia/Herzegovina), Sida, Stockholm.
- Ekeh, P. (1974) *Social exchange theory: the two traditions*. Cambridge, Mass, Harvard University Press
- FBiH (2003) Retirement Fund, April 2003.
- Galtung, J. (n.d.) *After Violence: 3 R, Reconstruction, Reconciliation, Resolution*, <http://www.transcend.org/TRRECBAS.HTM> [accessed 20 October 2003].
- Grootaert, C. (1998) *Social Capital: The Missing Link*, Social Capital Initiative, Working Paper 3, The World Bank, Washington DC.
- Habitat-ILO (1997) *Shelter provision and employment generation*, Habitat, Nairobi & ILO, Geneva.
- Hallam, A. (1998) *Evaluating Humanitarian Assistance Programmes in Complex Emergencies*, Good Practice Review, RRN, ODI, London
- Hansen, A.G. (ed.) (1949) *Boligreising i Norge og andre land*, Norsk bygningsarbeiderforbund, Oslo.
- Hyden, G. (1980) *Beyond Ujamaa in Tanzania: underdevelopment and an uncaptured peasantry*. Berkley: University of California Press
- IBHI (2002) *Qualitative Survey 'Gender and Poverty'*. <http://www.ibhibih.org/ENG/pdf/GenderAndPovertyEng.pdf>
- IMF (2004) Bosnia and Herzegovina; Poverty Reduction Strategy Paper – Mid-Term development Strategy, IMF Country Report No. 04/114,
- Iwansson, P. (1995) *Guidelines for Sida support to housing projects in former Yugoslavia*, Sida, Stockholm.
- Iwansson, P. (2004) *Betydelsen av Sidas bistånd för återvändande av flyktingar och internflyktingar på Balkan*. (The importance of Sida's support to the return of refugees and internal refugees in the Balkans), Sida, Stockholm
- Iwansson, P. and Mossberg, B. (1998) *From house repair to integrated area programs. Experience of Sida support to return and reconstruction in Bosnia-Herzegovin*. Sida, Stockholm.
- Kibreag, G. (2002) "When refugees come home: the relationship between stayees and returnees in post-conflict Eritrea" in *Journal of Contemporary African Studies*, 20:1.
- Kostić, R. (2003) *Conflict analysis – Strategy for Sweden's Development Co-operation with Bosnia and Herzegovina*. Annex 3 to the Country Strategy, Sida, Stockholm
- Kvale, S. (1996) *Interviews: an introduction to qualitative research interviewing*, Sage, Thousand Oaks.
- Maskell, P, Eskelinen, H, Hanmbalsson, I, Malmberg, A, and Vathe, E. (1998), *Competitiveness, Localised Learning and Regional Development*, Routledge, London.

- Mid-term Development Strategy (2004) *Bosnia and Herzegovina; Poverty Reduction Strategy Paper – Mid-Term development Strategy*. Country Report No. 04/114.
- Mossberg, B, and Iwansson, P. (2001) *Housing Reconstruction; Self-help of Contractor-Built*, paper presented at Sida's conference on Self-Help in Sarajevo, 9 February 2001.
- OECD/DAC, (2002) *Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management* DAC Working Party on Aid Evaluation, <http://www.oecd.org/dataoecd/29/21/2754804.pdf>
- Open Society Fund Bosnia and Herzegovina/Soros Foundations (2001) *International support policies to see countries – lessons (not) learned in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo.
- Porteous, J, D, and Smith S, E. (2001) *DOMICIDE: The Global Destruction of Home*, McGill-Queen's University Press, London.
- Putnam, R, D. (1993) *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton.
- Putnam, R, D. (1995) "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" in *Journal of Democracy*, 6:1.
- Randall E, S, and Richard G, L. (2004) *A Beginner's Guide to Structural Equation Modelling*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers; Mahwah, New Jersey & London.
- Rapoport, A. (1994) *Thirty three papers in environment-behaviour research*, Urban international press, Newcastle upon Tyne.
- Regeringens skrivelse 2004/05:109. *Svenska utvecklingssamarbetet med länderna i OSS och på Västra Balkan*. <http://www.regeringen.se/content/1/c6/04/33/32/6bf33f90.pdf>.
- Regeringskansliet/UD (2002) *The Swedish Country strategy for development cooperation. Bosnia and Herzegovina*. January 2003–December 2005.
- Romer, P. (1994) "The Origins of Endogenous Growth" in *Journal of Economic Perspectives*,
- Scott, J, C. (1976) *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven Conn: Yale University Press,
- Selimbegović, V. (2004) *Kako spasiti srednju klasu*, BiH Dani, No 386, 5.11.2004
- Sen, A. (1990) "Individual Freedom as Social Commitment" in *The New York Review of Books*, June 14, <http://www.nybooks.com/articles/3600>
- Sen, A. (1999) *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford
- Sida (2002) *Perspectives on Poverty*, Sida, Stockholm
- Sida (2003) *Digging Deeper*, Sida, Stockholm
- Sida (2004) *Looking Back, Moving Forward*, Sida Evaluation Manual, Sida, Stockholm
- Skotte, H. (2003) *NGOs rebuild in Bosnia without planning*, Alertnet, Viewpoint, 28 <http://www.alertnet.org/thefacts/reliefresources/600083.htm>

- Skotte, H. (2004) *Tents in Concrete; What Internationally Funded Housing Does to Support Recovery in Areas Affected by War; The Case of Bosnia Herzegovina*, Doctoral thesis NTNU 2004:61, Trondheim, Norway.
- Solberg, A. (2002) *A Study of the Norwegian Refugee Council Housing Programme in Bosnia and Herzegovina 1993 – 2001; Documentation and Evaluation Report*, Unpublished Draft, Norwegian Refugee Council, Oslo.
- Stafford, B, Grimsley, M, and Green, G. (2001) *Capital Accounting for Neighbourhood Sustainability*, Centre for Regional Economic and Social Research, York Research Partnership, Sheffield Hallam University, Sheffield.
- Stockholm Group for Development Studies AB, (2002) *Evaluation of Lutheran World Federation's Agricultural Rehabilitation Assistance in Northeast Bosnia and Herzegovina*
- UNDP (2002) *Human Development Report*. <http://hdr.undp.org/reports/global/2002/en/>
- UNHCR (1998) *Review of the UNHCR Housing programme in Bosnia and Herzegovina*, EVAL/05/98, Geneva, <http://www.unhcr.ch/cgi-bin/texis/vtx/home/opendoc.pdf?tbl=RESEARCH&id=3ae6bd484&page=research>
- UNMIK (2000) *Explanatory notes on the UNMIK guidelines for housing reconstruction*, Department of Reconstruction, Housing Reconstruction, Pristina.
- Ustvedt, Y. (1978) *Den varme freden – den kalde krigen, Det skjedde i Norge*, Bind 1, 1945–52, Gyldendal norsk forlag, Oslo.
- Winter, J, M, and Sivan, E. (eds.) (1999) *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge.
- World Bank (2003) *Bosnia and Herzegovina: Poverty Assessment*. Data on Poverty. Report No. 25343-BIH, Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region
- World Bank (2003) *Bosnia and Herzegovina Poverty Assessment*. Volume II: Data on PovertyReport, No. 25343-BIH
- Working Group for Social Sector. (2002) *Analysis of the situation in the social sector in RS with policy proposals*. Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region
- Working Group for Social Policy. (2002) *Reform of the development of social security in FBiH*.
- Zegarac, Z. (1999) “Illegal construction in Belgrade and the prospects for urban development planning” in *Cities*, 16.
- Zetter, R. (1999) “Reconceptualizing the Myth of Return: Continuity and Transition amongst the Greek-Cypriot Refugees of 1974” in *Journal of Refugee Studies*, 12.

Recent Sida Evaluations

- 05/08 District Heating Projects in Latvia and Russia**
Anders Grettve, Tord Holmström, Christofer Hök, Karl-Erik Ramström
Department for Infrastructure and Economic Co-operation
- 05/09 Gender Projects in Estonia, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Russia and Ukraine – Projekt Implemented by Språngbrädan**
Thomas Bjørnkilde, Karin Attström, Alexandra Wynn
Department for Europe
- 05/10 The World Bank Programmes “Emergency Services Support Project” (ESSP) and “Reform Trust Fund” – West Bank and Gaza**
Carl-Johan Belfrage
Asia Department
- 05/11 Political parties and assistance**
Magnus Ohlman, Shirin Ahlbäck Öberg, Barry Holmström, Helena Wockelberg, Viktoria Åberg
Department for Democracy and Social Development
- 05/12 The Farmer Group Empowerment (FGE) Component of the Land Management and Conservation Farming Programme in Zambia**
Patrick M. Chibbamulilo
Department for Africa
- 05/13 Integrating Natural Resource Management Capacity in Southeast Asia (Indonesia, Laos, Philippines, Thailand, Vietnam)**
Bo Tengnäs, Tara N. Bhattarai, Upik R. Wasrin, with contribution by Yu Miao and Han Deng
Department for Natural Resources and the Environment
- 05/14 What difference has it made? Review of the Development Cooperation Programme between the South African Police Service and the Swedish National Police Board**
Finn Hedvall, Busisiwe Mazibuko
Department for Democracy and Social Development
- 05/15 Swedish EPA's Cooperation with Environmental Authorities in North West Russia and Transboundary Water Issues, 1999–2004**
Lars Rylander, Johan Willert
Department for Infrastructure and Economic Cooperation
- 05/16 Partnership Evaluation of Forum Syd 2001–2003**
Åsa Köningsson, Lennart Köningsson, Bo Andreasson, Jens Larsen, Charlotte Mathiassen, Eva Sennemark, Gertrude Hermansen
Department for Co-operation with Non-Governmental Organisations, Humanitarian Assistance and Conflict Management
- 05/17 Sida Supported ICT Project at Makerere University in Uganda**
Alan Greenberg, Gerrit Versluis
Department for Research Co-operation
- 05/18 Returning Home
An Evaluation of Sida's Integrated Area Programmes in Bosnia-Herzegovina**
Melita Čukur, Kjell Magnusson, Joakim Molander, Hans Skotte
Department for Evaluation and Internal Audit

Sida Evaluations may be ordered from:

Infocenter, Sida
SE-105 25 Stockholm
Phone: +46 (0)8 779 96 50
Fax: +46 (0)8 779 96 10
sida@sida.se

A complete backlist of earlier evaluation reports may be ordered from:

Sida, UTV, SE-105 25 Stockholm
Phone: +46 (0) 8 698 51 63
Fax: +46 (0) 8 698 56 10
Homepage: <http://www.sida.se>

Povratak kući:

Procjena Sidinih programa integralnog pristupa regiji u Bosni i Hercegovini

Od 1995. do 2005. godine je 1,2 milijardi švedskih kruna uloženo u Sidine Programe integralnog pristupa regiji, koji su, u skladu sa mirovnim sporazumom u Daytonu, trebali pomoći raseljenim Bosancima da se vrate kući. Uz pomoć Side i njenih poslovnih partnera, povratnici su uspjeli ponovno izgraditi gotovo 15 000 kuća u kojima sad živi 50 000 ljudi.

Ovo je evaluacija onog šta se poslije povratka desilo, u socijalnom i ekonomskom pogledu. Da li je, recimo, povratak bio polazna tačka za socijalnu integraciju ili pomirenje? Da li se povratnici osjećaju kao kod kuće, sad kad su se vratili? Jesu li bili u stanju da se ekonomski snađu? Da li planiraju ostati u svojim novoobnovljenim kućama? Da li su se uopšte željeli vratiti?

Naposlijetku, ova evaluacija daje procjenu o tome do koje mjere je stvarna strategija Sidinih programa i odluka donesenih na terenu uticala na ova pitanja.

SWEDISH INTERNATIONAL DEVELOPMENT
COOPERATION AGENCY

Department for Evaluation and Internal Audit

Address: SE-105 25 Stockholm, Sweden.

Visiting address: Sveavägen 20, Stockholm.

Tel: +46 8 698 50 00. Fax: +46 8 20 88 64.

E-mail: sida@sida.se www.sida.se